L. Pfeffer

Istraga u Sarajevskom Atentatu

Sg XI 30 Inv. 2617

ISTRAGA

U SARAJEVSKOM ATENTATU

NAPISAO

L. PFEFFER

SUDAC-ISTRAŽITELJ U SARAJEVSKOM ATENTATU

IZDANJE „NOVE EVROPE", ZAGREB

1938

Pisac pridržava sebi sva prava (uključujući i prevodjenja)

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D., ZAGREB

PREDGOVOR

Ovu knjigu izdaje »Nova Evropa«; pa treba reći, možda, zašto je izdaje.

Smatrajući pitanje o uzrocima i o odgovornosti za Rat, i što je s njim u vezi, veoma krupnim — možda najkrupnijim — predmetom svetske i evropske, a pogotovo naše jugoslovenske, novije istorije (što, uostalom, najbolje potvrdjuje ogromna, upravo nepregledna, literatura o njemu), »Nova Evropa« mu je od samog svog početka posvećivala naročitu pažnju, bilo donoseći članke i priloge svojih saradnikâ (medju kojima i učesnikâ u onim dogadjajima), bilo prikazujući radove i napise drugih (domaćih i stranih) pisaca, bilo — napokon — pozivajući nesamo svoje saradnike i čitaoce već i sve druge koji o tome nešto znaju i imaju da kažu, da iznesu ili da porade da drugi iznesu u javnost što više gradje i podataka o svemu onom što je prethodilo Svetskom Ratu, poimence o omladinskim pokretima i zaverama koji su doveli do Sarajevskog Atentata. Pošto je objavila znatan dokumentarni materijal u svojim stupcima, »Nova Evropa« je (godine 1926) izdala i knjigu »Sarajevo« svoga odličnog saradnika i prijatelja dra. Sitona-Vatsona (naporedo s engleskim izdanjem), koji je pre toga neka poglavlja ove svoje radnje objavio u njoj. Ovu tradiciju nastavlja »Nova Evropa« sve do u naše dane, pa je svojom »poštenom težnjom za istorijskom istinom« — pored priznanja protivnikâ na strani — stekla puno poverenje onih koji se kod nas bave ispitivanjem ovog predmeta ili se uopšte interesuju zanj. Tako se desilo da je jednoga dana došao u našu redakciju i G. Leo Pfeifer, bivši sudac-istražitelj u Sarajevskom Atentatu, koji je kroz sve ove dvadesetitri godine (od 1914 do danas) ćutao, nehoteći — iz svojih razlogâ — da u javnosti govori o onome što on zna i u čemu je imao tako neposredna učešća. On je ponudio »Novoj Evropi« rukopis o istrazi u Atentatu, koju je istragu on vodio, izjavivši da je čitao šta je ona pisala o Atentatu i o Ratu uopšte, i da se s njezinim pravcem i pisanjem slaže. Iako, posle Vatsonova »Sarajeva«, nismo imali na-

mere upuštati se u izdavanje još jedne knjige o istom predmetu, pošto smo pročitali rukopis, predomislili smo se i prihvatili smo ponudu. Došli smo naime do uverenja, da knjigu G. Pfefera treba izdati, budući da ona znači važan doprinos istorijskom ispitivanju ovoga predmeta, a da će ujedno njenim objavljivanjem biti učinjena usluga našoj nacijonalnoj stvari. U golemoj literaturi o odgovornosti za Rat, tako nam se čini, nedostojalo je naročito ovo svedočanstvo: reč Suca-istražitelja u Sarajevskom Atentatu.

Treba svakako, i pravo je, da se — pre svega — rehabilituje u javnosti G. Leo Pfefer, sada sudija u miru, koji je proveo mnoge gorke časove slušajući i čitajući šta se sve o njemu govori i piše, i za što se sve on okrivljuje, iako je uvek svoju službu savesno vršio i bio čovek na svome mestu. Prilike i izgled govorili su protivu njega, pa je njemu pripisivano i upisivano u greh nesamo ono što su imali na duši grešna sarajevska policija i njena još grešnija nadležna vlast u Sarajevu, Beču i Pešti, te što su oni učinili zla i atentatorima i ostalim omladincima, pa i svim drugim Srbima i Jugoslovenima u Bosni i širom bivše Dvojne Monarhije, nego čak i što su vojska i vojni sudovi — zamenivši na početku Rata redovne gradjanske sudove i funkcijonere — preduzimali protivu Srbâ i Hrvatâ u Bosni u toku Rata. Dovoljno je bilo pročitati rukopis G. Pfefera, da se uoči da je on nekad, kao sudac-istražitelj, bio ispravan pa i predusretljiv prema optuženima, a da je sada, kao pisac i izvestilac, u svemu što kaže pouzdan i verodostojan, te da se njegovo svedočanstvo ima uzeti u punoj meri ozbiljno, kao dokumenat. Stoga »Novoj Evropi« može samo služiti na čast ako — izdajući njegovu knjigu — doprinese pribavljanju zaslužene zadovoljštine i njemu lično. Ali, nije to bila glavna svrha izdavanja ove knjige.

Mnogo važniji razlog, kojim smo se rukovodili u ovom slučaju, bio je u tome, što mislimo da će ova knjiga znatno pomoći da se utvrde razne činjenice o Atentatu, o učešću i o držanju pojedinih učesnikâ u njemu, netoliko autoritetom samoga pisca, iako i taj dolazi u obzir, koliko autentičnošću i neposrednošću njegova saznanja o onome o čemu je tu reč: o samom dogadjaju i o svemu što se desilo i što je rečeno u najbližoj blizini od strane njegovih učesnikâ, u one prve časove i dane

posle Atentata. Svakako je sudac-istražitelj ona ličnost koja može o svemu tome najviše znati, iz prve ruke, te koja može ponajbolje razjasniti i osvetliti tamne momente, ukoliko ih još ima, te ujedno ispraviti netačna i proizvoljna tvrdjenja a dopuniti nedovoljne ili neodlučne iskaze raznih svedokâ i posmatračâ, pa i samih učesnikâ u dogadjajima, da i ne govorimo o piscima koji ne poznaju izbliza ni prilike ni teren o kojima izveštavaju strpljive čitaoce.)*

Pišući napomene uz pojedina mesta u knjizi, imali smo prilike i zadatak da zagledamo dublje u stvar, te da saznamo za mnogu pojedinost koja nam je ranije bila izmakla ili ostala nepoznata, pa možemo mirne duše reći, da je ovo svedočanstvo bivšeg Suca-istražitelja od prvorazredne istorijske važnosti, tako da će pouzdano privući pažnju i domaćih i stranih ispitivačâ i poznavalaca, koji će mu u ogromnoj literaturi o ovom predmetu odrediti vidno mesto. Ukoliko bude i prigovorâ, ili dobronamerne kritike, »Nova Evropa« će — pored pisca — biti uvek spremna da prihvati diskusiju. Zato se ovde ne mislimo upuštati u dalje obrazlaganje i isticanje vrednosti ove radnje G. Pfefera, utoliko manje što smo stvarna objašnjenja i konkretne dopune (osobito u biblijografskom pogledu) dali u napomenama, na kraju knjige. Ipak ne možemo a da ne podvučemo jednu činjenicu, koja se nameće kad se pročitaju iskazi i priznanja atentatorâ i njihovih drugova pred Sucem-istražiteljem, a koja je tako dugo i tako uporno osporavana od strane poborniká austro-nemačke teze o Atentatu: da zvanična Srbija, a to je Vlada pok. Pašića, nije imala učešća u njemu. Ona nije ni znala za njega više nego svi drugi, ili — bolje reći — više nego što je bilo »u zraku«, a o čemu su još bolje bile obaveštene tadašnje austro-ugarske nadležne vlasti.

---

*) *Još licem na ovogodišnji Vidovdan (28. juna 1937), naprimer, doneo je na prvoj svojoj strani jedan od najčitanijih pariskih dnevnikâ (»Le Journal«), iz pera jednog od najpoznatijih engleskih državnikâ, Vinstona Čerčila (Churchill), članak pod natpisom: »La verité sur l'attentat qui déclancha la guerre«, koji je jedna čudna mešavina od tačnih i netačnih podataka o Sarajevskom Atentatu. Neobaveštenost se ogleda podjednako u krupnim i sitnim »omaškama«: od pogrešnog označavanja vremena (da su se atentati desili posle podne), mesta (da je prvi atentat izvršen ispred Gradske Većnice), i broja (da je atentatorâ — »naoružanih do zubâ« — bilo najmanje sedam), do nepoznavanja ličnosti kao što je vojvoda Putnik (»un certain général Putnik«!).*

G. Pfefer izveštava samo o istrazi, i izvodi zaključke ukoliko oni proizilaze iz fakata. U onoj jednoj tački — odgovornosti Vlade G. Pašića za Rat —, mi možemo dopustiti sebi da podjemo malo dalje nego on, pa da — kod sveg onog što inače znamo — iz njegove istrage iščitamo i malo više, a to je: da radikalska Vlada G. Pašića — zajedno sa Stojanom Protićem i Ljubom Jovanovićem — niti nosi krivice niti ima zasluge za Sarajevski Atentat, i za ono što se posle njega dogodilo, jer ona nije imala ni volje ni vremena da izaziva Austriju, u onaj čas i u prilikama u kojima se nalazila. To će se sve vrlo lepo i lako dati pokazati i dokazati. Pa ni oni oficiri i gradjani u Srbiji koji su se u ono doba intenzivnije interesovali za Bosnu, i uopšte za Srbe i Hrvate preko Save i Drine, te koji su — i protiv zvanične Vlade — održavali veze s bosanskom omladinom, bodreći je u njezinu revolucijonarnom raspoloženju i oduševljenju, ni oni nisu bili ni ideolozi ni vodji te omladine, — oni su joj, u najboljem slučaju, bili učitelji u tehničkom pripremanju atentatâ i rukovanju oružjem; a jugoslovenstvu i narodnom jedinstvu mogli su se učiti od nje, — kako to oni uostalom i sami kažu. To sad potvrdjuje i istraga u Atentatu, prema izveštaju samog Suca-istražitelja; pa će s toga jedino ispravnog gledišta morati poći, pri svome posmatranju i ispitivanju, i onaj ko bude jednom pisao konačno knjigu o Sarajevu, obuhvatajući problem sa svih stranâ. Njemu će se odmah nametnuti iduće pitanje: kako je bosanska omladina, i jugoslovenska omladina uopšte, došla do svoje nacijonalističko-revolucijonarne ideologije? Jer, naravno, ni Mlada Bosna nije pala s neba! Tu će onda morati poći unazad, preko borbe starije nacijonalističke generacije Bosanaca i Hercegovaca i Hrvatsko-srpske Koalicije, sve dublje, do Starčevića i Štrosmajera, Svetozara Miletića i Polita-Desančića, čak do starih »Ilirâ« i još dalje. Ali mi u to ne mislimo dalje ulaziti. Mi smo ovde samo toliko hteli reći, da toj knjizi o Sarajevu — koju će trebati napisati, čim za to budu pogodne naše prilike, — i ovaj izveštaj bivšeg Suca-istražitelja u Atentatu utire put, te da smo zato smatrali da ga treba izdati i preporučiti našoj čitalačkoj publici.

M. Ćurčin,
urednik »Nove Evrope«.

ISTRAGA U SARAJEVSKOM ATENTATU

UVOD.

Svakom je stvoru najmiliji vlastiti život, i najmanjem crvu kao i čovjeku; i svi protivu svih u prirodi brane svoj život u borbi za opstanak. U toj prirodnoj borbi oružje čovjeka je razum. Razum ga upućuje kada i kako da se brani, i po razumu bio bi logički zaključak: »Ako želiš da drugi tebe ne ubije, ne ubijaj ni ti drugoga«. A ipak su ljudi stvorili zakone i običaje koji u jednom slučaju brane ubijanje a u drugom ga slučaju dopuštaju, dapače i zahtijevaju da se ubija. Tako je bilo od pamtivijeka, pa tako je i danas.

Razuman čovjek, uz materijalne, ima i idealne interese. Ti idealni interesi bili su različiti u prošlosti, drugačiji su u sadašnjosti, a biće drugačiji i u budućnosti. Tako danas, u civilizovanim državama, sâm zakon dopušta pojedincu koji je napadnut, da u t. zv. »nužnoj odbrani« svog života i života svojih bližnjih smije preći u protunapadaj, pa čak i ubiti. Od tog pojma pojedinca prešlo se na pojam odbrane i neke zajednice, države, jednog naroda protivu drugoga. Tako su nastali atentati, pobune, i ratovi.

Već kod pojedinca, često je vrlo teško ustanoviti kada napadaj smije preći i u krajnji protunapad. U svakom slučaju ima se ispitati duševno raspoloženje kako napadača tako i protunapadača; a treba napokon ustanoviti i ko je zapravo napadač. Ako već postoji sukob medju pojedinim zajednicama, pa ako su iscrpena sva sredstva za mirno riješenje, onda su i atentati i djelomične pobune sredstva kojima se podstiče ili upozorava na riješenje konflikta, prije nego što bi došlo do općeg obračunavanja, naime do rata. Pa kad takovi atentati, ili pobune, imaju uspjeha, onda su oni i opravdani, jer se time otklanja ubijanje u masama, koje prouzrokuje rat. Ali i tu, kao i kod pojedinca, treba dobro razlikovati napad i protunapad.

Kod svakog atentata imaju se ispitati prilike koje su ga izazvale, i to prilike objektivne-vanjske, i subjektivne-unutarnje.

Kod samog atentatora treba ući u njegov unutrašnji duševni proces, koji ga je doveo do odluke da izvrši čin; to je t. zv. »motiv«, uzrok radi kojega je čin izvršen. Zatim treba ustanoviti vanjske prilike: da li su one bile odista takove da su mogle izazvati onaj motiv koji je pojedinca naveo na čin. Kod p o l i t i č k o g atentata obično ubija atentator pojedinca, jer smatra da je on kriv zlu koje — po njegovu uvjerenju — postoji kod zajednice kojom je upravljao, ili kojom bi mogao upravljati, taj pojedinac. Ili, atentator ubija pojedinca tek u znak protesta, radi zle uprave, u kojoj je taj pojedinac samo izvršni organ. Što je napadnuti, kod atentata, viši reprezentant neke vlasti u zajednici, a i u državi, utoliko se tim atentatom izaziva i veći efekat. Svakako, ovaki atentati utiču na tok dogadjajâ, pa o njima, kao i o njihovim posljedicama, govori istorija.

U svim civilizovanim državama zabranjeni su, u mirno doba, bilo kakvi atentati, bez obzira na motive. Pretpostavlja se, da pojedinac ipak nije sposoban da prosudi, da li je on ovlašten da ispred neke zajednice izvrši atentat, pa makako se činio inače taj atentat korisnim za tu zajednicu. Ako se oni ipak dese, zakon u pravnoj državi stupa na snagu u punoj strogosti; i što je politički atentat izvršen na višeg reprezentanta neke države, utoliko veće, pa i nedogledne posljedice može on da izazove. Jedan od najkrupnijih takovih atentata bio je onaj što ga je izvršio Gavrilo Princip (28. juna 1914) na prestolonasljednika Franca Ferdinanda, budućeg vladara tadanje velesile Austro-Ugarske.

I s t r a g a o t o m a t e n t a t u b i l a j e p o v j e r e n a p i s c u o v e k n j i g e.

Bilo je političkih atentatâ i prije i poslije toga, ali kao ovaj nije nijedan postao ishodištem tako znamenitog preokreta u istoriji svijeta. Zato je i nastala o njemu ogromna literatura, počevši od anekdotâ i »fund«-romanâ pa do najozbiljnijih znanstvenih djelâ.

Nije mi namjera da pišem znanstveno djelo, niti da se upuštam možda u kritiku sa već postojećom literaturom o predmetu, iako je ova u mnogim slučajevima neozbiljna i neobjektivna; nego želim ovim svojim radom da doprinesem stvari prikazujući, na osnovu autentičnih podataka, kako je tekla istraga o tom atentatu i do kakvih je rezultata dovela.

Gavrilo Princip, koji je odapeo hitac, učinio je to zadojen idealima nacijonalizma, u znak protesta protiv ugnjetavanja Južnih Slovenâ. Prema tomu, atentat je imao neosporno političku pozadinu. Taj politički momenat nastoje iskoristiti, u svoje političke ili ine svrhe, kako oni koji su atentat spremili ili izvršili, tako i oni koji su njime pogodjeni. Svi oni mogu biti kako pojedinci tako i stanovite klase, ili političke stranke, te narodi i države; pa često i potajne, nevidljive sile.

Što može tu da učini sudac kojega sudba odredi da provede istragu u takovu atentatu, svjestan važnosti ovakove istrage? — Sudac u takovu položaju mora da bude, u prvom redu, filozof; a svaki filozof ide zatim da dozna istinu. Doći do apsolutne istine nemoguće je; ali, uz velik napor i još veću požrtvovnost, moguće je doprijeti bar do vjerojatnih fakata, — blizu istine.

Kao sudac istražitelj, ustanovivši čin i sudionike, morao sam — prije svega — ispitati motiv koji je Principa potakao na čin, i njega kao i njegove drugove. Ispitivanje bližih prilikâ i okolnosti koje su dovele do toga motiva bilo je veoma delikatno. Kao sudac napadnute države, odnosno vlasti, nisam bio ovlašten da neposredno iznosim pogrješke te vlasti, koje su izazvale atentat. Morao sam to činiti posredno: pustio sam atentatorima da govore slobodno, da iznesu bez ikakova obzira sve ono zlo koje su vlasti počinile, po njihovu uvjerenju. U tom smislu pokušao sam da u ovoj knjizi prikažem, kako sam provodio istragu o Sarajevskom Atentatu, i kako sam došao do konačnih rezultatâ.

Ne mogu tvrditi, da bi ovom mojom istragom bilo možda dokazano učestvovanje svih onih ličnosti koje su, potajno i poizdalje, pomagale atentatore i pogodovale atentatu. Ipak, mogu reći da sam došao do stanovitih zaključaka, ako se uvaže utvrdjene pripreme, te način izvodjenja samog atentata, kao i prilike u kojima je izveden; a pogotovo ako se uvaže opširna priznanja pred sudom s v i h s a u č e s n i k a u atentatu. Podrobne privatne bilješke vodio sam prva tri dana; ali iza toga me je posao toliko zaokupio da sam mogao praviti tek bilješke za evidenciju. Ovaj moj rad bio bi svakako iscrpniji, da sam imao sada uvid u istražni spis; a možda bi me to potsjetilo i na ponešto što sam već zaboravio. Uza sve to, bio sam kadar iznijeti činjenice koje su samo meni poznate, kao

bivšem sucu istražitelju. Neke moje osobne impresije, koje naravno ne moraju biti mjerodavne, doprinijeće takodjer — držim — da prikaz bude jasniji i reljefniji. Pri svem tom, kako već rekoh, nemam nikakovih znanstvenih pretenzijâ, — želio sam jedino iznijeti ono što smatram da je istina, te da vrijedi da se zna.

Iako me je Svjetski Rat zatekao još pri vodjenju istrage, bio sam uvjeren, i onda kao i danas, da S a r a j e v s k i A t e n t a t n i j e i z a z v a o r a t, već da je on bio tek zublja koja je potpalila složenu lomaču ukrštenih interesâ. Zato zle posljedice tog rata osjeća i danas, skoro nakon četvrt vijeka, gotovo cijeli svijet. Čovjek bi pomislio, da će onakovo iskustvo orazumiti čovječanstvo; a gle, danas kao da se sprema još veća lomača ukrštenih interesâ, koja čeka opet na neku iskru da je ponovo zapali! Da li nam tu skorašnja istorija može pomoći, ili bar učiniti da naslutimo uzroke ovakoga stanja? Da li dobro shvaćena istorija, koja počiva na objektivnim činjenicama, može ipak postati učiteljicom života, bar za naraštaje koji dolaze? ...

Kako je došlo do istrage u Sarajevskom Atentatu.

Čovjek može doći u položaj da, i protiv svoje volje, čini zlo drugome; u takovu slučaju, on mora nastojati da to zlo čim više umanji, ublaži, i olakša. Niti smije — u stanovitom slučaju — uzmaći, kad zna da bi na njegovo mjesto došao drugi koji bi bio kadar učiniti i veće zlo. U takav položaj dolazi ponekad sudac u zemlji podjarmljenoj, gdje jača narodnost vlada nad slabijom, gdje se jedni penju na grbaču drugima; ili u zemlji nesredjenoj, gdje vlada borba o vlast uslijed egojizma pojedinaca, te gdje — naravno — ne može biti govora o nezavisnosti sudaca. U takim zemljama udešavaju se škole, od najviših do najnižih, tako da iz njih izlazi skučena inteligencija, sa što užim pogledom na pravednost, odgojena u što većem egojizmu; od nje se onda rekrutuju činovnici i službenici, koji će za koru hljeba raditi uvijek po nalogu vlasti, bez obzira da li taj nalog smjera na opće dobro, i bez obzira na posljedice svojih tobožnjih uspjehâ. U takvim zemljama nastoji se narod, masu, zadržati u što većoj umnoj tami, jer što je masa gluplja i siromašnija, utoliko se lakše upravlja njome prema interesima pojedinaca ili stanovitih klika. Prema tome udešavaju se i zakoni i uprava. Koje čudo onda da se u takovim zemljama pojavi opozicija, koja — uza sve veći pritisak — postaje sve više ekstremna, te u tom duhu odgaja i svoje pristaše i svoju omladinu.

Taka podjarmljena zemlja, koja se je imala tobože pacificirati i civilizovati, bila je i Bosna i Hercegovina, okupirana od Austrougarske Monarhije. U njoj sam ja nastupio, u 24. godini života, službu kao sudac (1901).

Stanovnici Bosne i Hercegovine smatrali su stanje provizornim; Srbi i Hrvati svojatali su je za sebe, dok su Muslimani držali i dalje Sultana svojim glavarom. Vlastodršci, Nijemci i Madžari, podupirali su sad jedne sad druge i tako medju narod unosili i raspirivali mržnju. Bilo je tu i Židova, osobito španjolskih, koji su nastojali da svakoga zadovolje i da se nikom ne

zamjere, da bi u svojoj trgovini što bolje prolazili. Činovnici opet, prikupljani iz svih narodnosti Austro-Ugarske — uz prečanske i domaće Hrvate i Srbe, još i Slovenci, Česi, Slovaci, Rusini, Poljaci, Rumuni, Nijemci, i Madžari, — jedni su druge kontrolirali i denuncirali, a općili su medjusobno samo do stanovitih granicâ, obično na njemačkom jeziku. Stariji upravni činovnici bili su većinom propali aristokrati iz Monarhije, redovno nesposobni ljudi, koji su volili na sve strane intrigirati; osobito suci stranci, koji nisu poznavali jezika, nisu se mogli niti pravno razvijati niti ulaziti u psihu naroda, pa je medju njima bilo malo sposobnih pravnikâ i činovnikâ. Budući da je politička borba bila poglavito vjerske naravi, to su rimokatolici dominirali, dok su se pravoslavni i muslimani morali boriti da sačuvaju i prošire svoju vjersku autonomiju.

Svuda se širila germanizacija. Sa višim vlastima dopisivalo se njemački, naredbe i zakoni izdavali su se na njemačkom jeziku; uprave činovničkih čitaonica i klubova bile su u rukama činovnika Nijemaca i njihovih pristašâ, iako su oni bili u velikoj manjini prema Slovenima. Tako sam, naprimjer, u Bihaću zatekao (1901) t. zv. »Beamten-Verein«. Mi mladji sudski prislušnici, dva Hrvata i jedan Čeh, te jedan Rusin i jedan Slovak, u sporazumu sa mladim Srbinom inžinirom Mirkovićem, nagovorimo i ostale, starije, činovnike Slovene, i kod prvih godišnjih izbora srušimo njemačku upravu, pa preuzevši je u svoje ruke izradimo pravila u kojima nazovemo društvo »Činovnička čitaonica«. Pravila smo predali na odobrenje oko Božića 1903, a već u januaru slijedeće godine bio je čitav odbor te Čitaonice brzojavno premješten iz Bihaća! Ja sam morao po najvećem snijegu u Bos. Petrovac; pa su povedeni bili i neki izvidi, ali nije zametnuta nikakva istraga. U Bihaću su medjutim činovnici Sloveni i nadalje u slozi zadržali upravu čitaonice, tako da su Nijemci i Madžari bili prinudjeni osnovati svoj »Herren-Klub«. Takovih »herenklubova« za činovnike bilo je u više mjestâ u Bosni (pa i u Sarajevu) sve do konca Rata. Domaći elemenat je, naravno, više volio činovnike Srbe i Hrvate, pa su i meni dolazili o Božiću u kuću čestitati vidjeniji Srbi, Muslimani, pa i Židovi, a ja bih njima uzvraćao čestitke na njihove svetkovine. Ali, kad je nadošla (1908) Aneksija, prestala su ta posjećivanja i čestitanja i nastalo je nekako napeto stanje.

Kako nisam bio materijalno posve obezbijedjen, morao sam se za vrijeme pohadjanja Univerze u Zagrebu prehranjivati radom u odvjetničkim kancelarijama; tako sam u Zagrebu radio kod dra. Rojca, a u Karlovcu kod dra. Vinkovića. U Karlovcu smo nas dvojica izdavali list »Karlovački glasnik«, koji je propagirao ideje tadanjih naprednjakâ, zagovarajući slogu Srbâ i Hrvatâ, zbog čega je po nama udarao tadanji karlovački starčevićanski list »Svjetlo« (koji je uredjivao od nas mnogo sposobniji novinar Lopašić). Tako sam, uz praksu učeći pravo, nastupio službu posve spreman; a i kao sudac i kao čovjek uvijek sam imao pred očima načelo: »Što ne želiš da drugi tebi učini, ne čini ni ti drugomu«. Nikad nisam, kao sudac, prosudjivao ljude kao da su stvar, već kao bića na koja utiču i unutarnji i vanjski dogadjaji, te ih stvaraju onakovima kakovi jesu. Sudac mora svakog pojedinca, koji dolazi pred njega, proučiti i po tome udesiti saobraćaj s njime; to je vrlo važno, jer ga taj način prilagodjavanja u saobraćaju približava stranci, te se stranka onda ne uzrujava, ne pada u zabunu već ostaje pri svom prirodnom držanju. Jedino ovakim općenjem dolazi se do istine i sudac postizava često nevjerojatne uspjehe.

Da navedem ovdje, primjera radi, jedan slučaj iz svoje prakse. Dok sam službovao u Bos. Petrovcu, inspicirao je ondašnje krajeve tadanji poglavar Bosne i Hercegovine general Albori. U Drvaru, gdje se nalazila velika pilana firme Steinbeiss (današnji »Šipad«), predao je jedan seljak Alboriju pritužbu protiv tamošnjeg upravitelja ispostave, u kojoj je bilo navedeno, da taj upravitelj kažnjava za svaku malenkost seljake, pa ih za vrijeme dosudjene kazne upotrebljava kao besplatne radnike na cesti (koja se onda gradila od ispostave do označene pilane). Poglavar zemlje ustupio je tu prijavu Državnome Odvjetniku u Bihaću, o ovaj je šablonski odmah podigao optužnicu protivu tog seljaka, radi klevete službene osobe. Seljak je s tom optužnicom došao sudu i tražio pomoć. Ja sam mu uzeo u zapisnik prigovore na optužnicu, u kojima je on ponudio dokaz istine za svoje navode u pritužbi, i Okružni Sud u Bihaću uvažio je te prigovore, povjerivši meni da provedem istragu. Dokaz istine je uspio, a kad sam tražio od Okr. Oblasti u Bihaću na uvid račune za gradnju ceste, dobio sam od Drž. Odvjetnika brzojavni nalog, da mu odmah u toj stvari otpošaljem sve spise. Kratko

vrijeme iza toga dobio je onaj seljak riješenje, da se protiv njega obustavlja daljni postupak. Upravitelj ispostave bio je premješten, a jedan viši činovnik Okr. Oblasti umirovljen, — spis je zauvijek zaspao. Sramota bi bilo iznositi na javu, da su A. U. činovnici korupcijonisti!...

S jeseni 1912, premješten sam k Okružnom Sudu u Sarajevo. U početku su mi dodijeljivane kaznene istrage civilne naravi, ali mi je uskoro povjeren referat u deliktima počinjenim tiskopisom. Kad bi Drž. Odvjetnik zaplijenio koji članak u novinama, ili brošuru, ili kakav drugi tiskopis, morao sam podnijeti Senatu Suda obrazložen prijedlog, da se ta zapljena potvrdi ili poništi. Daljna mi je dužnost bila, preslušavati okrivljene zbog kakova tiskovnog delikta, provesti nužne izvide, te spis predložiti bilo na prijedlog Drž. Odvjetniku bilo priv. tužitelju; a nakon podnesene optužbe, predlagao bih konačno spis za glavnu raspravu. U to je vrijeme izašao bio nov tiskovni zakon, koji sam proučio te sam održao o njemu predavanje svim sucima u Sarajevu.

U to vrijeme funkcijonirao je već Bosanski Sabor, sastavljen ne po strankama već u srazmjeru pripadnikâ pojedinih vjeroispovijesti; ali su se ipak u njemu ispoljile stranke pristašâ Vlade i opozicije. Balkanski su ratovi izazvali bili svjetsku politiku kod sklapanja mirovnih ugovorâ i odredjivanja granicâ, pa je nastalo s jedne strane oduševljenje a s druge razočaranje. U Bosni su se raspisale novine kao nikada ranije, izdavale se brošure, kalendari, slike, i drugo, nastala su javna ogovaranja i klevetanja, svakojako politiziranje i kritikovanje. Sve je to izazvalo mnoge zapljene u tiskopisima, te razne iznimne mjere, tako da je u tiskovnom referatu bilo posla i suviše. Kao referent, morao sam poznavati dobro političke prilike i kako je do njih došlo, i to kako u Bosni i Hercegovini tako i one u Austro-Ugarskoj. Kao Hrvatu, bile su mi te prilike dobro poznate još od djetinjstva. Posve naravno, pratio sam i medjunarodnu političku konstelaciju, nastojeći da objektivno i kritički promatram i prosudjujem sve političke prilike uopće.

Kod Hrvatâ se probudila narodna svijest kad su — koncem Osamnaestoga Vijeka — Madžari prihvatili madžarski jezik kao službeni (mjesto dotadanjeg latinskog) i htjeli ga nametnuti i Hrvatima. Ali su oni sami tek godine 1847 uveli hrvatski jezik kao

službeni u Saboru i u svim javnim poslovima. Medjutim je bečki apsolutizam (od 1851) proveo krutu germanizaciju i u vojsci i u svim uredima i školama, pa je i u Hrvatskoj tek pod banom Šokčevićem, umjesto njemačkoga jezika, uveden opet kao službeni hrvatski jezik. Hrvati su tražili samostalnu upravu, ali je — poslije austrijskog poraza kod Sadove (1866), u ratu s Prusijom, — zavladala Ugarska nad Hrvatima, pa je izmedju nje i Hrvatske sklopljena (1868) t. zv. »Nagodba«, po kojoj je Hrvatima ostavljena autonomija u bogoštovlju i nastavi, sudstvu, te unutrašnjim poslovima. Godine 1873 provedena je revizija Nagodbe, u kojoj je glavna ustanova bila, da Hrvatska dobija od svojih prihoda 45%; banom postade tad Ivan Mažuranić.

U to se vrijeme, protiv zuluma turske uprave, digao ustanak u Bosni. Ustaše su dobijali pomoći od Srbije i Crne Gore, a Hrvati su oduševljeno primali pribjeglice iz Bosne. U Bosanskoj Krajini bio je vodja ustaša Petar Mrkonjić (Karagjorgjević, od godine 1903, kralj Srbije).

Dotada su Hrvati i Srbi u Hrvatskoj složno nastupali, bilo u vladinim strankama bilo u opoziciji; ali sada Hrvati stadoše težiti zatim da bi se Bosna i Hercegovina pripojile Hrvatskoj, pa je javno mnijenje u Hrvatskoj tražilo zato rat Austrije s Turskom. Srbi opet, koji su — u namjeri da oslobode te pokrajine — podigli ustanak i podupirali ga, svojatali su ih za sebe. Poznati Berlinski Kongres (4. srpnja 1878), medjutim, povjerio je Austro-Ugarskoj da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu i da tamo zavede red. Generali Filipović i Jovanović biše poslani u Bosnu i Hercegovinu, te je 1. siječnja 1879 uredjena u Sarajevu Zemaljska Vlada, koja je bila podložna i Austrijskoj i Ugarskoj Vladi; poglavicom zemlje u Bosni imenovan je Kállay, koji je ostao na tom mjestu sve do 1903.

Uslijed finansijalnog izrabljivanja i madžarizacije u Hrvatskoj otpočela je borba izmedju Saborâ u Zagrebu i Pešti; a radi pobune, koja je nastala uslijed dvojezičnih (madžarsko-hrvatskih) grbova (1883), obustavljen je u Hrvatskoj ustav, da u prosincu iste godine bude imenovan banom Madžar Khuen-Hedervári, koji je nesmiljeno i okrutno vladao u Hrvatskoj, provodeći madžarizaciju sve do godine 1903. U to je vrijeme u Hrvatskoj najača opozicijonalna stranka bila t. zv. »pravaši«, pod vodstvom Ante Starčevića; oni su u Hrvatskoj negirali Srbe, a ovi su — da

bi sačuvali i proširili svoju crkvenu autonomiju — podupirali u većini vladu grofa Kuen-Hedervarija. Druga opozicijonalna stranka bili su »obzoraši«, štrosmajerovci, koji su propagirali slogu medju Srbima i Hrvatima, te ideju jugoslovenstva.

Kad je, godine 1895, posjetio Zagreb kralj Franja Josip, dočekali su ga tadanji sveučilištarci svečano, obučeni u narodne ilirske nošnje, pa su — kad je Kralj ulazio u Univerzu — držali u znak zaštite nad njegovom glavom istegnute sablje. Ali, isti ti djaci, ogorčeni time što su se na svim zajedničkim zgradama, dapače i na slavolucima, vijale uz hrvatske i madžarske zastave, htjeli su upozoriti Kralja na tu nepravdu, pa su u znak protesta pred Jelačićevim spomenikom podigli madžarsku zastavu na sablje i spalili je. Do toga dana, studenti — iako nezadovoljni — nisu bili antidinastički raspoloženi; ali se tada zalegla i počela razvijati klica koja je dovela do Sarajevskog Atentata. Dobar dio tih djakâ, progonjenih, zatvaranih, i relegiranih na Univerzi u Zagrebu, emigrirali su u Prag, gdje su im se, slušajući predavanja profesora Masarika, otvorili novi vidici u shvaćanju politike. Zamalo, stvorila se udruženja djakâ Srbâ i Hrvatâ, kojima je u prvom redu bila svrha da udruženim silama sruše Kuen-Hedervarija. Oni su počeli izdavati tjednike, koje su austrijske vlasti zabranjivale, ali koji su promijenivši naslov izlazili i dalje, a omladina ih čitala marljivo. Ekstremna politika pretvorila se u realnu, i ti su djaci kao »naprednjaci« prihvatili program prema kojemu je svaki pojedinac sitnim radom imao narodu pomoći i otvoriti oči, prosvjećivati ga i obavještavati, te se uopće žrtvovati za njega i za opće dobro.

Novija istorija Srbije, nakon Berlinskog Kongresa, kada ju je Rusija prepustila Austriji na milost i nemilost, dovoljno je poznata. Poslije zavjere od 29. maja 1903, kada je jedan dio nezadovoljnih oficirâ izvršio poznati prevrat, došao je na vladu Petar Karagjorgjević, a iz emigracije vratili su se radikali. Zavjerenici dodjoše s vremenom u oštru opoziciju prema Nikoli Pašiću, koji je mislio na Veliku Srbiju, dočim su oni poprimili bili ideje šireg nacijonalizma, tako da je godina 1903 bila kao neka prekretnica za novo doba, koje je nastajalo medju Južnim Slovenima. Medjutim je u Hrvatskoj pao bio grof Kuen, a u politici počela sloga izmedju Hrvatâ i Srbâ, koji su se sada zajedno borili protiv madžarizacije; iz te borbe nastala je mržnja protiv Austro-

Ugarske i njene vlasti, pa i protiv same dinastije. I u Bosni je napokon sišao s vlasti Kállay, koji je skrahirao sa svojom »bosanskom« narodnošću, te su iza njega ostali još samo crveno-žuta bosanska zastava i poznati bosanski grb. U Srbiji je, sa promjenom dinastije, prestao utjecaj Austrije, i Srbija je — kao neki Pijemont — stala voditi računa o ostalim južnim Slovenima, koji su sada i sami provodili realniju politiku. Pod utjecajem omladinskog pokreta, koji je započeo 1895, stvorena je u Hrvatskoj Hrvatsko-srpska Koalicija; austrougarske vlasti nastoje odsada uzalud razbiti slogu Srbâ i Hrvatâ.

Aneksija Bosne i Hercegovine (1908) potencirala je sukob izmedju Monarhije i Srbije u tolikoj mjeri da se jedva izbjeglo ratu. Tada je prvi put i Srbija proglasila Monarhiju za najvećeg neprijatelja, kojega treba uništiti, te osloboditi i ujediniti sve Južne Slovene. Od tog se doba javlja, pod vidom kulturnog zbliženja, i politički kontakt Kraljevine Srbije sa Hrvatima i sa Srbima preko granice. Počeo je naravni proces, kao onaj koji je doveo do ujedinjenja Italije i Njemačke. Taj proces pospješila je loša politika Dvojne Monarhije i bezobzirna prepotentnost manjine Nijemacâ i Madžarâ, koji su vladali nad većinom ostalih narodâ u Monarhiji.

Dne 16. januara 1908, dolazi za bana u Zagreb Pavao barun Rauch. Studenti ga dočekuju demonstracijama. Krajem veljače iste godine, provodeći izbore za Sabor, nije dobio n i j e d a n mandat. Bez motivacije umirovljuje i suspenduje od službe sveučilišne profesore, silom rasteruje protestne skupštine i zabranjuje ih, te oduzima opozicijonalnoj štampi kolportažu. Sveučilišni djaci, u znak protesta, ostavljaju Zagreb, te ih većina prelazi na Univerzu u Prag, još u većoj mjeri nego godine 1895-96.

5. augusta 1908 izlazi u Budimpešti brošura Djordja Nastića »Finale«, a sredinom augusta hapse u Hrvatskoj tobožnje Srbe veleizdajnike. Dok njih 53 sjede u uzama zagrebačkog Sudbenog Stola (od augusta 1908 do marta 1909), dotle je (6. oktobra 1908) proglašena i formalno a n e k s i j a B o s n e i H e r c e g o v i n e. Profesor Masarik uspijeva dokazati agent-provokatorsku ulogu Nastića; a onda opet ukazuje na falzifikate u t. zv. »Fridjungovu procesu«. Način, kako su pravljeni ti falzifikati, kako su upotrebljeni i u tančine otkriveni, pokazuje svu mizernost austrougarske diplomacije.

Dne 5. veljače 1910, postaje banom Dr. Tomašić, koji sklapa pakt sa Hrvatsko-srpskom Koalicijom, ali se ubrzo odnosi izmedju njega i Koalicije zaoštravaju. Medjutim Frano Supilo, neodobravajući paktiranje Koalicije sa Vladom, istupa iz nje, nastupa samostalno, izdaje svoje novine, a slijedi ga omladina, koja poprima taktiku ruskih revolucijonarâ. Proces protiv dra. Hinkovića, radi njegove odbrane u Veleizdajničkom Procesu, pokazuje zavisnost suda od režima i kida svaku dalnju vezu Koalicije sa banom Tomašićem. Prvi put u Zagrebu štrajkuju srednjoškolci i demonstriraju ulicama. U Hrvatskoj se spremaju novi izbori, zatvaraju se vodje Koalicije, dolazi u zatvor i vodja Seljačke Stranke Stjepan Radić. U decembru 1911, na izborima, Koalicija zadržava svoje položaje, a Tomašić daje ostavku.

20. januara 1912, imenovan je banom Slavko pl. Cuvaj; a već 27. januara donose službene novine reskript kojim se raspušta Hrvatski Sabor, koji se više ne otvara za dalnje dvije godine. Omladina je nezadovoljna taktikom Hrvatsko-srpske Koalicije, a u Beču, Pragu, Splitu, i na Rijeci, niču časopisi nacijonalističke omladine. Sve je zadojeno idejom narodnog jedinstva i propagira se krajnja borbenost. Dne 8. februara 1912, dolazi i u Sarajevu do velike protestne skupštine protiv Cuvajeva režima, kojoj prisustvuju predstavnici cijele opozicije, bez obzira na narodnost i vjeru; a iza skupštine razvile su se po ulicama demonstracije, te policija nastupa brutalno, i pada teško ranjen djak-musliman Šahinagić. Na sveučilištarce zabarikadirane u Sveučilištu u Zagrebu navaljuje policija, dok srednjoškolska omladina demonstrira po ulicama i provodi štrajk. Sve srednje škole u Hrvatskoj zatvaraju se na mjesec dana.

4. aprila 1912, obustavljen je Hrvatskoj Ustav, a ban Cuvaj postaje komesarom. Obustavljena je sloboda štampe i sastajanja. Dne 8. aprila o podne, omladinac Jukić izvodi na ulici atentat na Cuvaja, koji je ostao poštedjen, ali je smrtno ranjen jedan banski savjetnik, dok je u bijegu ustrijelio Jukić jednog redara. Dne 31. oktobra, opet jedan student (Ivan Planinšćak) poduzima bezuspješan atentat protiv Cuvaja; ali se sad komesar Cuvaj preplašio i pošao na dopust sa kojega se više nije vratio. Na sâm dan proslave jubilarne 60-godišnjice vladanja Franje Josipa (2. decembra 1912), dolazi do bučnih demonstracijâ u Pragu.

Dne 3. marta 1912, potpisan je savezнički ugovor izmedju Srbije, Crne Gore, Bugarske, i Grčke, protiv Turske. Nasuprot svakom očekivanju, Turska bude odlučno potučena kod Kumanova (23. i 24. listopada 1912), te ubrzo dodje do Londonskog Mira: Turci, kojima ostade tek Carigrad i komad Trakije, bijahu gotovo izagnani iz Evrope. Medjutim nastade bratoubilački rat izmedju Bugara i Srba, koji potraja do srpnja 1913, dok nisu potučeni Bugari na Bregalnici. Preneražena svim tim uspjesima Srbije, Austrija je stala izazivati i stvarati razne afere, protestovati i tražiti od Srbâ i Crnogoraca da se povuku sa osvojenih položajâ, odnosno da napuste zaposjednute krajeve (Drač, Skadar, Albanija).

U Hrvatskoj, 5. lipnja 1913, podnosi demisiju (sa svog dopusta) komesar Cuvaj, te bude imenovan komesarom Dr. Ivo barun Skerletz. Na rodjendan Franje Josipa, kad je izlazio iz katedrale, na njega vrši atentat Stjepan Dojčić, koji je toga radi došao iz Amerike, i koji na sudu izjavljuje da ne žali čina, jer da iza njega stoji još pet hiljada Hrvatâ u Americi koji će slijediti njegov primjer. I ovaj atentat bio je bez uspjeha. Uslijed sporazuma s Koalicijom imenovan je Skerlec banom, te je decembra 1913 ukinuta zloglasna »Željezničarska pragmatika« i istog mjeseca raspisani su izbori. Dne 27. decembra sastao se konačno opet Hrvatski Sabor, koji je u tri dana izglasao obnovu finansijalne nagode sa Madžarskom. Madžari sad nastavljaju gdje su bili stali: na teritoriji Hrvatske otvaraju i nadalje svoje škole, ne priznaju reciprocitet zagrebačkog Sveučilišta, te Vlada sprema i zakon o izvlašćenju morske obale. To sve izaziva velik revolt u narodu, i osobito medju omladinom. 25. maja 1914, dok je iz kazališta izlazio ban Skerlec, uhapšen je pred kazalištem u Zagrebu student Vladimir Schäffer, budući da je kod njega nadjen revolver...

Medjutim su u Srbiji preuzeli bili vlast r a d i k a l i. Dinastija se nije više mnogo miješala u politiku, već su narod predstavljale stranke. Ogromnoj većini nas u bivšoj Monarhiji, pa i u Bosni i Hercegovini, prije Rata nisu bile pobliže poznate unutarnje političke prilike u samoj Srbiji, baš kao ni njima tamo naše. Ja sam, naprimjer, znao samo toliko, da i Pašić ima opoziciju; ali mi je ipak bilo jasno, da su sve stranke u Srbiji složne u odbrani protiv Austro-Ugarske. Poznato mi je bilo i napeto stanje izmedju

Austro-Ugarske i Srbije za vrijeme Aneksije, te iza Balkanskog Rata, kad se svaki čas mislilo da bi mogao izbiti rat izmedju Austrije i Srbije. Ali se u pojedinosti tih odnošajâ nisam upuštao sve do 1913, kad sam kao sudac u tiskovnim stvarima došao u položaj da se i njima bavim pobliže. Čitajući tako zaplijenjenu brošuru »Narodna odbrana«, vidio sam lijepo, kako je za Aneksijone Krize organizovan sav narod za eventualnu odbranu u slučaju rata sa susjednom monarhijom. Kada je Vlada Srbije bila prisiljena da prizna aneksiju Bosne i Hercegovine, javni rad Narodne Odbrane morao je biti obustavljen; ali su mržnja, oprez, i potajno spremanje za budućnost, postojali i dalje.

Iz pisanja srpskih časopisâ, koji su izlazili u Bosni, a naročito u Sarajevu, bilo je očigledno, da oni nesamo simpatišu sa Srbijom, već da je i obožavaju, osobito iza balkanskih ratova; dok su, naprotiv, isti listovi pokazivali svakom zgodom prezir i mržnju za sve što je dolazilo od vlasti Dvojne Monarhije. Poznat mi je bio i nacijonalni pokret jugoslovenske omladine na univerzama Monarhije; i isto tako bilo mi je poznato da postoje kulturne veze izmedju Zagreba i Beograda. Ali, druge i bliže veze nisu mi bile poznate, sve dok nisam — još prije Atentata u Sarajevu — proveo jednu istragu protivu nekog Jova Jagličića, radi uhodarstva. Evo kako se to desilo.

Taj Jovo Jagličić bio je malen, slabunjav čovjek, kljast na jednoj ruci, inače slabog odgoja i neodlučan. Njegova sebična priroda učinila bi sve da spasi sebe, nebirajući sredstva; pa mi je stoga bilo u prvi mah nedokučivo, zašto je on sve odavao a da mu to nije bilo apsolutno potrebno za vlastitu odbranu: on je preozbiljno shvatio opomenu, da će potpuno priznanje ublažiti kaznu! Tog i takova Jovu Jagličića nagovorio je neki Klarić iz Foče, da izvidi s pomoću kojeg njemu poznatog vojnika vojno stanje i prilike u pograničnoj vojnoj tvrdjavi Kalinovik. Jagličić je našao vojnika Jindraka (češke narodnosti), pa su se oni dogovorili, da će mu taj vojnik donijeti u gostionu nacrt i podatke tvrdjave; medjutim je Jindrak obavijestio o tome svoje pretpostavljene, i Jagličić je uhapšen u času kada je primao te tobožnje nacrte. Uhvaćen ovako na djelu, on je priznao da je pokušao špijunirati, ali se branio, da to nije učinio iz materijalnih pobuda već iz političkog uvjerenja; a u dalnjoj odbrani naveo je, da mu je Klarić, koji je još prije toga pobjegao u Srbiju, povjeravao u

više navrata ponešto: tako da je, kad su godine 1912 došli bili sokolaši iz Srbije u Sarajevo (prigodom proslave društva »Prosvjete«), u jednom hotelu jedan srpski časnik preobučen kao sokolaš zaprisizao neke osobe, koje su se time obvezivale raditi kao povjerenici za Srbiju. Taj se rad sastojao u tome, da su oni slali u Srbiju izvješća o stanju i kretanju vojske Austro-Ugarske; dalje, da bi oni, u slučaju rata, morali uništiti vojne objekte, mostove, tunele, željezničke naprave, i slično. U tu svrhu, da će biti poslane iz Srbije u Bosnu bombe u formi komada sapuna, slične kutiji. Klarić mu je još povjerio, da ima više njih koji potajno vrše takva izvidjanja, i da za to postoji i šifrirano pismo. Jagličić je i imenovao više osobâ, pa je kod nekog Popadića nadjeno takovo šifrirano pismo, i isto tako i kod nekog Radulovića; ali su se oni branili, da su im ta pisma podmetnuli oružnici prigodom kućne premetačine. Prvi sud osudio je Jagličića na devet mjesecâ tamnice, pa je viši sud tu kaznu povisio na dvije godine. U nedostatku dokazâ, sud se nije mogao uvjeriti o krivnji ostalih optuženikâ, koje je odao Jagličić, i zato ih je riješio optužbe. Da je Jagličić govorio istinu, ispostavilo se je tek kasnije.

*

Odmah s početka Rata, kad je austrougarska vojska zauzela bila Mali Zvornik, Loznicu, i Valjevo, išao je uz vojsku kotarski predstojnik Mihalić, koji je po nalogu Bosanske Vlade obavio premetačine kod učitelja Milivoja Jakovljevića u Malom Zvorniku, u vojarni i kancelariji pograničnog oficira kapetana Koste Todorovića, nadzornika graničnog rajona u Loznici, kod vojne divizije u Valjevu, te kod trgovca Bože Milanovića u Šapcu. On je prilikom tih premetačinâ našao mnoge spise, prepisku i dokumente, čime su kompromitovane mnoge osobe iz Bosne (kojima je onda sudjeno, za vrijeme Rata, u t. zv. »Banjalučkom procesu«). Medju ovim spisima, u dnevniku rada pomenutog Koste Todorovića, uz ostalo, upisano je: »8.-9. septembra 1912: na velikoj konferenci Prosvjetine proslave (u Sarajevu) bio je takodjer povjerenik iz Zenice, gdje je svima izdat nalog kako da se drže u — nastupajućoj akciji. Izdato Čupoviću 110.— K.«; i u knjizi novčanih izdataka uneseno je: »Dne 9/9. 1912: Povereniku u Zenici S. Čupoviću, za upućivanje mladića u četničku školu, 110.— K.«. Iz dnevnika istog Koste Todorovića (od 29. I. 1914)

ustanovljeno je dalje, da je on naredio učitelju Jakovljeviću, da ide u Sarajevo povjereniku broj 1 s pismenim nalogom, i da se od njega informiše o ovome: »Ukoliko su naši povjerenici i članovi kompromitovani Foćanskom Aferom, je li kompromitovana tom aferom naša dosadašnja šifra, kakovo je stanje sada u Bosni, odnosno povjerenika . . .« A prema upisu od 4. II. 1914, u »Delovodnom protokolu«, primio je kapetan Todorović Jakovljevićev pismeni izvještaj, koji je nadjen u njegovim spisima, a čiji originalni sadržaj donosim ovdje. To je pismo glasilo:

Oko 9 sati dodje Kosta i ja s njim odem u moju sobu (u hotelu Imperijal), i tu se porazgovorasmo o svemu.

Prvo mi je ispričao o Foćanskoj Aferi, jer je zbog nje on i narednik Savić odgovarao. Dakle Pero Klarić, koji je otišao u Crnu Goru, imao je organizovanog jednog seljaka, t. j. Jagličića, s kojim je radio. I poslije, kad je Pera otišao, on je nastavio rad, upoznao se sa jednim prostim redovom, t. j. Hindrak, pa je onda pokušao da od njega sazna plan utvrdjenja u Foči, Goraždi, i Kalinoviku. Ovaj mu obeća, ali istovremeno kaže svom komandiru, i onda ga ovaj pouči i zbilja dâ mu u ruke taj nacrt, i odredi jednu kuću gdje će se naći. I onda u momentu kad mu je onaj podkazivao, dodje patrola, a tu ih zateku na djelu. Posle ga odmah sprovedu na vojni sud i tu su ga pitali, kako on sme da radi protiv interesa svoje države.

Onda im rekne, da je radio s Petrom Klarićem, da su slali u Srbiju, i kako postoji i šifra; a najzad je rekao, što ja ne bih radio, kad rade mnogi vidjeni Srbi i tu ima i oficira i podoficira. I onda rekne za jednog seljaka (Milana Popadića) u blizini Srebrnice, ti ćeš ga znati, što mu je Kosta slao parâ. Kaže za narednika Savića.

Oni onda pretresu onoga kuću, nadju kod njega samo jedan recepis na kom je Gnjatić poslao 40 K. I onda odmah predvedu pred vojni sud i Savića. A i sreća je bila, što je u tom sudjenju bilo i naših ljudi, te odmah jave Gnjatiću, da će on biti zvan zbog onog pretresa. Gnjatić brzo nadje Savića i s njim se dogovorio, da ništa ne priznaju i nauči ga što će govoriti, pošto su ih ovi informisali.

Kad je došao Gnjatić, oni su ga pitali poznaje li tog seljaka, a on se onda bunio i pravio nevješt, pa onda zapita iz koga mjesta. Ovi mu kažu, a on rekne da jest, poslije zapitaju »kad«, a to mu beše najgore; ali se pribrao, pa rekne pred dva mjeseca. To je potrefio, jer je tako bio i datum na receptu.

Kad je ceo pretres bio gotov, onda uz pripomoć naših prijatelja, koji su bili na sudjenju, ovi se svi oslobode, a samo osude onog seljaka kog su uhvatili na delu 6 mjeseci.

Ali ta parnica je imala velikih posljedica, jer nam sad narednik Savić nije u vojsci, jer su ga oni odpustili i sada živi u Sarajevu bez službe. Gnjatić jako žali za njim, jer neće imati u buduće tako vjernih podataka o vojsci; i još mi je rekao, da tebi kažem, da on dodje u Srbiju, jer kako sad nema materijal. sredstava, boji se da ne popusti u čvrstoći i karakteru, te bi mogao naneti veliku štetu.

Što se tiče šifre, on mi reče, da je nesigurna i da onom pravom ne smije se ništa pisati, jer je poznata na vladi i nju je odao opet onaj Perin povjerenik. Kosta sumnja, da poznaju oblik i neka slova, pa bi bilo vrlo opasno. Dalje reče, da onu kockastu šifru nema, jer je svu arhivu spalio kad je oglašeno opsadno stanje i nadao se ma čem.

2) Pismo koje si mu poslao 12.—15. dec. nije primio, niti mu ga tko donosio.

3) On predlaže, da se rad mora svesti na što manji broj ljudi i da ih ima dosta, koji će se škartirati, ili ostavljati na miru i netražiti od njih da ma što rade. On mi obećao, da kad dodje majstor Andrija (zidar Urošević), da će ti poslati, gdje se svi ljudi nalaze, jer mnogi nisu, gdje su bili. Ja sam tražio, da ja to ponesem, ali mi on reče da i on ne zna tačno i da je sa Vasiljem (Grdjićem) o tome govorio...

U savezu s onom istragom protiv Jagličića, zabilježiću ovdje i pismo koje je uputio 18. I. 1913 (po st.) već pomenuti Milan Popadić Narodnoj Odbrani, a koje glasi:

Pismo za Narodnu Odbranu u Beogradu, može ga čitati i Kosta Todorović kapetan u Loznici, ili Pero Klarić u Ufcu kod Priboja. — Do danas (18. januara 1913) ima vojske švapske u Bosni i Hercegovini oko 120.000. — Poznati su Vam izvještaji iz svih provincija, koliko je bilo i kod nas u mirno doba. Danas ima u svakom mjestu četiri puta više. Od nekoliko dana po malo rezervisti odlaze kući; iz Foče otišlo je oko 100 ljudi, u Foči broj vojske iznosi 4.000, Čelebiću 800, Goraždi 2.000, Čajniče samo dvije kumpanije, Rogatici 4.000. U Rogatici je došlo mnogo važnijeg ratnog materijala vojničkog, kao i jedan aeroplan iz Sarajeva, koji je skriven u magazin. U slučaju rata čvrsto se drži to, da bi sva fočanska vojska napustila Foču, Čajniče, i Goraždu, i bježala u Kalinovik. Kalinovik misle Švabe sa tom vojskom snabditi (danas nema više u njemu od 2.000 i to nevjernih Čeha i slabih Nijemaca). U Rogatici osnovaće se brigada od 8.000, i t. d. —

Ovo pismo bilo je šifrirano, i Milan Popadić poslao ga je bio svom bratu Nikoli Popadiću, a ovaj ga predao Okr. Načelniku u Plevlju, a taj ga poslao Upravi grada Beograda, da ga preda Narodnoj Odbrani. Glasom nadjenog djelovodnog protokola kapetana Koste Todorovića, dešifrirano je to pismo 17. II. 1913, te riješenje na spisu tog pisma glasi: »Dešifrirano pismo. Poslat izvještaj Tuci za Narodnu Odbranu. Izvještaj spremljen g. Ministru Vojnom i Komandantu Drin. Div. Obl. pod B. Nr. 13.«

Pomenuti Mihajlo Savić bio je tada narednik kod vojske u Sarajevu, pa je — u nadjenom popisu povjerenikâ Koste Todorovića — pod oznakom 139/IV zapisano: »Mihajlo Savić

narednik, vrlo dobar Srbin. Njegov rad u kasarni nemoguće je kontrolirati; ali s obzirom nato što ga poznaju Gnjatić, Čapljić, i Čupović, i vrlo dobro rade s njim, očekivati je korisne posljedice, naročito u slučaju akcije. Njegovi su ljudi u kasarni organizovani u Zelinje... Fakovići...« I za pomenutog Radulovića, kod koga su oružnici našli šifrirano pismo, navedeno je u istom dokumentu Koste Todorovića, da je taj Božo Radulović organizovan član za Kalinovik.

Tečajem istrage izkazao je nadalje Jovo Jagličić, da mu je Petar Klarić još povjerio, da »Narodna odbrana« ima svoju centralu u Sarajevu i u njoj da je i Vasilj Grdjić (tadanji tajnik »Prosvjete« u Sarajevu). Milan Popadić mu je povjerio, kako Vasilj Grdjić požuruje vijesti o stanju vojske u Foči i Kalinoviku, da se Grdjić brine za odašiljanje pisama, i da sâm u tome posreduje. Kako sam već naveo, kod sudovanja se Jovi Jagličiću nije vjerovalo, a ostali su krivnju poricali, pa su tako svi osim Jagličića bili oslobodjeni. Taj spis o Jagličiću nije se kod suda krio, pa je mogao svaki sudski službenik zagledati u taj spis i obavještavati osumnjičenike kako da se brane.

U vezi sa tom Jagličićevom istragom, zanimljivo je još spomenuti i slijedeći slučaj. Šifrirano pismo nadjeno kod Božidara Radulovića nalazi se pod d. br. 60 u istražnom spisu Jagličića; dešifrirano to pismo glasilo je: »Husejinbega ubiti, Iliju Kovačevića zapali pomoćnik Pero Badiroža iz Kuta i Miloš Janković iz Trbušca«. Sadržaj tog pisma ostao je nerazrješiv i nerazumljiv.

S jeseni 1913, nadjen je u jednoj pastirskoj kolibi, koja se nalazila na visokoj planini izmedju Kalinovika i Foče, ubijen Manojlo Davidović iz Miljevine. Ta je istraga bila povjerena meni, i ja sam ustanovio, da je kritične noći noćio u toj primitivnoj kolibi na planini Davidović sa dječacima, koji su tamo bili sa blagom iz obližnjih sela na paši; po noći je neko kroz daske kolibe pucao iz puške na Davidovića, dok je ovaj ležao i spavao osvijetljen vatrom, koja je gorjela u kolibi. Po liječničkom nalazu ubijen je hicem iz puške i ostao na mjestu mrtav. — Za vrijeme te istrage stanovao sam u kući seoskog kneza, i tu preslušavao mnoge ljude. Iz njihovih iskaza proizilazilo je, da su oni te noći kad se zbio čin, a bila je mjesečina, vidjeli gdje

trojica ljudi idu oboružani puškama prema planini gdje je ubijen Davidović. Tu trojicu nisu mogli prepoznati, samo im se čini, da su bili obučeni »ala turka«. Ustanovilo se nadalje, da je nedavno bila neka svadja izmedju nekih muslimanskih i srpskih obitelji, pa je bila pala sumnja na trojicu muslimana, koji da su navodno iz osvete ubili Davidovića; medjutim, uhapšeni muslimani dokazali su svoj a l i b i i bili oslobodjeni. Kako sam i noćio kod pomenutog seoskog kneza, koji je bio Srbin, pili smo jedno veče malo više rakije; on se bio malo napio, pa se veselio da sam ja Hrvat, i zavolio me je, pa mi u toj bratskoj ljubavi počeo natucati, da se ja uzalud mučim, i da on nešto zna što mi odati ne može, jer bi ga stajalo glave. Ja sam ga oprezno o tome ispitivao, nu on se uozbiljio i upozorio me, da o tome više ne govorimo, jer da bi mogla pasti mrtva glava. U jutro sam opazio, kako me on nekako čudno gleda, i primijetio mi je, da je sinoć bio malo pripit, te da je koješta brbljao, i neka ne mislim da bi ono bila istina što je govorio. Nisam više ništa pitao, a bilo mi je nekako sigurnije kad sam odputovao.

Slijedeće noći, stigao sam i zanoćio u tvrdjavi u Kalinoviku, i bio na večeri kod oficirâ. Tu sam poveo razgovor i o ubijenome Manojlu Davidoviću. Od tih časnika doznao sam slijedeće: u mjestu Kalinoviku živi neki barun Perejra, koji je malo luckast, a oženio se jednom seljakinjom; navodno je taj Perejra nezakonito dijete dvorskih krugova u Beču i zatočen tu u Kalinoviku. Taj Perejra svake godine putuje u inozemstvo, da posjeti svoje roditelje ili rodbinu, pa — da bi se istakao — uzima sobom po nekoliko seljaka, koji se oblače u narodne nošnje i oboružavaju handžarima i kuburama; tako da je i te godine, uz ostale, putovao s njim i Manojlo Davidović. Meni je bilo sumnjivo ono natucanje kneževo, a i taj put Davidovića u inozemstvo, no ipak nisam mogao naći uzročnu vezu izmedju ovog putovanja i njegove smrti. — Tek početkom Svjetskog Rata, u spisku povjerenika kapetana Koste Todorovića (pod oznakom (139/d-IV) našlo se ime Manojla Davidovića kao zakletog povjerenika; a opis mu je glasio: »Od zla oca i još gore majke«. Takav drastičan opis nije imao nijedan povjerenik Koste Todorovića. Tada mi je postao jasan i uzrok smrti Manojla Davidovića...

Svugdje na svijetu postoji t. zv. špijunaža, poimence vojna, jedne države protiv druge, koja je naročito razvijena na granicama državâ. I u Sarajevu je bio major S. (kojega sam osobno poznavao) šef takove vojne špijunaže protiv Srbije. Pa tako i rad pograničnog oficira na granici Srbije, kapetana Koste Todorovića, nije bio nimalo neobičan. Ali je on imao mnogo lakši položaj nego njegovi protivnici, jer njegovi pomoćnici preko granice u Bosni nisu bili špijuni već povjerenici. Ti su povjerenici radili iz osvjedočenja, iz rodoljublja, i samo u rijetkim slučajevima dobijao bi novac kurir, koji bi prenosio izvještaje, i to tek toliko da pokrije putne troškove. Takih povjerenika bilo je više vrsta; uglavnom, bili su organizirani i neorganizirani. Organizirani su bili zaprisegnuti, te im je bilo zapriječeno smrću u slučaju da odadu organizaciju. Takove je povjerenike imala i Narodna Odbrana. Rad njihov bio je različit i izvještavalo se nesamo o vojnim već i o svim prilikama, ukoliko su ove mogle biti od interesa za stanovite krugove. Osim toga su inteligentni povjerenici stajali na čelu kulturnih organizacijâ srpskih u Bosni, te širili ideje o jedinstvu, i vršili sav onaj rad koji je bio potreban za oživotvorenje tih idejâ. Pojedinci medju njima pomagali su neustrašivo i pri prelazu atentatorâ iz Srbije u Bosnu. Ali, da idem redom, pa da se vratim gdje sam stao.

*

Kao referentu u tiskovnim stvarima bio mi je poznat sadržaj svih članakâ, brošurâ i knjigâ, koji su zaplijenjeni, pa sam lako mogao pratiti razvoj dogadjajâ i porast oduševljenja medju prečanskim Srbima i Hrvatima nakon ratnih pobjedâ Srbije u balkanskim ratovima. U to je vrijeme, kako rekoh, vladalo u Hrvatskoj već iznimno stanje: na čelu vlade, umjesto bana, bili su komesari, te se uveliko provodila nasilna madžarizacija. Pa i u Bosni su uvedene iznimne mjere, obustavljen je rad »Prosvjete« i srpskog Sokola. Zapljenama se nastojalo ugušiti oduševljenje, i taj pritisak osjećala je najviše omladina, i ona na višim i ona po srednjim školama. Tako je, godine 1913, raspuštena gimnazija u Mostaru na godinu dana. Djake se zatvaralo i progonilo, pa su i u Sarajevu neki sudjeni zbog zločina smetanja javnog mira. Još godine 1910, kod otvaranja Bosanskog Sabora, pucao je omladinac Žerajić na tadanjeg Poglavara

Zemlje, a kad mu atentat nije uspio, ubio je na mjestu sâm sebe. Žerajić time postaje heroj omladine; on se u mnogobrojnim člancima i pjesmama stavlja kao primjer i uzor. I onda se nižu atentati, koje smo spomenuli: Jukića, Planinšćaka, Dojčića, i navodno Šefera. Manevri austrougarske vojske, na granici Srbije i Bosne, kojima je rukovodio prestolonasljednik Franja Ferdinand, došli su svakako da dovedu do kulminacije svih tih odnošaja i prilikâ.

Prateći sve ovo — a to su bile same opće poznate i nepobitne činjenice — bio sam zapanjen kad sam jednog dana pročitao u novinama, da će prestolonasljednik Ferdinand, baš na sam srpski Vidovdan, službeno posjetiti Sarajevo, te da će ga kod općinske zgrade (t. zv. Beledije) pozdraviti Načelnik Grada i viši činovnici svih ureda u Sarajevu. Prestolonasljednik Ferdinand stanovao je, sa svojom suprugom, za vrijeme tih manevarâ u kupalištu Ilidže kraj Sarajeva, i nadvojvotkinja Sofija, na dva tri dana prije službenog dočeka, dovozila se je dnevno autom u Sarajevo, te posjećivala konfesijonalne škole i crkve. Tako sam na dan pred atentat (27. juna 1914), nešto iza 6 sati poslije podne, šetajući se korzom u Sarajevu, opazio i sâm gdje se provezao Prestolonasljednik sa suprugom, i njihov se auto ustavio pred jednom poznatom trgovinom orijentalnih sagova, u koju su oni ušli. Kako sam kasnije doznao, policija nije bila ni obaviještena o tom dolasku, pa se silno užurbala i brže-bolje opkolila auto pred tom trgovinom. Narod, koji se tu skupio, priredio je tom zgodom, uz pomoć policije, spontane ovacije. Kad sam se malo kasnije sreo sa svojim šurjakom, koji je bio namješten kao sudija kod sudskog odjeljenja Zemaljske Vlade (on je bio Srbin, pravovoslavne vjere, a ja Hrvat, katoličke vjere), raspravljali smo o sutrašnjem dočeku Prestolonasljednika na sâm Vidovdan, i obojica smo bili uvjerenja, da bi se sutradan vrlo lako mogao dogoditi kakav atentat, jer da je ovakav dolazak na taj dan očigledno izazov za Srbe. Ja sam još primijetio, da mi sve to izgleda upravo tako kao da su oni u Beču namjerno poslali u Sarajevo Ferdinanda, očekujući da će se tom zgodom prirediti demonstracije, pa da imadu uzrok za konflikt sa Srbijom. Još sam dodao, da bi se demonstracije mogle izvesti bombama koje su, po kazivanju Jagličića, možda već i stigle u Sarajevo! Konačno smo ipak došli do zaključka, da će pouzdano biti po ulicama postrojena vojska,

koje ima toliko oko Sarajeva sada za vrijeme manevara, kao što je bila postrojena i kada je, nekoliko godina ranije, u Sarajevo dolazio car Franja Josip; a u takovu je slučaju teško izvršiti atentat. I kasnije, iste večeri, kad sam ostao sâm, opet sam razmišljao o svemu tome, pa sam došao do zaključka, da je moguće dvoje: ili vladajući krugovi u svojoj ograničenosti nisu predvidili opasnost kojoj izlažu Prestolonasljednika; ili, ako su to predvidili, onda su sve hotimično tako udesili, da bi izazvali sukob.

* *

Dne 28. juna 1914, svanuo je lijep i vedar dan. Obukao sam svijetlo ljetnje lako odijelo, jer je bilo očigledno da će biti vrućine. Kanio sam posmatrati dolazak Prestolonasljednika kod Beledije. Poveo sam sa sobom samo najstariju kćer, a ostalu djecu nisam htio povesti, jer sam nekako slutio da bi se moglo što dogoditi. Stanovao sam u Čemaluša-ulici, te došavši na Korzo zakrenuo sam kod nove palače Okr. Suda na t. zv. »kej« (obalu uz rijeku Miljacku). Na Korzu je šetao svijet kao obično; a po keju, kuda je imao stići Prestolonasljednik, gotovo da i nije bilo ljudi. Objašnjavao sam si to time, da je nedjelja, i baš oko 10 sati, kada su katolici u crkvama, dok su Srbi slavili Vidovdan; a znao sam da i jedni i drugi, kao ni muslimani, nemaju naročita interesa da sudjeluju kod svečanog dočeka Franje Ferdinanda, jer u njima nije bilo razvijeno neko osobito dinastičko strahopoštovanje. Čudno mi je bilo, da nema postrojene vojske; dok sam opazio kako, u povećoj udaljenosti, stoje redari, pa sam pomislio, da i sami redari priječe svijetu pristup na kej, da bi mogli lakše provoditi kontrolu. Kasnije sam se uvjerio, koliko je ta moja misao bila smiješna, budući da su na tom skoro praznom keju na šest mjestâ atentatori dočekali Prestolonasljednika, a policija nije nijednoga osjetila!...

Kad sam došao s ćerkom na nekoliko stotinâ koraka do Beledije, te stajao na trotoaru s protivne strane Miljacke, opazili smo gdje projuriše kraj nas dva automobila prema Belediji: u prvom su se vozili policajni organi, a u drugom Načelnik i Komesar grada Sarajeva. Kad smo se ustavili, stigao je i treći automobil, koji je baš pred nama stao: u njemu su sjedili Prestolonasljednik Ferdinand, u svečanoj generalskoj uniformi, sa šeširom urešenim zelenim perjem, i kraj njega Nadvojvotkinja Sofija; a

njima nasuprot poglavica Bosne i Hercegovine Potjorek, u istoj takvoj generalskoj uniformi, dočim je kod šofera sjedio grof Harrah, u paradnoj uniformi konjičkog časnika. Čim se automobil zaustavio, ustao je Prestolonasljednik i pogledao pravcem prema keju, otkuda je došao, — i on i svi u automobilu bili su silno uzbudjeni. Pristupio sam bliže, prema cesti, i pogledao i ja dolje niz kej, pa ne znam da li sam u taj čas, ili čas prije, čuo detonaciju, kojoj u taj tren nisam pripisivao naročite važnosti, misleći da to pucaju topovi u počast dolaska Prestolonasljednika. Medjutim, opazio sam dolje nasred keja, na cesti, kao neki oblak dima, i tad mi je postalo jasno, da se nešto dogodilo. U to su pristigli i ostali automobili, koji su pratili auto Prestolonasljednika, pa su svi krenuli prema Belediji. Odmah sam uputio ćerku pokrajnim ulicama kući; a ja sam, opazivši gdje ljudi gledaju na protivnu obalu Miljacke, prešao preko ceste i vidio, kako redari s one strane Miljacke, opkoljeni masom svijeta, nekoga vode i brane od naroda, koji ga je htio linčovati. Pošao sam prema Belediji, pa su kraj mene redari proveli atentatora, koji je — kako sam tu čuo od ljudi — bacio bombu na automobil Prestolonasljednika.

Malo iza toga vraćali su se automobili sa Prestolonasljednikom iz Beledije prema keju, istim redom. Upalo mi je u oči, da grof Harah ne sjedi uz šofera, već stoji na stopalu izvan automobila s lijevog kraja i zaklanja svojim tijelom Franju Ferdinanda, do kojega je sjedila s desna njegova žena.

U zgradi Beledije nalazili su se uredi Gradskog Poglavarstva, Povjerenika za grad Sarajevo sa višim činovnicima policije, Državnog Odvjetništva, i Okružnog Suda. Velika dvornica Poglavarstva služila je ujedno i kao sabornica za Zemaljski Sabor. Moja uredovna soba bila je prizemno, preko puta od zgrade policijske straže; a u toj policijskoj zgradi prizemno, odmah s lijeva od ulaza, bila je liječnička ambulanta policije. Policijski liječnik bio je tada Dr. Sattler, s kojim sam ranijih godinâ služio u Bos. Petrovcu, pa je on bio i moj kućni liječnik. Atentatora su odveli u predsoblje te liječničke ambulante. Bio sam pripušten unutra, da ga vidim, i tu sam doznao da se zove Čabrinović, po zanimanju tipograf, koji je kao socijalist imao petgodišnji izgon iz Sarajeva. On, Čabri-

nović, sjedio je na klupi uza zid, te živim i nemirnim crnim očima gledao nekako prkosno, a usne mu se smješkale podrugljivim smiješkom. Bio je bijele puti, a lica crvenkasto obložena; imao je crne male brčiće, — bio je povisok, čvrst mladić. Na glavi je nosio športsku kapu, pa sam po svemu tome u prvi mah pomislio, da je on atentat počinio iz anarhističkih načela.

Kad sam izašao pred Policiju, sreo sam tu svog šefa, predsjednika Okružnog Suda Ilnickog, koji mi je saopćio, da ću ja tu istragu provesti, te da se odmah spremim za posao. Ali, još dok smo stajali ovako u razgovoru, proletio je kraj nas jedan policajac i saopćio nam, da je taj čas izvršen ponovno atentat, te da je Prestolonasljednik ranjen. I odista, pogledavši prema keju, opazili smo, gdje policija opet nekoga vodi i rastjeruje narod, koji je štapovima udarao po onom kojega je vodila. Kad je ta povorka došla do nas, vidilo se da policija vodi gologlava mladića krvave glave. I njega odvedoše u ambulantu Policije, i tu mu Dr. Satler odmah isprao i previo rane. Mladić je za to vrijeme više puta povraćao. To je bio P r i n c i p. A bili su prisutni, uz ostalu publiku, i Predsjednik Okr. Suda, te Drž. nadodvjetnik Holländer, koji me uputiše da odmah pristupim preslušavanju toga mladića.

Pošto su se svi, osim perovodje, na moj zahtjev udaljili, izjavio mi je liječnik, da rane po spoljnim znacima nisu opasne, ali da nisu isključene komplikacije. Iz toga razloga proveo sam preslušavanje ukratko, zašavši odmah i n m e d i a s r e s.

Istraga u Atentatu.

Uslijed zlostavljanja bio je ovaj mladić kao satrven, i napadno teško izgovarao je riječi. Mislio sam, da on teško govori uslijed boli od zadobivenih ranâ; ali se kasnije ustanovilo da je tomu bio drugi razlog. Mladić je bio malog rasta, slabunjav, odužeg žuto-blijeda lica, pa je teško bilo i zamisliti da bi se on, tako sitan, tih, i skroman, mogao odlučiti na ovakav atentat. A tek njegove oči! Te svijetlo-plave, sjajne oči nisu nipošto bile divlje, zločinačke oči, već oči žive i prodirne, inače mirne, a iz njih je provirivala prirodjena inteligencija, kao i neka sredjenost i krajnja energija. Kad sam mu rekao da sam sudac-istražitelj, i upitao ga da li se osjeća dovoljno snažnim, odnosno sposobnim, za preslušavanje, on je — s početka slabim, a onda sve sigurnijim i jačim glasom, — odgovarao jasno na postavljena mu pitanja.

Zvao se Gavrilo Princip, sin Petra, rodom iz Oblaja kod Grahova, kotar Livno, 19 godina star, pravoslavne vjere, neoženjen, i do tada nekažnjen. Svršio je prije mjesec dana 8. razred gimnazije u Beogradu, a onda se vratio u Bosnu, te zadnje vrijeme stanovao u Sarajevu kod Stoje Ilić, u Oprkanj-ulici broj 3. Ranije, prošao je u Sarajevu kroz tri razreda trgovačke škole, pa je u Tuzli položio ispit za 4. gimnaziju, i onda prešao u Beograd, gdje se zadržavao godišnje po četiri do pet mjesecâ, dok bi inače boravio u Hadžićima kraj Sarajeva, kod svog brata, sve dok nije svršio gimnaziju. Još prije dvije godine nakanio je bio, iz nacijonalističkih osjećaja, počiniti atentat na koju istaknutu ličnost, koja reprezentira vlast u Austriji; a prije mjesec dana došao je iz Beograda u Sarajevo, pošto je u Beogradu dobio od jednog komite, kojemu ne zna imena, »browning«-pištolj, u svrhu da izvede atentat na prestolonasljednika Ferdinanda, — »jer je u njemu inkarnirana najveća vlast, od koje vlasti mi Jugosloveni osjećamo strašan pritisak«. — To isto jutro, oko 9 sati, došao je na kej i šetao sa gimnazijalcima Špirićem i Švarom (sinom Drž.

Odvjetnika), samo da ne bi upao u oči. Za pojasom je imao revolver, nabijen sa sedam metaka. Tako šetajući, čuo je za atentat bombom na Prestolonasljednika, — »pa sam se čudio, ko je taj atentat mogao izvršiti, jer sam ja već onda nakanio bio da izvršim atentat...« U uzbudjenju, nije ni opazio Prestolonasljednika, kad su automobili projurili pored njega prema Belediji. A iza toga, šetao se Latinskom Ćuprijom i neznajući zapravo šta se dogodilo. Kad se nalazio preko puta Latinske Ćuprije, na uglu dućana Schillera, čuo je viku »Živio«. U automobilu je prepoznao Ferdinanda, po slikama što su ih u te dane donosile novine; ali kad je opazio da kraj njega sjedi jedna dama, stao je za čas predomišljati se bi li pucao ili ne. — »U tome me je spopalo neko čudno čuvstvo, i ja sam sa trotoara nanišanio na Nadvojvodu, što mi je bilo utoliko lakše jer je automobil, kraj zaokreta, polaganije išao. Šta sam u taj čas mislio, ne znam; samo znam, da sam ciljao u njega. Držim da sam pucao dva puta, a možda sam i više, budući da sam bio vrlo uzrujan; a da li sam pogodio žrtvu ili nisam, ne znam kazati, jer su me u taj čas počeli ljudi tući...«

Dalje je iskazao, da ga niko na taj čin nije nagovarao, a ni s kim nije bio u sporazumu, niti je kome rekao da će počiniti atentat; te da u zadnje vrijeme nije bio članom nikakova društva. Ljudi medju kojima se je kretao držali su ga, kaže, slabićem i čovjekom koji je — uslijed silne literature — upropašten. »To sam ja, u stvari, simulirao, kao da sam slab čovjek, akoprem takav nisam bio«...

Morao sam prekinuti preslušavanje, jer mi je saopćeno, da odmah krenem u Konak (rezidencija poglavice zemlje), gdje se nalazi ranjeni Prestolonasljednik. U predsoblju Policije našao sam suca Dra. Marčeca, gdje preslušava drugog atentatora, Čabrinovića. Pročitao sam još, na brzu ruku, taj zapisnik i ustanovio, da je i Čabrinović prije mjesec dana došao iz Beograda: i on je dobio bio bombu od jednog komite, kojega — reče — zovu »Cigo«, a izvršio je atentat iz anarhističkih načelâ. I on se već prije dvije godine odlučio bio na izvodjenje kakova bilo atentata: pročitao je sve socijalističke i anarhističke knjige prevedene na naš jezik, i one su ga u tom duhu odgojile. Poznaje — reče — Principa, ali nije ni u kakovoj vezi sa njegovim atentatom, osim što im je možda veza bila — zajednička ideja.

Pred Policijom čekao me fijaker na kojem sam se odvezao u Konak. Putem u protivnom pravcu sreo sam, opet u fijakeru, zamjenika Drž. odvjetnika Štarka, koji mi je doviknuo da je Prestolonasljednik mrtav. Ta me je vijest, moram priznati, u onaj mah zaprepastila, jer sam odmah pomislio na važnost istrage, te na posljedice koje bi mogle nastati iz svega toga. Pomislio sam i na delikatnost ovakova posla, koji je meni povjeren, i u tim mislima stigao sam pred Konak. Tu su me odveli na prvi kat, a iz ovećeg predsoblja u srednju veliku sobu: sučelice ulazu uza zid, u sredini sobe, bila su uporedo smještena dva obična željezna vojnička kreveta, na kojima su ležali ispruženi mrtvi, s desna nadvojvotkinja Sofija, s lijeva nadvojvoda Ferdinand, prestolonasljednik Austrougarske Monarhije; oboje su bili još u toaletama u kojima su se prije toga vozili. Opazivši i nju mrtvu, bio sam iznenadjen, jer do tog časa nisam znao da je i ona stradala, i nisam sebi mogao objasniti njezinu smrt.

Pokazano mi je mjesto, gdje je nadvojvodi Ferdinandu ušao projektil u vrat: na desnoj prednjoj strani ovratnika, poviše ruba, gdje je taj ovratnik prišiven uz kaput, vidila se rupa kroz koju je metak prošao; s druge strane vrata i glave nije se opažao otvor kroz koji bi bio izašao. Prisutni dvorski liječnik razjasnio mi je, da se je projektil po svoj prilici zadržao na vratnom kralježnjaku, a usput razderao vratnu žilu-kucavicu, pa je uslijed izliva krvi nastupila smrt. Kod nadvojvotkinje Sofije mogla se vidjeti na odijelu — ispod desnog pazuha — rupa, a u istom pravcu, ispod te rupe, opažao se na tijelu mali otvor kroz koji je u trbušnu šupljinu zašao projektil; pa kako je i kod nje odmah nastupila smrt, pretpostavljalo se, da je i kod nje morala biti prekinuta žila-kucavica. Sastavio sam zapisnik o očevidu pregledanja lješinâ, i očitovao sam, da ne smatram apsolutno potrebnim seciranje lješine Nadvojvode, s obzirom nato što je počinitelj priznao čin; osim toga nadjeno je oružje, te dokazana uzročna veza. Ali sam tražio seciranje lješine Nadvojvotkinje.

Pred Konakom, nalazili su se automobili pratnje Nadvojvode, pa sam htio sudskim očevidom pregledati i te automobile, i preslušati šofere. Tek što sam započeo bio taj posao, morao sam ga prekinuti, jer se na keju, usred ceste, pred Šilerovim dućanom, gdje je Princip izvršio atentat, našla jedna bomba. Odmah sam se uputio onamo, našao doista nasred ceste bombu, i predao

je organima vojne vlasti, koji su već tu čekali da je isprazne, pa sam sve to zapisnički ustanovio. Otuda sam se vratio ponovo da izvršim pregled automobilâ i da ustanovim oštećenja nastala uslijed eksplozije Čabrinovićeve bombe. Na automobilu u kojem se je vozio Prestolonasljednik nalazila se je, sa desne strane iznad stražnjeg sjedala, rupa kroz koju je prošao projektil i zašao u pazuho nadvojvotkinje Sofije, dok je ona još tu sjedila.

Prešao sam zatim na preslušavanje šoferâ, pa ću ovdje odmah iznijeti ukratko njihove iskaze; da se vidi, kako su nepouzdani iskazi svjedokâ u ovakim prilikama, uslijed pretrpljena straha i uzrujanosti.

Šofer Leopold Sojka vozio je auto Prestolonasljednika; imao je nalog, da uvijek vozi iza policajnog automobila. Kad su tog jutra išli prema Belediji, opazio je on na keju s desne strane — kraj obale Miljacke — dva mladića: manji je — kaže — pucao, a viši bacio bombu pa preko ograde skočio u Miljacku. Bomba je pala na krov otvorenoga auta iza Prestolonasljednika, koji ju je rukom odgurnuo, i ona je pala na cestu. Sabravši se od prvog iznenadjenja, on je pojurio većom brzinom dalje, i kad je na većoj udaljenosti — na nečiji nalog — ustavio auto, čuo je detonaciju bombe. Kasnije, kad su se vraćali iz Beledije, pošto nije dobio nikakav nov nalog, vozio je i opet za autom policije, i vozeći tako, na uglu kod dućana Šilera, pošto je već bio zakrenuo s keja prema Korzu, upozorio ga je poglavica zemlje Potjorek, da ustavi i krene ravno kejom. Dok je ustavljao automobil i počeo unatraške voziti, čuo je dva hica, jedan za drugim. Dobivši nato nov nalog, krenuo je odmah tu preko mosta, prema Konaku. Došavši pred Konak, izneseni su iz auta u Konak, ne zna da li ranjeni ili već mrtvi, Prestolonasljednik i žena mu. — Šofer Karl Divjak slijedio je autom iza Prestolonasljednika, i vozeći prema Belediji čuo je, na keju, najprije kao hitac iz revolvera, a onda je opazio kako je na krov automobila Prestolonasljednika pala bomba, koju je ovaj sâm rukom odbacio na zemlju. Nije vidio ko je bacio bombu, već je brzo pojurio za prvim autom i zamalo čuo iza sebe detonaciju bombe. — Idući auto vozio je šofer Robert Grain. On je opazio kad je s obale keja neki mladić podigao ruku i njome bacio nešto u auto Prestolonasljednika; negledajući dalje ništa, pojurio je

autom, i na nekoliko koraka iza njega eksplodirala je bomba. Kad su se vraćali iz Beledije, još prije nego je stigao do zaokreta u Korzo, čuo je dva, ili četiri, hica. — Šofer Maks Thiel, kad se vozio kejom prema Belediji, opazio je kraj obale keja jednog mladića, i čuo kako je kod tog mladića nešto puklo; nije vidio ko je bacio bombu, koja je kod njegova automobila eksplodirala. U njegovu autu ranjen je od te bombe pukovnik Merizzi, kojega je on odmah odvezao u vojnu bolnicu.

Sada mi je bilo nejasno, otkuda bomba nadjena na uglu Šilerova dućana? Uz Čabrinovića morao je navodno biti još neko ko je pucao. A možda je i uz Principa bio još koji drug, jer je svjedok Grain čuo više hitaca. Znao sam, da se kod policije nalazi revolver iz kojega je pucao Princip, te da ću lako ustanoviti koliko je iz njega ispaljeno metaka. Upalo mi je još onda odmah u oči, da su i Princip i Čabrinović, po svom prvom priznanju, došli bili na mjesec dana prije toga iz Beograda, i dok obojica tvrde da su dobili revolver (Princip), odnosno bombu (Čabrinović), od jednog komite, poriču da su bili u dogovoru; dalje, dok Princip priznaje, da je atentat izvršio iz nacijonalno-političkih načelâ, Čabrinović tvrdi, da ga je počinio iz anarhističkih uvjerenja. Budući da su obojica došli iz Srbije, i odonud donijeli oružje, pomislio sam, da mora da je upleten u to i neko iz Srbije, — ali ko i kako? — Sve te okolnosti potakle su me na mišljenje, da su Princip i Čabrinović ipak morali biti u dogovoru. Sjetio sam se skorašnjih atentatâ, što ih je izvela omladina u Zagrebu; ovdje su opet bili omladinci! Ipak, smetala me je malo odbrana Čabrinovića, pogotovo zato što je on bio po zanimanju tipograf, te kao socijalist imao izgon iz Sarajeva, dočim je Princip bio tek gimnazijalac. Pa i sama policija, iza Čabrinovićeva atentata, počela je tragati u Sarajevu za socijalistima.

*

Već se bilo smrklo kad sam opet pozvan u Konak, gdje sam u predsoblju zatekao Drž. odvjetnika Švaru, Drž. nadodvjetnika Holendera (Holländer), te Šefa sudstva za Bosnu i Hercegovinu (u rangu Ministra Pravde) Hmijeljevskog (Hmieliewski). Drž. odvjetnik Švara saopćio mi je, da ćemo tu čekati dok stigne iz bečke dvorske kancelarije dozvola za obavu seciranja.

To predsoblje bilo je prilično veliko. Šef Sudstva i Drž. Nadodvjetnik šetali su gore-dolje i tiho se razgovarali. Na Drž. Odvjetnika i mene nisu se ni obazirali. Oni bi zalazili i u pokrajne sobe, dok smo nas dvojica, i moj perovodja, stajali u jednom kutu i medjusobom šaputali. Članovi pratnje Nadvojvode ulazili su i izlazili nekako potišteni, ali ipak dosta sabrani. Jedan mladji časnik te pratnje pokazao nam je zadnju fotografiju Prestolonasljednika i žene mu, kako izlaze iz Beledije u auto koji ih je odveo pred Principov revolver. U predsoblju su bila i ona dva obična vojnička željezna kreveta na kojima su ujutro ležali Prestolonasljednik i Nadvojvotkinja. Niko nije ponudio da sjednemo, pa kako nije bilo stolicâ, to je moj perovodja sjeo bio na jedan od tih kreveta; upozoren, ko je na tim krevetima prije ležao, brzo je ustao. Svi su bili u crnim ili paradnim odjećama; samo sam ja bio u onom svom svijetlom odijelu, pa su me nekako poprijeko gledali. Bio sam prisiljen ispričati se, kako sam cio dan bio zaposlen, te nisam imao vremena da se presvučem...

Onako umoran stao sam ponovo razmišljati, kako to da nije bila — kako sam očekivao — postrojena putem kuda se je vozio Prestolonasljednik vojska, koje je toliko bilo na manevrima? Kako to, da policija nije bila bolje organizovana, i da nije bolje pazila? Konačno, bilo mi je nepojmljivo i to, da je iza prvog atentata i opet krenula povorka prema Korzu, a da nisu poduzete nikakve jače sigurnosne mjere. Doduše, kad su se vraćali iz Beledije, kako sam spomenuo, stajao je grof Harah na stubištu automobila, da svojim tijelom zaštiti Prestolonasljednika; ali to je bila ujedno jedina veća mjera sigurnosti. Bilo mi je nejasno i to, zašto je Potjorek tek na uglu dućana Šilera upozorio šofera, da krene ravno kejom?...

U pokrajnoj jednoj sobici tog predsoblja u Konaku, u neko doba noći, stojeći kraj malog jednog stolića večerao je tjelesni liječnik Prestolonasljednika. Bio je to stariji čovjek, u uniformi generala, simpatičan i prijazna nastupa. On se upustio samnom u razgovor o atentatu, i tom zgodom mi je pripovijedao, kako je Prestolonasljednik iza prvog atentata, dok je još bio u Beledji, doznao, da je ranjen od bombe pukovnik Merici, i da je zato apsolutno zahtijevao da se krene u bolnicu, da bi posjetio toga pukovnika. U onoj uzrujanosti, nije rečeno policajnim organima, a ni šoferu Prestolonasljednika, da se nema voziti na

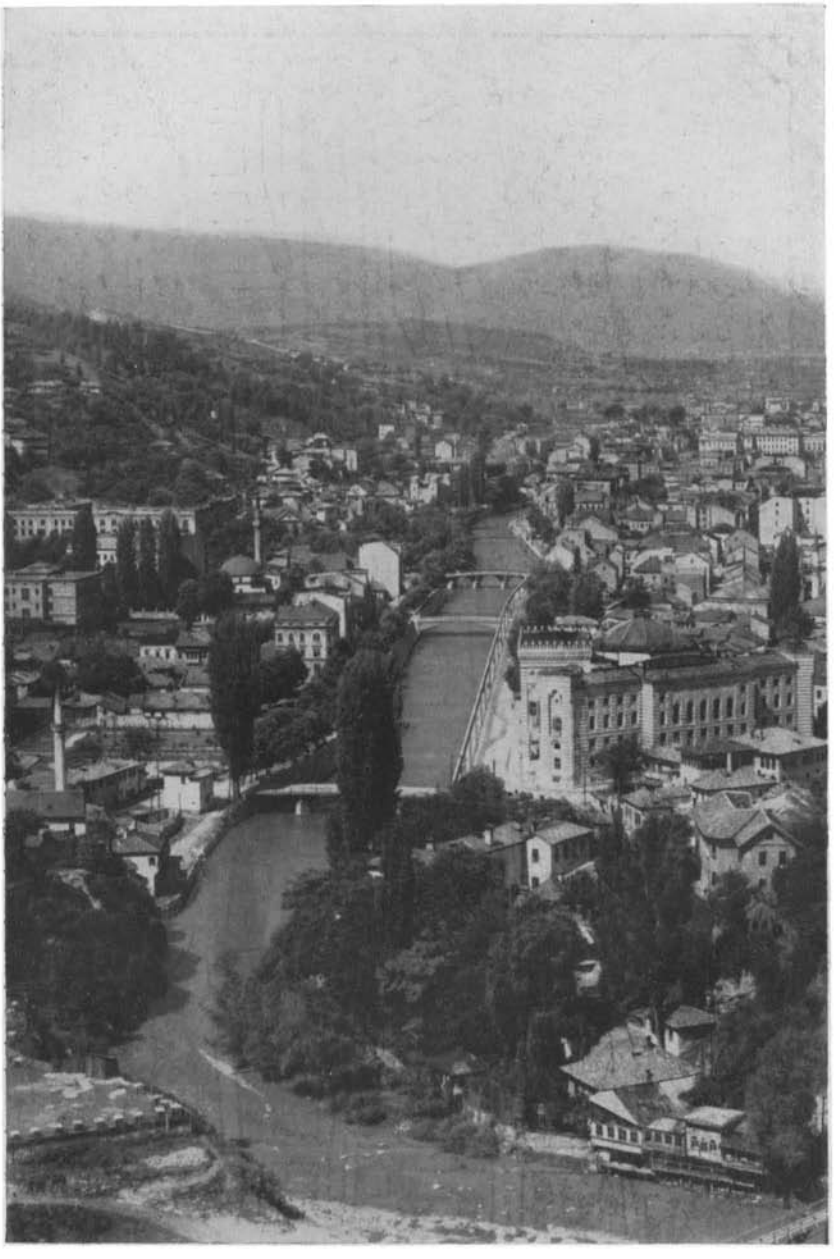

Sarajevo, sa Miljackom (s desna, ispred parka, Gradska Većnica).

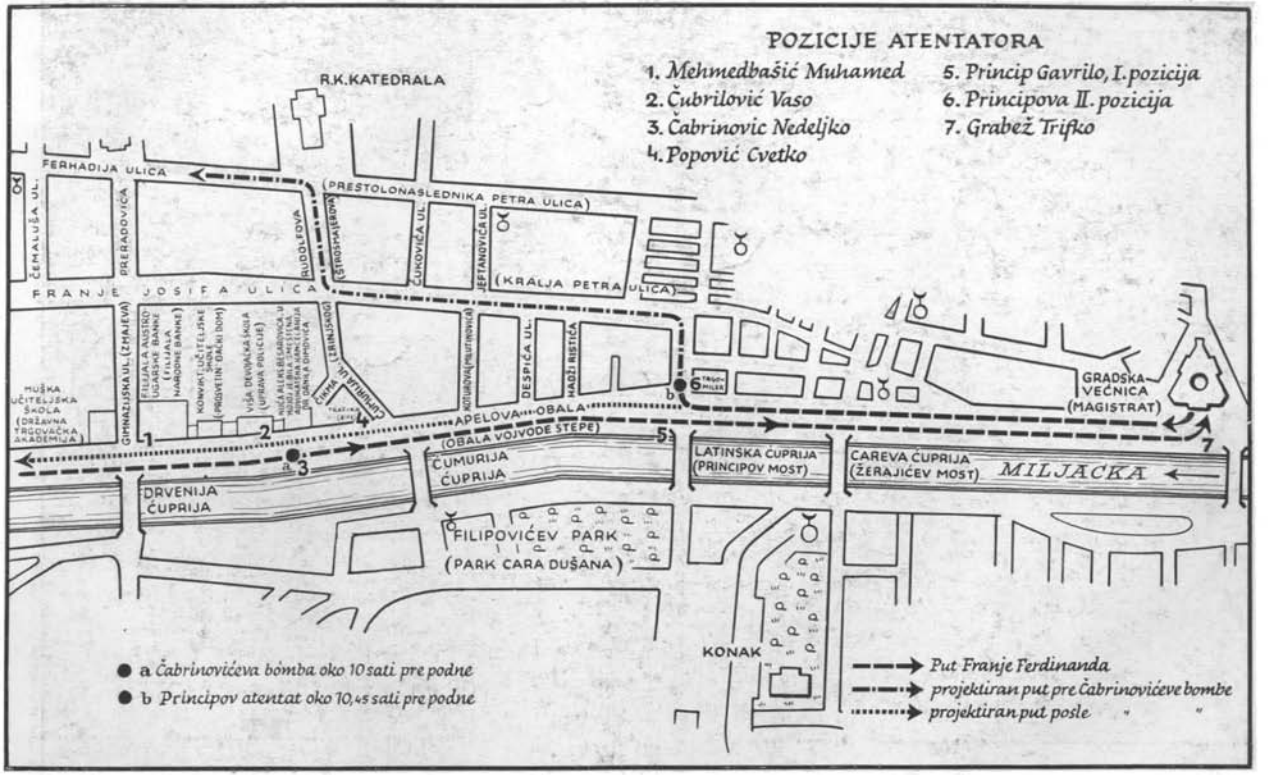

Plan Sarajeva: kej uz Miljacku, do Gradske Većnice (s oznakama puta Nadvojvode i pozicijâ atentatorâ).

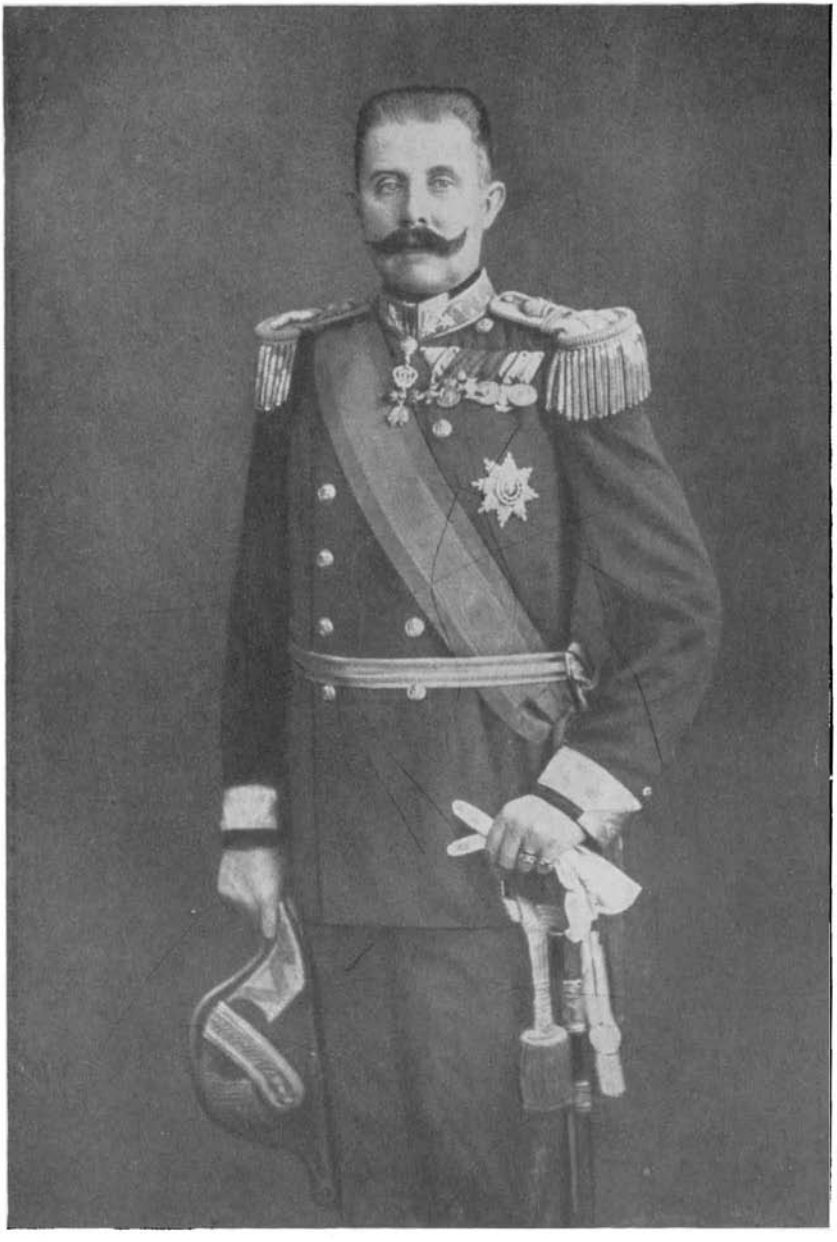

Nadvojvoda Franjo Ferdinand, austrougarski prestolonaslednik.

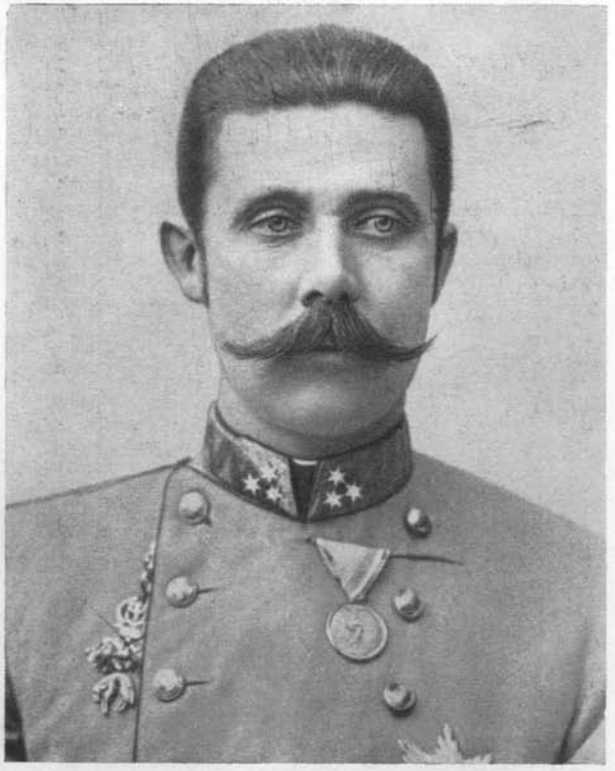

Nadvojvoda Franjo Ferdinand (Erzherzog Franz Ferdinand).

Vojvotkinja Sofija Hoenberg (Sophie von Hohenberg).

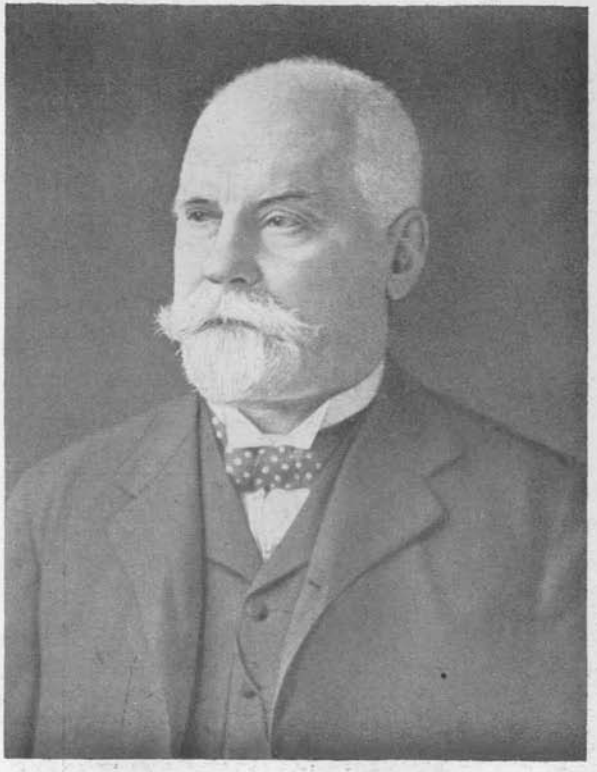

L. Bilinski, Ministar za Bosnu i Hercegovinu.

FZM. Oskar Potjorek, Poglavar Zemlje.

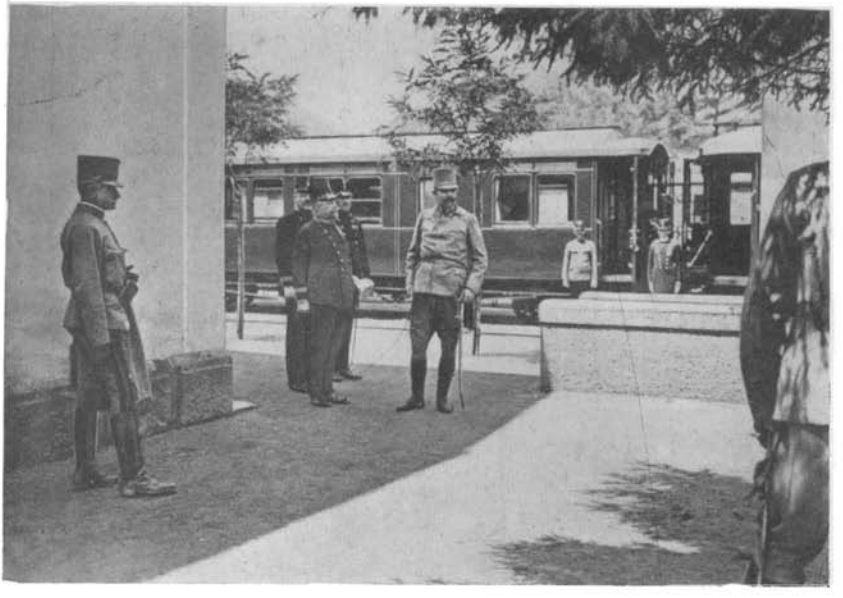

Nadvojvoda stiže u Sarajevo (27. juna 1914); na stanici »Ivan« (pred polazak na manevre).

Nadvojvoda na manevarskom polju (27. juna 1914).

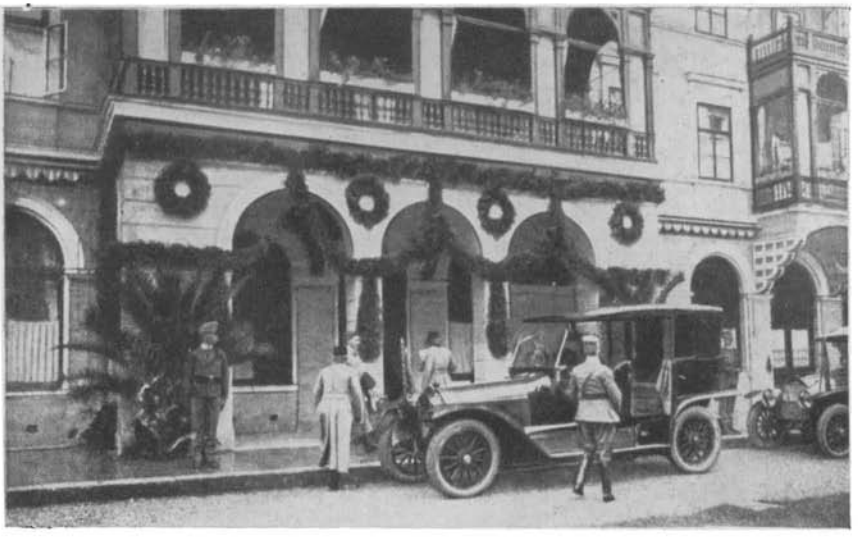

Na Ilidži, pred »Hotel Bosnom«: Franjo Ferdinand pozdravlja svoju ženu, Sofiju Hoenberg.

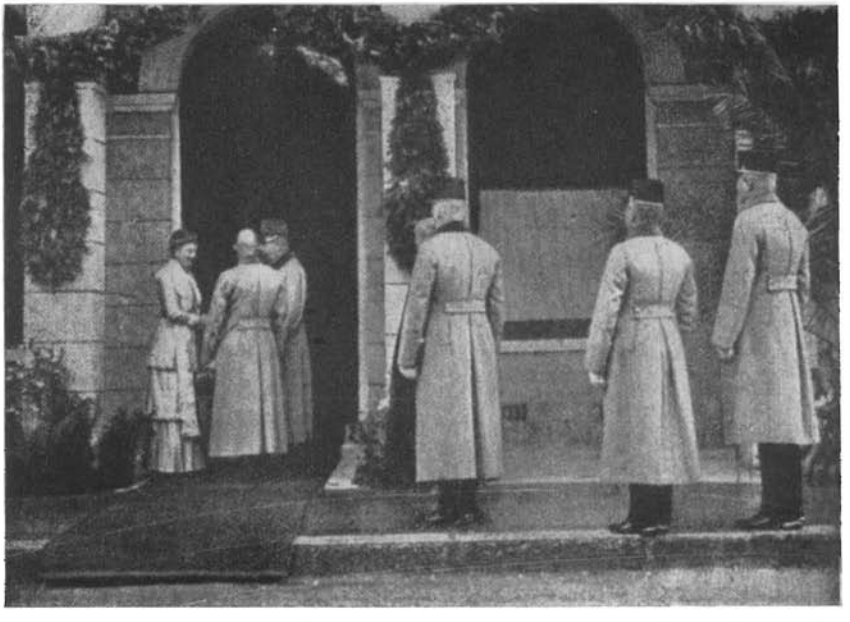

Na Ilidži, pred »Hotel Bosnom«: general Poćorek pozdravlja Vojvotkinju Sofiju.

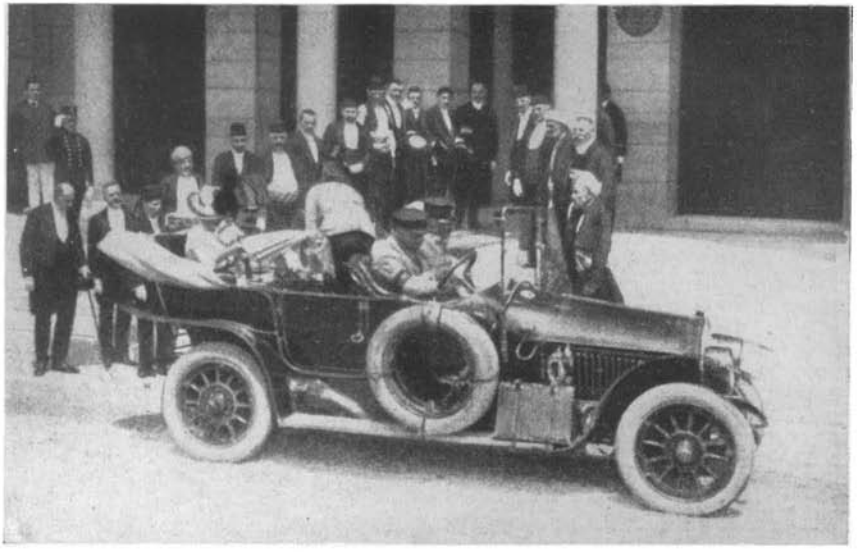

Nadvojvoda i Vojvotkinja stižu pred Gradsku Većnicu
(posle Čabrinovićeva atentata).

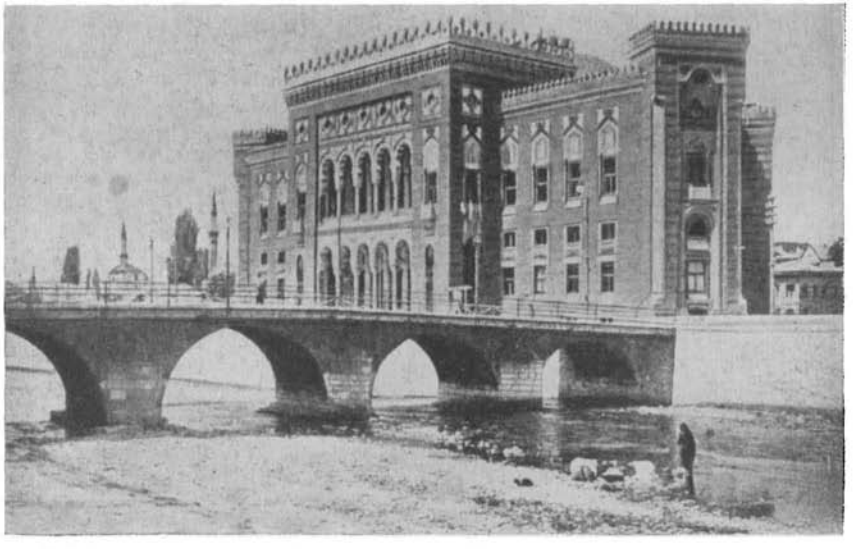

Gradska Većnica (»Beledija«) u Sarajevu.

Nadvojvoda i Vojvotkinja polaze iz Gradske Većnice
(na pet minuta pred Atentat).

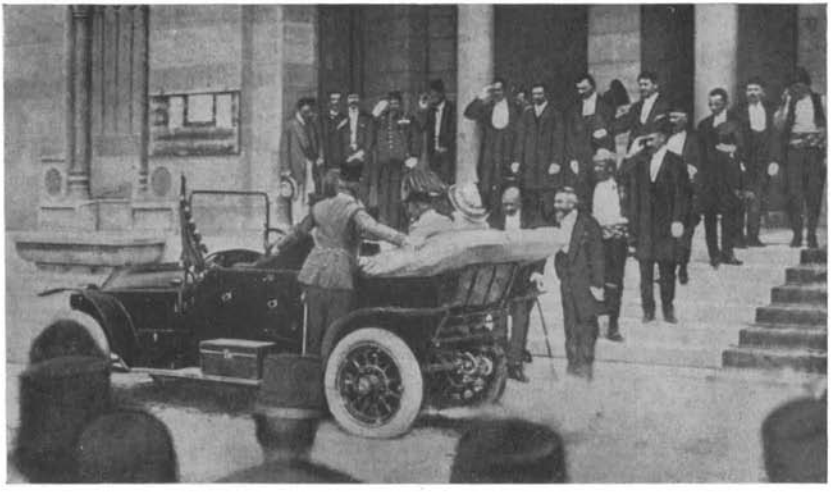

Nadvojvoda i Vojvotkinja seli su u automobil, polazeći iz Gradske Većnice;
grof Harah stoji po strani da bi zaštitio Prestolonaslednika.

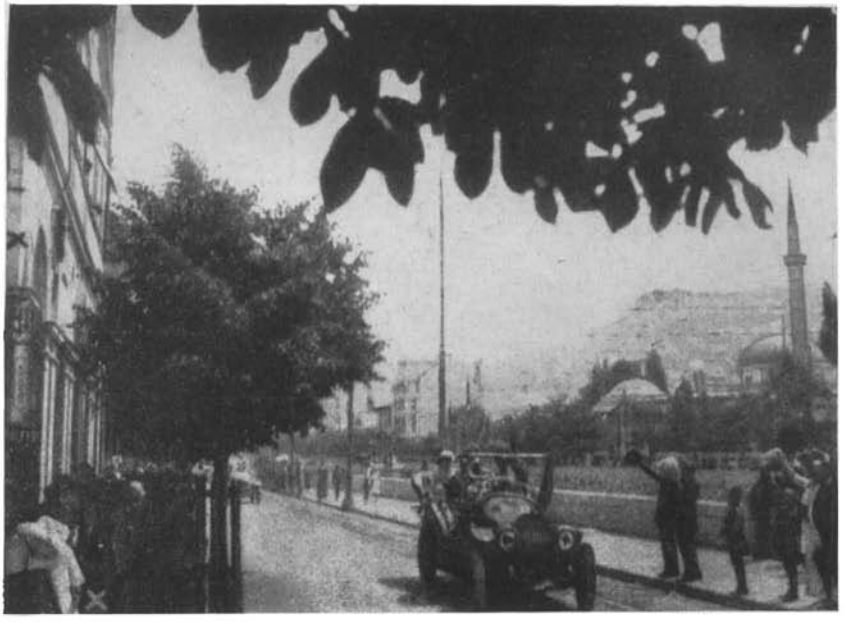

Automobil Nadvojvode približuje se Latinskoj Ćupriji.

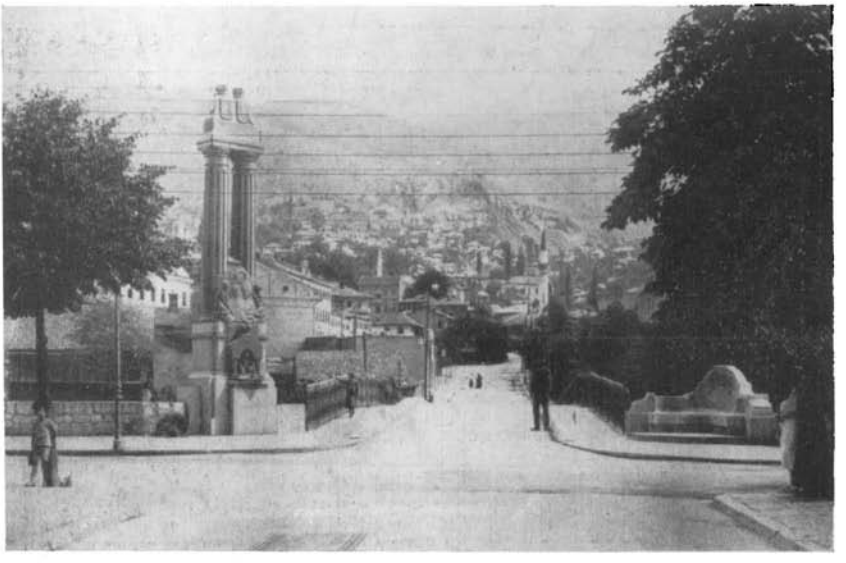

Latinska Ćuprija, sa mestom (ploča spreda) gde je Princip izvršio atentat (spomenik na stupovima, levo, podignut je kasnije, a srušen posle Rata).

Konak, u Sarajevu (spreda, Alipašina Džamija).

Mrtva tela Nadvojvode i Vojvotkinje na odru u sarajevskom Konaku.

Generalski kaput
Nadvojvode,
(posle atentata).

Sprovod na dan posle Atentata (prolaz kroz Sarajevo, na kolodvor).

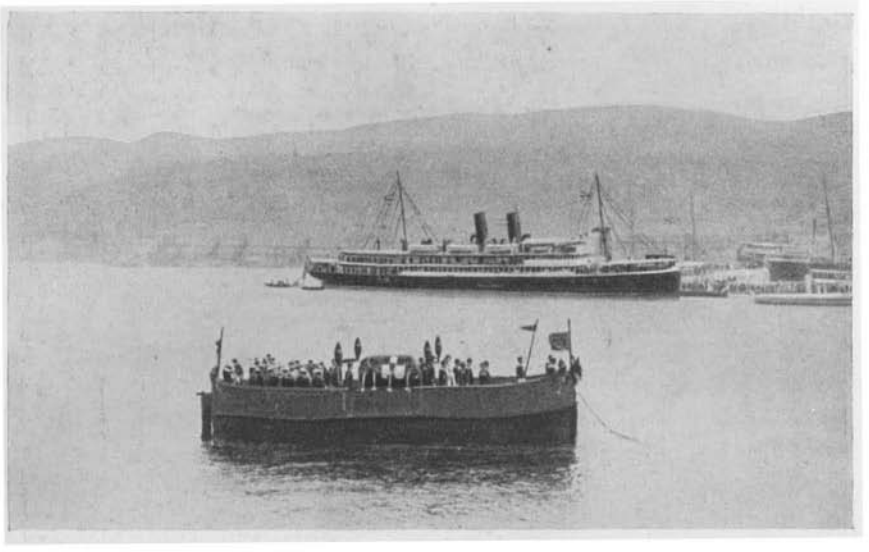

Posmrtne ostatke Nadvojvode i Vojvotkinje prenose sa ratne ladje »Viribus Unitis« na molo u Trstu.

Na molu San Carlo u Trstu, na dva katafalka postavljeni mrtvački sanduci, uz počasnu stražu marinskih časnikâ i vojnikâ, za vreme opela.

U Beču, o ponoći, sprovod posmrtnih ostataka Nadvojvode i Vojvotkinje, po dolasku iz Sarajeva.

Car Franjo Josip vraća se u Schönbrunn, nakon opela u dvorskoj crkvi (Hofburg).

U crkvi Hofburga u Beču, svečani odar za posmrtne ostatke Nadvojvode i vojvotkinja Hoenberg.

Crkva u dvorcu Arstetten, u kojoj se nalazi grobnica sa posmrtnim ostacima Nadvojvode i Vojvotkinje.

Dvorac Arstetten u Donjoj Austriji, u kojem su sahranjeni nadvojvoda Franjo Ferdinand i vojvotkinja Hoenberg.

Korzo, prema programu, već ravno kejom prema bolnici; zato su, na povratku iz Beledije, policajni automobili krenuli bili prema programu u pravcu Korza, a slijedio ih je šofer Prestolonasljednika. Ipak mi je ostalo nejasno, zašto vladin komesar, odnosno organi policije, nisu sami — iza prvog atentata — pitali, da li se ostaje kod odredjenog programa?... Isti me je liječnik još pitao za moje mišljenje o samom atentatu, pa sam mu iskreno odvratio, da mislim da je atentat izveden iz političkih motivâ, baš kao i nedavni atentati u Zagrebu, i to kao protest omladine radi ugnjetavanja slovenskog življa od strane vlasti; ali da mi pobliže o svemu još ništa nije poznato.

Dok smo tu čekali, došao je u predsoblje i poglavica zemlje Potjorek, pogledao nas, i opet se vratio u sobu iz koje je došao: bio je pognut i sav klonuo, obješenih ruku, blijed, razbarušene kose, otkopčane bluze, — izgledao je kao kakav očajnik.

Oko 11 sati noću opazili smo, da vojni poslužitelji unose i iznose u kantama vodu iz sobe u kojoj je ležao mrtvi Prestolonasljednik. Drž. Odvjetnik i ja pomislili smo, da će to vjerojatno biti seciranje. Prošlo je onda još jedno pola sata, kad je pristupio k nama Šef Sudstva i saopćio nam da možemo poći kući. Upitao sam ga, što je sa seciranjem, našto me je on pogledao oštro i s visoka, i okrenuo mi ledja. Primijetio sam Drž. Odvjetniku, da je možda sam Šef Sudstva bio kod seciranja, budući da smo mi preneznatni za ovako visoke osobe...

Sutradan, bio sam prije 7 sati izjutra u kancelariji, i našao na stolu svu silu dopisâ i prijavâ. Odmah sam došao do uvjerenja, da ja sâm to sve neću moći svladati. Uputio sam se starješini suda Ilnickom i — upozorivši ga na važnost istrage — skrenuo sam mu pažnju osobito na okolnost, da su obojica atentatora došli iz Srbije i odonud donijeli oružje; stoga, da se ne bi uzrujalo javno mnijenje, a jer sumnjam da ima još sudionikâ, držim da bi trebalo istragu provoditi tajno, dok se ne sazna istina. Zbog toga, da ne mogu raditi s običnim perovodjom, već da mi se kao perovodja dodijeli najsposobniji sudski prislušnik Dr. Šutej, a kao pomoćnik za sredjivanje i nadzor spisâ isto vrlo inteligentan sudski prislušnik Dr. Sertić. Umolio sam nadalje Starješinu Suda, da otpošlje u Konak jednog starijeg sudiju, posve vješta njemačkom jeziku, koji bi preslušao

pratnju Nadvojvode, prije nego li oni odu. Umolio sam ga još i da mi stavi na raspolaganje nekoliko sudijâ, koji bi obavljali sudske čine koji nisu posvema u vezi s atentatom, budući da je bilo prijavâ, i uhapšeno raznih osobâ, koje su se nezgodno izražavale o atentatu. Šef Suda mi je tek postepeno popustio zahtjevima, te odredio da ga imam svaki dan o podne izvještavati o uspjehu istrage, a on će onda kod Vlade, Šefu Sudstva, podnositi ta izvješća. Tek treći ili četvrti dan pozvan sam šefu sudstva Hmijeljevskom, komu sam opet obrazložio čitavo stanje stvari; pa kako sam imao već lijepih rezultatâ, naložio mi je — prihvativši moj prijedlog o tajnosti istrage — da imadem dnevno osobno njega lično izvještavati, i to o podne i u 6 sati u večer, o napredovanju istrage. Budući da su osumnjičeni bili zatvoreni u vojnom zatvoru, koji se nalazio na periferiji grada, a na drugoj periferiji nalazi se Beledija, u kojoj je bila moja kancelarija, a kako su me salijetali dopisnici raznih novina, kad bih se htio povesti tramvajem, to mi je dodijeljen auto, koji mi je za cijelo vrijeme istrage stajao na raspolaganju.

Šef sudstva Hmieliewski bio je po narodnosti Poljak. Visok, krupan čovjek, uvijek ozbiljan, držao se uspravno, hodao odmjerenim korakom. Bolovao je od hemerojidâ i radi toga bio često neraspoložen, pa su ga se svi bojali, dapače i stariji suci. Inače je to bio spreman pravnik, bistra duha, koji je sve brzo shvaćao, te promišljeno, ali energično, odlučivao. Njegovo povjerenje prema meni postepeno je raslo, pa je s vremenom prihvaćao sve moje prijedloge i u radu prepustio mi slobodu. Samo dvaput, kako ćemo još vidjeti, došli smo u konflikt. — Državni odvjetnik Švara bio je simpatičan, uvidjavan, i pametan čovjek. Mi smo se slagali uvijek i u svemu. Iako mnogo stariji po godinama, imao je on posvemašnje povjerenje u mene. T. zv. »arak prijedloga« Drž. Odvjetnika — radi tajnosti istrage — nalazio se u mojoj sobi; a on bi dolazio dnevno, tačno u 7 sati ujutro, u moju kancelariju i — onako kako bih mu ja obrazlagao — pisao prijedloge za provodjenje istragâ, za uhapšenja, odnosno oslobadjanja. To je bilo i zato da bi istraga tekla brzim tokom. Nikada mi nismo došli u sukob, i vrlo mi je bilo žao kad je — koncem godine 1915 — uslijed napornog rada dobio upalu mozgovnih opna i umro, te sam ga, i preko svoje volje, naslijedio na njegovu položaju.

Prema zahtjevu nadležnih faktora, prvi prijedlog Drž. Odvjetnika glasio je: da se provede predistraga radi atentata, zbog zločina potajnog umorstva iz zasjede. Po bosanskom zakonu dužnost suca-istražitelja sastojala se u tome, da presluša sve osumnjičene i sve svjedoke, i da sakupi sav dokazni materijal; pa kad bi ovako dovršio istragu, predložio bi spis Drž. Odvjetniku na prijedlog. Drž. odvjetnik, ako bi držao da se imadu provesti još kakova nadopunjenja, vratio bi spis sucu-istražitelju, da upotpuni istragu; ili bi, smatrajuću istragu dovršenom, podnio optužnicu. Tu bi optužnicu sudac-istražitelj objavio optuženima, koji su imali pravo podnijeti protiv iste prigovore, o kojima bi onda rješavao Senat Okružnog Suda. Nakon toga, ili ako prigovori nisu bili podneseni, smatrana je optužnica pravomoćnom, i sudac-istražitelj podnio bi spis Okr. Sudu, koji bi taj spis ustupio već odredjenom senatu, a ovaj je odredjivao glavnu raspravu. Time su onda funkcije suca-istražitelja bile završene.

Posao kod ove istrage rasporedio sam si na slijedeći način. Dnevno sam ustajao u 5 sati, i još prije 6 sati ujutro bio sam u kancelariji. Tu me je dočekivao Dr. Sertić, izvještavao o spisima koji su dan prije toga stigli, a koje je on zavodio u dnevnik; ja bih njemu prema tome davao uputstva, osobito u pogledu korespondencije. Iza toga su dolazili dodijeljeni mi suci-istražitelji, podnosili mi spise i zapisnike, i izvještavali me ukratko o onomu što su učinili. Pošto bi oni dobili daljna uputstva za posao koji su imali obavljati, došao bi Drž. Odvjetnik, koji bi na sve što se je za zadnjih 24 sata ustanovilo stavljao prijedloge. Poslije toga odvezao bih se automobilom u vojni zatvor, gdje sam — u priručnoj apoteci tog zatvora — preslušavao osumnjičene. Oni su bili zatvoreni svaki u posebnoj samici, a pred vratima svakog pojedinca stajao je oboružan vojnik kao straža, i to vojnik madžarske narodnosti, da se isključi svaki dogovor... O podne, podnosio sam izvještaj Šefu Sudstva, a zatim se odvozio u svoju kancelariju, da izvidim nije li što važna prispjelo. — Odmah iza objeda opet bih otišao u kancelariju, gdje se je sa sucima ponavljala ista procedura kao i ujutro. Nakon toga, ili bih se odvezao u vojni zatvor, ili sam u kancelariji preslušavao važnije svjedoke, ili rješavao osobno važnije spise; a u 6 sati u večer ponovno bih

išao da izvijestim o svemu Šefa Sudstva. I iza večere sam radio u kancelariji, ili bih u vojnom zatvoru preslušavao osumnjičene, obično do 11 pa i 12 sati noću.

Tako je išlo sve dok nisam dovršio istragu, naime do 19. septembra 1914, kad sam predao spis Drž. Odvjetniku na predlog. Ali je Drž. Odvjetnik i prije toga dobijao pojedine dijelove spisa na čitanje, a dobijao je — kao i Zemaljska Vlada — i prepise iskazâ glavnih optuženikâ, pa je on već na osnovu toga sastavljao optužnicu, tako da je ova, tiskana latinicom i ćirilicom na 33 strane, podnesena već 26. septembra 1914.

Ova istraga bila mi je najteži i najnaporniji posao u životu. I nesamo to, već i najnezahvalniji posao, koji je zapečatio sudbinu moga života. Ali što sam ja prema milijunima koji su u Ratu stradali, pa i svoj život žrtvovali, a mnogi od njih i neznajući zašto ga daju!... Bio sam si, medjutim, odmah svjestan važnosti ove istrage, kao i toga da će se o njoj kad-tad mnogo raspravljati; pogotovo kad sam saznao, kako se hoće tu istragu iskonstrujirati kao povod za rat protiv Srbije. Zato sam utoliko više preduzeo u sebi provesti tu istragu posve objektivno, tražeći istinu do krajnjih granicâ, koliko je to god bilo moguće. No baš zato što je istraga počivala na istini, niko nije njome bio zadovoljan, ni onda a ni kasnije!...

*

Otpočinjući istragu, dne 29. i 30. juna 1914, preslušani su: prije svega pratnja Prestolonasljednika, zatim svi od bombe Čabrinovića ozlijedjeni, te mnogi očevidci i drugi svjedoci. Uz to sam, obično pred večer, preslušavao još i Čabrinovića i Principa. Iako iskazi pratnje nadvojvode Franje Ferdinanda, te nekih očevidaca, nisu od naročite važnosti, ipak ću ovdje navesti izvode iz nekojih njihovih iskazâ, da se vidi koliko su oni često bili nevjerodostojni. Tomu je razlog svakako nesredjenost i poremećaj ćutilâ uslijed momentanog straha i uzbudjenosti.

Grof F r a n z H a r r a c h bio je u autu sa prestolonasljednikom Ferdinandom i sjedio uz šofera. Dok su vozili kejom prema Belediji, osjetio je kako mu je nešto proletilo kraj uha: okrenuo se i opazio, da je na krov od kola iza Nadvojvode pala kao neka crna kutija, koju je Nadvojvoda brzo rukom odbacio; istodobno je opazio, kako je jedan mladić sa obale skočio u Miljacku.

Šofer je povećao brzinu auta i ustavio ga tek nedaleko Beledije, i u to se čula detonacija bombe. — Kad su se vraćali iz Beledije, po uputstvu poglavice zemlje Potjoreka, na zaokretu prema Korzu, ustavio je šofer auto i počeo da reterira, jer je imao krenuti ravno kejom prema bolnici, gdje je Prestolonasljednik htio posjetiti ozlijedjenog od bombe pukovnika Mericija. U taj čas čuo je iz neposredne blizine dva hitca, te je opazio atentatora kako drži revolver izmedju oba koljena. Nato su odmah krenuli preko mosta, koji se tu nalazi, u rezidenciju Poglavice Zemlje. Stigavši pred Konak, iznijeli su Prestolonasljednika, kojemu je iz vrata i usta kuljala krv, i koji je malo iza toga umro. Iznijeli su i nadvojvotkinju Sofiju, za koju su u prvi mah mislili da je samo onesviještena, ali je faktično i ona bila već mrtva.

Oskar Potjorek, poglavica Bosne i Hercegovine, vozio se je u autu sa Prestolonasljednikom. Kad su ulazili u grad opazio je, da je na keju vrlo malo ljudi. Upala su mu u oči dva u crno obučena mladića, koji su stajali s desne strane ceste na pločniku uz obalu rijeke Miljacke. Kod tih mladića čuo je lak hitac, kao od dječjeg pištolja. Nešto je palo iza Nadvojvode na krov od kola, kao kakova šrot-patrona, i to je malo ogreblo Nadvojvotkinju po vratu (šaraf od bombe). Zatim je jedan od ona dva mladića bacio u auto kao neki paket, koji se s auta okliznuo i pao na cestu. Svrnuo je opet okom prema tim mladićima, te opazio, da je jedan od njih skočio u vodu. Šofer je pospješio brzinu auta i po nalogu Prestolonasljednika ustavio ga nedaleko od Beledije, i u taj čas čula se detonacija bombe. — Pri povratku iz Beledije, po izričitoj želji Prestolonasljednika, imali su se vratiti istim kejom do bolnice, u posjet ranjenom pukovniku Mericiju. Pošto je policajni auto po programu zakrenuo bio put Korza, slijedio ga je i njihov šofer: ali je on upozorio šofera, na uglu dućana Šilera, da ustavi auto, i uputio ga da vozi dalje ravno kejom. U taj čas, dok je auto bio posve blizu trotoara, čuo je dva do tri, ili i četiri hitca, te opazio da je Prestolonasljednik ranjen u vrat, a njegova žena klonula onesviještena na njegova koljena.

Karl Freiherr v. Rumerskirch vozio se je u autu odmah iza Prestolonasljednika. Na keju je čuo slab hitac, a malo zatim — iza svog auta — detonaciju bombe. Nije vidio ko je

bacio bombu. — Kad su se vraćali iz Beledije, u istom redosljedu, ustavio se njihov auto nedaleko zaokreta ka Korzu, i u taj mah čuo je tri do četiri hitca. Potrčao je k autu Prestolonasljednika i čuo je još dva do tri hitca. Ovaj svjedok bio je veoma uzbudjen od prvog atentata, pa ga je drugi atentat toliko uzrujao da mu je stalo zujati u ušima; jedino se tako dade protumačiti, da mu se svaki hitac u ušima utrostručio.

U istom autu vozio se i Grof Alexander Boos-Waldek. On je opazio, dok su se vozili kejom prema Belediji, na trotoaru uz Miljacku mladića koji je bacio bombu na krov auta Prestolonasljednika; ova se otuda otkotrljala na cestu, te eksplodirala iza njegova auta.

Dvorska dama Vilma Lanyus vozila se u drugom autu, koji je bio 6 do 7 metara udaljen od auta Prestolonasljednika. Kad su se vozili prema Belediji, opazila je na keju kako je jedan mladić skočio preko ograde u vodu, a malo zatim čula je iza sebe detonaciju bombe. — Kad su se vraćali iz Beledije, nalazili su se desetak metara iza auta Prestolonasljednika, i na zaokretu Korza čula je dva do tri hitca.

Dr. Karl Bardolff vozio se je u trećem automobilu. Kod vožnje prema Belediji čuo je na keju najprije detonaciju, kao iz puške, i malo zatim detonaciju kao od manjeg topa; a opazio je, još prije toga, kako je jedan mladić skočio preko ograde u Miljacku. — Na povratku iz Beledije čuo je, na zaokretu prema Korzu, dva hitca, brzo jedan za drugim.

Dr. Andreas Freiherr v. Morsey vozio se je, kod polaska Prestolonasljednika u grad, u četvrtom autu. Kad su se vozili kejom, čuo je kao neki hitac, i opazio mladića gdje skače preko ograde u Miljacku. Šofer je ustavio auto, i tada je opazio kako je iza drugog auta eksplodirala bomba. — Kod povratka, na zaokretu prema Korzu, čuo je hitac. Pošto se njegov auto ustavio, skočio je s auta i potrčao prema jednom mladiću koji je držao u ruci revolver, i čuo je još dva ili tri slaba hitca. On je udario tog mladića, kraj kojega su stajala još dva civilista, i jedan od tih civilistâ poviknuo je: »Rühren Sie ihn nicht an!...« Nato ga je neko udario po čaku, a on je mahnuo sabljom i nadošlom redaru pokazao mladića koji je pucao. Drugi mladić, koji je bio uz počinitelja, utekao je medju narod. Čuo je kako mu

ljudi viču: »Schauen Sie, dass Sie weiterkommen!« ... Kod suočenja, poznao je Principa i Čabrinovića, te Gaona Hajma kao onog koji je bio uz Čabrinovića dok je ovaj izvodio atentat.

Ove svjedoke preslušavao je sudski savjetnik Davidzak. Ali on je ili zaboravio, ili se nije usudio, pitati Potjoreka: kako to da nije upozoren policajni auto, da ne skreće na Korzo; odnosno, zašto nije odmah upozoren šofer, da vozi ravno kejom? Svakako je to propušteno u onom uzbudjenju, jer — kako sam kasnije doznao — pratnja je nagovarala Prestolonasljednika, da se vrati u Konak mostom koji se nalazi preko puta Beledije; ali je Prestolonasljednik, obaviješten da je ranjen pukovnik Merici, ostao pritom da će najprije posjetiti pukovnika. Fatalno je, da je baš na tom uglu prema Korzu stajao najbolji strijelac, a najodlučniji atentator, Princip; ja sam uvjeren, da je Princip to mjesto izabrao proračunano, jer automobili obično uspore vožnju na zaokretu, pa je laglje u tom slučaju ciljati.

Od Čabrinovićeve bombe nije ranjeno mnogo ljudi, a ni opasno. Razlog je bio taj, što je bilo malo svijeta na keju, i što su oni koji su čuli pucanj kapsle od bombe, i opazili bombu, počeli bježati.

Ana Blažun bila je na keju, na 20 koraka udaljena od palate Austrougarske Banke, kad su se približavali automobili Prestolonasljednika i njegove pratnje. Istodobno opazila je preko puta, uz Miljacku, dva mladića, gdje puše i razgovaraju se: jedan od njih upalio je nešto, te bacio u auto neki mali predmet, koji je pao izmedju Prestolonasljednika i žene mu, a ona ga je prihvatila i bacila iza auta (šaraf od bombe); jedan od tih mladića primio je nato od drugoga neki predmet, kao kutiju, i to bacio u auto. Veći mladić skočio je preko zidne ograde u Miljacku, a drugi je stajao i dalje mirno, kao da se nije ništa dogodilo. Malo zatim čuo se prasak, pa je i nju dok je bježala ranio komadić bombe. Kod suočenja prepoznala je ta svjedokinja Čabrinovića; a kao onog koji je kraj njega stajao, nekog Bogdana Mirkovića, koji je taj dan bio kod policije uhapšen. Medjutim, taj Mirković je odmah sa više svjedoka nepobitno dokazao svoj alibi.

Tom prilikom ozlijedjen je i Artur Pfob. On je opazio jednog mladića u mekom šeširu, koji je bacio neku kao plehnatu kutiju, koja je proletila kraj glave Prestolonasljednika i pala

na zemlju. Taj je mladić odmah iza toga skočio u Miljacku, a on (svjedok) stao je bježati. Malo iza toga prsla je bomba, te je njega ozlijedila.

Ozlijedjeni Josip Reich opazio je kod obale keja dva u crno obučena mladića. Manjeg u kapi, a većeg sa šeširom; manji je držao u rukama nešto crno. Kad je auto Prestolonasljednika stigao do njih, čuo se hitac kao od brauninga. Svjedok je poletio prema tim mladićima, ali je jedan od njih bacio nešto u auto i odmah skočio na zid ograde pa u vodu, i u vodi legao na ledja skrstivši ruke na prsima (Miljacka je ondje posve plitka); drugi je mladić utekao prema Pošti. U to je eksplodirala bomba i njega ranila. Nato su policajni organi poskakali u Miljacku i ondje uhitili atentatora.

Sam Čabrinović priznao je, da je pri izvodjenju čina stajao kraj njega suludi Gaon Hajm, po vjeri i rasi španjolski Židov, s kojim se on šalio, a da ovaj nije imao ni pojma da će on (Čabrinović) izvesti atentat. Taj Gaon Hajm apsolutno nije htio priznati da je stajao uz Čabrinovića. Za njega je kasnije ustanovljeno, da je doista abnormalan.

Kad je Princip izveo čin, vidjen je kraj njega Mihajlo Pušara, namještenik kod magistrata, pa je zato i on uhapšen. U svojoj odbrani naveo je Pušara, da je u jutro bio u crkvi, pa izašavši iz crkve došao šetajući do na ugao Šilerova dućana i u taj čas čuo dva hitca, te opazio kako redari i oficiri tuku Principa s kojim se on inače dobro poznavao. Nato je i on bježao sa svjetinom prema Carevoj Ćupriji i onda pošao u »Slogu«, gdje se je lomio kolač vidovdanske krsne slave. Poricao je, da bi štogod znao o atentatu. Budući da je Princip posvjedočio, da s Pušarom nije bio ni u kakovoj vezi, te da Pušara nije ništa znao o atentatu, to je Pušara oslobodjen i protiv njega obustavljen svaki postupak. Princip, po naravi mučaljiv, a do krajnosti oprezan, te sâm po sebi odlučan, nije trebao pomoćnika pri izvršenju čina. On sigurno nije nikome, pa ni svom najboljem prijatelju, odao svoje namjere.

Nedaleko od Principa bio je i Ferdinand Behr, koji je priznao da je, odmah iza Principova atentata, povikao jednom oficiru žutih parola, koji je udarao sabljom Principa po glavi: »Hauen Sie ihn nicht so, Sie werden ihn töten«; zato je i njega jedan redar udario sabljom tri puta po ledjima, pa je i on utekao.

Svjedok Ante Velić stajao je nedaleko od Principa i dobro vidio kako je Princip dvaput iz revolvera pucao u auto Prestolonasljednika, pa je odmah priskočio Principu, i dok je on još nišanio oteo mu iz ruke revolver; u to je svjetina počela udarati po Principu, te su ga redari jedva odveli. Revolver je odmah predao jednom policajnom agentu u uniformi.

*

Dne 29. juna u večer preslušavao sam opširnije Nedeljka Čabrinovića, koji je teško izgovarao riječi, jer je imao ozlijedjena usta od cijankalija, što ga je bio iza čina metnuo u usta. Čabrinoviću je 19 godinâ, pravoslavne je vjere, rodjen u Sarajevu, neoženjen, po zanimanju tipograf, a sudbeno dosada nije kažnjavan. U zadnje vrijeme bio je zaposlen kao tipograf u Islamskoj Zadružnoj Tiskari u Sarajevu, a stanovao je kod svog oca. Ne osjeća se krivim, iako je dan prije oko 10 sati u jutro izveo bombom atentat na prestolonasljednika Franca Ferdinanda. — Tu bombu dobio je prije mjesec dana u Beogradu, gdje je bio zaposlen u Državnoj Štampariji, od jednog komite. Taj bivši komita, sada je činovnik kod nekog ureda u Beogradu; zovu ga »Cigo«, a pravo mu je ime Ciganović. Oni su se zajedno kostirali, »te smo se mi u našim mislima dosta slagali, jer je i on bio revolucijonarno raspoložen kao i ja...« Čuo je, da taj Ciganović ima cijelo skladište bombi, pa kad je prije mjesec dana krenuo iz Beograda u Sarajevo, ustupio mu je Ciganović jednu od tih bombâ. On je tu bombu zatražio zato da počini atentat —: »Misao o atentatu nosio sam u glavi barem već kroz dvije godine dana. Ja sam naime pristaša radikalne anarhističke ideje, koja ide zatim da se terorizmom uništi današnji sistem i da se mjesto njega zavede drugi, liberalniji sistem; stoga ja mrzim sve predstavnike današnjeg navodno ustavnog sistema, i to ne kao osobe ove ili one, već samo kao nosioce te vlasti, koja svijet tlači...« U tom duhu odgojio se čitajući socijalističke i anarhističke spise, a pročitao je gotovo sve one koje su prevedeni na naš jezik. — Prije dvije godine, kao tipografski šegrt, učestvovao je u štrajku tipografa u Sarajevu, te zato dobio petgodišnji izgon iz Sarajeva; kad je s ocem Vasom išao na Vladu moliti da mu se ta kazna oprosti, tom prilikom mu je neki vladin tajnik održao propovijed o moralu. Tako je zamrzio tog činovnika, da

je žalio što nema pri sebi revolver, da ga ubije. I tu je Čabrinović izričito naveo: »Kako se on usudjuje, da kao stranac meni domaćemu dijeli nekakove lekcije i naputke, kojih se neću ionako nikada držati! Nakon toga dogadjaja sam i dalje čitao socijalističko-anarhističku literaturu, pri čemu je ona misao o atentatu dobijala kod mene sve čvršći i konkretniji oblik. Meni je i to padalo na um, da udjem u sabornicu, pa da bacim s galerije bombu medju poslanike, jer sam se uvjerio, da su oni hulje i kukavice, te da ništa ne rade, ili da štogod rade — ne vrijedi . . .« Kad je došao prije mjesec dana kući iz Beograda, gdje je bio 7—8 mjesecâ, sakrio je bombu u dvorištu kuće svoga oca, medju kamenjem. Bombu je iz Beograda donio u Sarajevo u njedrima. O toj bombi, kao ni o atentatu, nije niko ništa znao. Još u Beogradu čitao je sa Ciganovićem u novinama, da će Ferdinand doći u Bosnu, a naročito u Sarajevo, — »te je onda u meni misao o atentatu sasvim sazrela . . .«

U jutro atentata, u pol 8 sati, uzeo je bombu i sakrio je pod lijevi pazuh. Putem je sreo bivšeg druga iz osnovne škole Tomu Vučinovića, bravara radione na kolodvoru; njemu je rekao, da kani otputovati iz Sarajeva, i zato su se išli slikati k fotografu na »cirkus-placu«. Iza toga pošao je u baštu gostioničara Katića, kome je isporučio pozdrav njegova rodjaka iz Srbije. Tu nije ni sjeo ni pio, već je odmah pošao na kej, da si izabere zgodno mjesto s kojega će baciti bombu, jer je znao da će ovuda proći Prestolonasljednik. To mjesto izabrao je nedaleko Čumurija-ćuprije, preko puta od dućana Rupnika, uz obalu Miljacke. K njemu je pristupio suludi Gaon Hajm, te se s njime šalio. — Oko 10 sati, kad se približavao automobil sa Prestolonasljednikom, uzeo je ispod lijevog pazuha bombu i udario kapslom, koja se nalazi na vrhu bombe, o željezni električni stup. Bombu je onda bacio u automobil, nu ona se je od njega odbila i pala na zemlju, a on je skočio u Miljacku.

Htio se otrovati cijankalijem, koji je držao u papiriću u lijevoj ruci: progutao je samo malo, jer mu se otrov prosuo, ali ga je to tako peklo da je legao na trbuh i pio vodu iz Miljacke, — zbog toga i danas od tih opeklina u ustima teško govori. Taj mu je otrov dao pomenuti Ciganović. Isti mu je i pokazao kako se odšarafi šaraf sa vrha bombe, pa se onda udari po kapsli, koja se nalazi ispod tog šarafa, ili samim tim šarafom, ili drugim ko-

jim tvrdim predmetom; odmah iza toga treba bombu premetnuti iz ruke u ruku i onda je baciti, jer ona eksplodira za 13 sekundi iza udarca po kapsli. Kad je skočio u Miljacku, skočili su za njim policajci i detektivi, pa su ga putem do policije tukli oni i drugi, zvani i nezvani.

Na pitanje, odgovorio je: »Revolvera nisam imao, a ne znam čije su bombe nadjene pred dućanom Šilera«. Tu se je Čabrinović zarekao spomenuvši »bombe« (u množini), pa sam i ja posumnjao, da je moralo biti više bomba i više sudionika. Nisam to htio odmah predočiti Čabrinoviću, da ga ne zbunim, već sam si preduzeo o tom s njim kasnije razgovarati.

Upitan, odgovorio je Čabrinović doslovno: — »Ja sam specijalno nišanio na Nadvojvodu, da ga ubijem, s razloga što je on, ukoliko je meni poznato iz novinstva, neprijatelj Slovenâ uopće, a naročito Srbâ. Njemu i današnjem Poglavaru Zemlje imadu se pripisati iznimne mjere, u koje su bili stavljeni prošle godine Srbi Bosne i Hercegovine. To sam uvjerenje stekao čitajući jugoslovenske novine u Beogradu, a poimence dnevnike ‚Štampu' i ‚Pijemont'. Zbog toga ja svoj čin nikako ne žalim.« Na dalja pitanja odgovarao je Čabrinović, da Gavru Principa poznaje već tri do četiri godine; da se s njime češće sastajao u Sarajevu, Beogradu, pa opet u Sarajevu. Nije mogao opaziti, da su on i Princip istih anarhističkih načela, jer je Princip vrlo povučen čovjek. Dolazeći u dodir, razgovarali su se o općenitim stvarima, ali nisu govorili o izvodjenju anarhističkih idejâ u praksi, niti o terorizmu od strane anarhistâ. Ne zna, da li je Princip poduzeo štogod protiv Prestolonasljednika, kao i on; a ako je što učinio, nisu bili u sporazumu, te iz toga može jedino zaključiti — »da nas veže zajednička ideja« . . .

Policija je, pri svojim izvidima, pozatvarala sve omladince i osobe s kojima su se u zadnje vrijeme družili Princip i Čabrinović; zatim, sve ukućane gdje su oni stanovali. Medju tim svim osobama, jedini Danilo Ilić ostao je u zatvoru, a svi su drugi — nakon provedenih izvida — oslobodjeni. Tako je, medju drugima, u zadnje dane, Čabrinović bio vidjan sa Tomom Vučinovićem i Jovom Šmitranom. Zato sam ispitivao Čabrinovića o tim dvim osobama, pa mi je on rekao kako slijedi.

Tomo Vučinović je nedužan, a nije ga vidio otkad je svršio bio s njim pučku školu. Družio se s njime baš zato što Vučinović,

kao bravarski pomoćnik, nije bio sumnjiva osoba. On se dapače prije atentata s njime i slikao, — »da bi iza mojeg djela ostala moja slika kao uspomena...« Sa Jovom Šmitranom družio se je kao sa socijalistom, iako su ga socijalisti izbacili iz stranke, zbog čega je on sasvim raskrstio sa socijalistima, smatrajući ih frazerima. Taj Jovo Šmitran pokrenuo je bio socijalističko-jugoslovenski list »Zvono«, s kojim se je on, Čabrinović, prilično slagao, iako mu se taj list činio prilično mizernim i kukavnim. Socijalistički list »Glas Slobode« bio je opet nazovi-socijalistički list, jer su ljudi oko njega postali socijalistički popovi, i zato nema u njih povjerenja; oni su skroz pokvareni, isto tako kao i kršćanstvo, koje je nekada bilo simpatično, dok ga je Krist propovijedao, a kasnije se izrodilo. Konačno sam upitao Čabrinovića ponovo, da li žali čin, a on je patetično odvratio: »Niko na svijetu ne bi mene mogao uvjeriti o tome, da ideje uz koje ja pristajem nisu prave, te da djelo koje sam učinio nije dobro!...«

Slijedećeg dana, naime 30. juna, preslušavao sam svjedoke koji su se družili sa Čabrinovićem, te njegove ukućane. Zapravo, bili su to osumnjičenici, jer ih je policija pozatvarala, pa ću navesti ukratko samo one iskaze koji su u vezi s istragom. Tako je gore spomenuti Toma Vučinović naveo, da je polazio sa Čabrinovićem pučku školu. U ponedjeljak, prije atentata, šetali su zajedno, pa je u razgovoru najednom Čabrinović uskliknuo: »Ala su Srbi hrabri!...« Slijedeći dan, u utorak, zabavljali su se u Alifakovcu sa djevojkama. Dan pred atentat, sreli su se na keju sa nekom Ljeposavom i Jelom Uljarević, kojoj je Čabrinović dao kitu cvijeća i rekao: »Primi zadnji dar od mene, jer ću ja sutra otići i bog zna kad ćeš me opet vidjeti«... Na dan atentata, oko 8 sati ujutro, sreo je Čabrinovića kod bašte »Kaiserkrone«, i tu je on — Čabrinović — dao svojoj sestri pet kruna. Potom su se zajedno slikali i Čabrinović mu poklonio jednu sliku, za uspomenu, jer da će otputovati. Nakon toga su se rastali.

Ana Bratić, baka Čabrinovića sa majčine strane, navela je, da je Nedeljko došao k njoj prije jedno 15 dana i rekao joj, da je stigao iz Beograda. Donio je sa sobom samo jedne crne poderane hlače, koje je kod nje ostavio, i pošao k svojim roditeljima. U petak pred atentat, došao je opet k njoj i poklonio joj 5 forinata, te se s njome oprostio, jer da će otputovati u Beograd.

— Vaso Čabrinović, otac Nedeljka, kućeposjednik, iskazao je, da se je svadjao sa Nedeljkom, jer je on bio izvjesio na svojoj kući carsku zastavu, koju je Nedeljko htio silom skinuti. U jutro atentata, dao je Nedeljko sestrama svoj sat kazujući da će otputovati. — Paraskeva Čabrinović, mati Nedeljka, iskazala je, da je prije tri nedjelje došao Nedeljko iz Beograda i rekao joj, da je doputovao sa dva druga. U petak pred atentat govorio je, da će u nedjelju u svijet. Na dan atentata, u 7 sati ujutro, bacio je Nedeljko na astal sat i nož, što mu ih je ona bila poklonila, sestrama je dao po 5 kruna, pozdravio se i otišao. — Jovanka Čabrinović, sestra Nedeljka, navela je, da joj je rekao Bogdan Mirković, da je Nedeljko na putu iz Srbije bio u Tuzli kod tetke Dragice. Na dan atentata ujutro saopćio joj je Nedeljko, da će se slikati sa dva druga, poklonio joj pet kruna, te se pozdravio, jer da će taj dan otputovati opet u Beograd. — Anto Lukić bio je već 4 mjeseca sluga kod oca Nedeljka Čabrinovića, pa mu je poznato, da je Nedeljko prije nekih 20 dana došao iz Beograda i najprije odsjeo kod bake s materine strane i tu ostavio jedne hlače, jer drugog prtljaga nije imao. Kad je Nedeljko došao jednog jutra u 9 sati materi, rekao joj je, da je stigao u 5 sati ujutro vlakom. Ocu Vasi nije se Nedeljko javio, jer je bio s njime u zavadi. Nedeljko bi dolazio kasno kući, večeravao sâm, a otac ga je htio protjerati. U petak pred atentat, naložio mu je gazda Vaso, da izvjesi carsku zastavu, nu nije mogao naći kugle ni štange za zastavu, a Nedeljko nije htio reći gdje ih je sakrio. Pa i zato se svadio s ocem i dobacio mu: »Šta ćeš mješati sebe i Švabe, kad će do godine biti vlada kralja Petra«. Dan pred atentat vidio je Lukić Čabrinovića pred Beledijom, sa dva druga, pa mu je kasnije pričao Nedeljko, da se bio dogovorio uoči Spasovdana s ova dva druga u Beogradu, pa da su onda zajedno sedam dana putovali u Tuzlu; tu u Tuzli, da su jeli i noćili kod jedne žene koja je nekada radila sa njegovom materom u tvornici duhana u Sarajevu. Taj dan došao je Nedeljko kući oko 10 sati na večer. Sutradan, na dan atentata, poklonio je sestri Jovanki 5 kruna. Njemu i materi rekao je Nedeljko, da će se fotografirati, jer da će opet u Beograd. — Marija Talanga, služavka kod Vase Čabrinovića, navela je, da joj je Nedeljko pričao, kako je na Spasovdan otputovao sa dva druga iz Beograda i došao s njima u Sarajevo.

Medjutim mi je i Princip priznao, da je bomba — nadjena na cesti kod Šilerova dućana — njegova, da ju je on imao za pojasom, pa kad su ga stali natezati i vući, ispala mu je. Bombu tu dobio je od istog komite koji mu je dao i revolver. Tad sam bio uvjeren, da su Princip i Čabrinović bili u dogovoru, te da postoji još i treći drug, koji je s njima putovao preko Tuzle iz Beograda u Sarajevo. Obojica dolaze istodobno iz Beograda, u obojice se nalaze bombe, oba ih dobijaju od komite, a Čabrinović se čak zarekao spominjući »nadjene b o m b e«. Uza sve to, Princip i Čabrinović još uvijek nisu priznavali vezu.

Čabrinović, koji se u početku prikazivao velikim anarhistom, počeo se ipak pomalo ispoljavati kao nacijonalist. Ustanovio sam, da on rado govori, da je slavoljubiv, nemiran i nestaložen duh, — sve protivno od mučaljivog, mirnog, i ozbiljnog Principa. Smislio sam stoga, da sutradan Principu i Čabrinoviću sve to predočim, te da ih pozovem da mi odadu onoga svog trećeg druga, budući da ću izvidima u Tuzli ionako doznati tko je to bio. Medjutim, nesamo ovog druga, već i cijelo društvo odala je treća osoba, kako ćemo malo kasnije ustanoviti.

*

Drugog dana iza atentata, još prije 8 sati ujutro, opazio sam s prozora moje kancelarije gdje preko puta izlazi iz policijske zgrade nekoliko dječakâ i mladićâ: dvoje prvih nosili su neku sliku obvijenu crnim velom, a drugi su išli za njima kejom prema gradu demonstrirajući i vičući protivu Srba. Kad sam se malo kasnije vozio u vojni zatvor, opazio sam i opet kako ovakova povorka kreće iz policajne zgrade. O podne, već su po cijelom gradu bile demonstracije, te su demolirani mnogi srpski dućani. Bilo mi je sve to čudno, i bio sam uvjeren, da je sve demonstracije upriličila sama policija. Vozeći se o podne kući, skočio je u moj fijaker politički pristav Bogojević, s kojim sam ranije služio zajedno u Bos. Krupi, i on me upitao — posve naravno uzrujan, kao Srbin, — što mislim o tim demonstracijama; odvratio sam mu, da nema smisla udarati na te dućane, tim više što ti ljudi nemaju nikakove veze s atentatom, i da se čudim da vlasti to dozvoljavaju. Kad smo stigli bili baš do jednog dućana u koji je masa provaljivala, skočio je Bogojević iz fijakera i poletio da rastjera te ljude, što mu je i uspjelo, jer je bio u uniformi.

Stanovao sam u Čemaluša-ulici broj 40, te nedaleko od mog stana na uglu imali su dućan braća Jovičić, dva Srbina. Isto poslije podne navalila je masa i na njihov dućan, ali su oni braneći se pucali u masu i jednog ubili a više njih ranili. Moja žena i jedna ćerka, koje su to gledale sa balkona od stana, dobile su uslijed toga potres živaca pobojavši se i za mene, pa je to bilo razlogom da sam, po savjetu liječnika, morao poslati svoju obitelj rodbini u Karlovac. Kasnije su ove demonstracije toliko otele maha, da je morala izaći na ulicu i vojska i spriječavati ih, te je sutradan proglašeno opsadno stanje. Vojska je bila zapremila ulice, te sam se morao i sâm legitimirati kad sam se provozio.

Medjutim su stizale svakovrsne prijave, većinom denuncijacije ili fantastične pripovijesti pojedinih privatnikâ, ili raznih policajnih organa. Tako je, naprimjer, u nekom gradu Slavonije zatvorena jedna služavka, jer je tobože prelazeći iz Srbije kod nje noćio Nedeljko Čabrinović, a pod njezin krevet sakrio bombe. Uz pripomoć Dra. Sertića, izlučivali smo dnevno sve ono što nije spadalo u sâm atentat, i kao posebne spise ili prijave ustupali to bilo drugim sudovima i oblastima bilo samom Okr. Sudu u Sarajevu na dalnje uredovanje.

Tih dana, kad sam jednom podnosio izvještaj Šefu Sudstva, pozvao me je ovaj, da potpišem zapisnik o obavljenoj sudbenoliječničkoj sekciji nadvojvotkinje Sofije. Odlučno i s indignacijom odbio sam da to učinim, budući da principijelno ne potpisujem zapisnik o činu pri kojem nisam sudjelovao. Možda me je Šef Sudstva samo iskušavao, jer nisam ni zagledao u taj zapisnik; ali me je ipak oštro motrio i nastao je medju nama tajac. Izdržavši njegov pogled izjavio sam mu, da će se morati preslušati liječnici koji su obavili seciranje, kao svjedoci i vještaci. I doista je još isti dan preslušao te liječnike sudski savjetnik Davidzak.

Ti liječnici i svjedoci, koji su prisustvovali kod seciranja, dobili su nakon nekog vremena visoka odlikovanja. Tada mi je postalo jasno, zašto ja kao mlad sudac, — a još k tomu u svijetlom odijelu, — i neznatni perovodja, nisam one noći iza atentata bio pozvan da prisustvujem seciranju jedne dvorske ličnosti...

*

Pregledavajući razne stigle prijave, palo mi je u oči, da je policija zatvorila i nekog D a n i l a I l i ć a, sina Stoje Ilić, kod koje je prije atentata stanovao Gavrilo Princip. U prijavi policije isticalo se je, da je taj Danilo Ilić vrlo nepouzdana politička ličnost. Posumnjao sam, da bi možda taj Ilić mogao biti ona treća osoba koja je sudjelovala kod atentata. Pozvao sam dakle tog Danila Ilića i saopćio mu da znam, da je — uz Principa i Čabrinovića — imao učešća u atentatu još jedan treći, pa sam ga pozvao da mi kaže što mu je o tome poznato. Isti Ilić prekinuo me je u govoru, rekavši mi da će mi on puno toga priznati, ako mu obećam da će biti blaže kažnjen, odnosno, da neće biti osudjen na smrt, utoliko prije jer je sve što se dogodilo bilo protiv njegove volje.

Opažalo se na Iliću, da je duševno silno deprimiran; ali mi je ipak bilo sumnjivo, zašto on sam nudi priznanje; zato sam ga odmah i upitao, što ga je potaklo da mi obećava priznanje. Odvratio mi je, da mu je jedan policajni činovnik obećao, da će biti vrlo blago kažnjen ako prizna što znade; ali da on nije htio ništa priznati tom činovniku, već si je preduzeo učiniti to priznanje pred sudom. Upozorio sam ga, da mu ja kao sudac-istražitelj ne mogu davati nikakovih obećanjâ, jer mu neću ja suditi nego drugi, na koje nemam nikakova upliva; ali da se po samom zakonu kod sudjenja, pri odmjeravanju kazne, onomu koji prizna uzima ta okolnost kao olakšavajuća. Upozorio sam ga dalje, da je njegovo priznanje potrebno već i zato d a n e s t r a d a j u n e v i n i l j u d i, te da oni koji su sudjelovali u atentatu treba da prime na sebe odgovornost; da ovakav atentat nije mala stvar, i da iz toga mogu nastati nedogledne političke posljedice. Mogao se je i sâm uvjeriti, koliko je već Srbâ pozatvarano i internirano, koji s tim atentatom nemaju nikakove veze. Zato — rekoh — počinitelji, koji su imali odvažnosti da atentat izvrše, treba da imadu odvažnosti da na sebe prime i odgovornost, a ne da se zaklanjaju eventualno za nedužne ljude, — to bi bilo podlo i nekarakterno.

Ilić me vrlo pozorno slušao. On je bio povisoka, uspravna rasta. Držanje mu bilo nekako prirodno ponosno. Lice je odavalo misaona čovjeka, inteligenta. Opazio sam odmah, da ću kod njega uspjeti ako mu dirnem u ponos. Nisam ga htio odmah bombardirati najvažnijim pitanjima, jer bi to u njemu moglo pobuditi

Demonstracije protivu Srbâ, u Sarajevu (demonstranti nose kroz ulice uramljenu sliku Franje Josipa).

Vojnički odred pred jednom srpskom knjižarom u Ferhadiji-ulici, koju su demonstranti razorili.

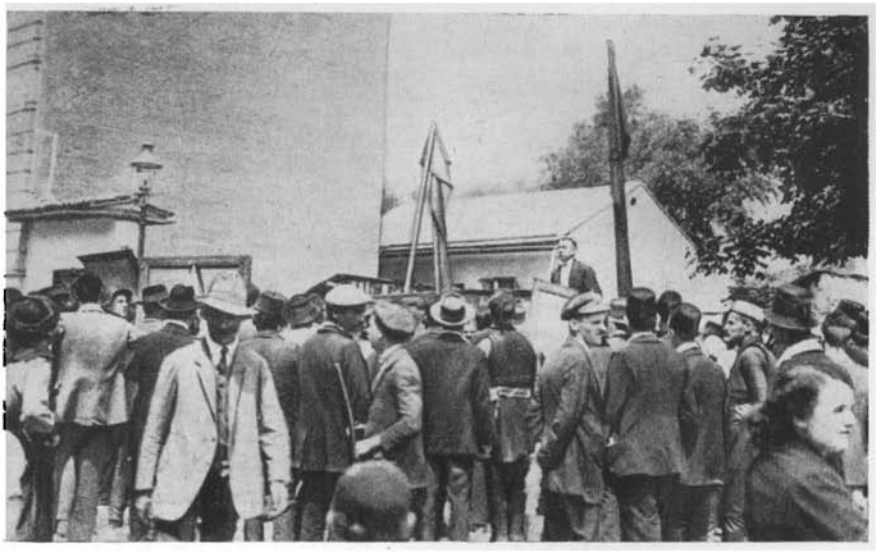

Protestna skupština, na ulici u Sarajevu.

Unutrašnji izgled razorenih srpskih radnjâ, u Sarajevu.

Hotel Imperial (»Pešut«) u Franje Josipa ulici, sa polomljenim pokućstvom uza zid.

Kuća krojača Besarovića (do Oficirskog Doma), s izbačenim raznim tkaninama.

1) Razbijena radnja (kafana i prženа kafe) Vase Čabrinovića (oca atentatorova), u Franje Josipa ulici. 2) Razorena radnja (trgovina tkaninâ) Sime Prnjatovića, Veliki Ćurćiluk (postoji još, na istom mestu). 3) Srpska škola (danas Bogoslovija), u Ferhadiji-ulici. — 4) Fotografija predmetâ izbačenih na ulicu (Čemaluša): kola, fijakera, i drugih, vlasništvo Gligorija Jeftanovića (sa gradilišta, levo, gde je danas palata Jeftanovića).

Demolirana fabrika namještaja Petra Vekića, u Franje Josipa-ulici.

Razorene zgrade i staje Srbâ posedniká u Sarajevu.

Demoliran »Hotel Evropa«, vlasništvo Gligorija Jeftanovića, u Franje Josipa-ulici.

Razorena štala Gl. Jeftanovića.

Atentatora (Čabrinovića?) vode na policiju.

F. Bera, koji je pokušao da brani Principa, vode na policiju.

sumnju da sam jedva dočekao njegovo priznanje; nego sam smislio da ispitam polako okolnosti i prilike u kojima se nalazio osumnjičeni prije izvedenih djelâ, a onda tek da neopaženo predjem na govor o samom činu. Na taj način sam lako mogao utvrditi, da li je priznanje istinito. Pa tako je Ilić na pitanja i odgovarao.

Zove se Danilo Ilić, 24 mu je godine, rodjen u Sarajevu, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjen, sudbeno nekažnjen. Pohadjao je preparandiju u Sarajevu, te je već od godine 1908 poznavao Principa, koji je istodobno išao u gimnaziju. Godine 1912, svršio je preparandiju i odmah dobio mjesto kao učitelj u Avtovcu, a otuda bio premješten u Foču. Već u decembru iste godine zahvalio se je na učiteljskoj službi i stupio kao činovnik u Srpsku Narodnu Banku u Sarajevu. U augustu 1913, napustivši i tu službu, pošao je u Beograd i tu se sastao sa Principom. Kad ni u Srbiji nije našao prilične zarade, vratio se je u Sarajevo. On i Princip slagali su se u svojim nazorima i stajali su u pismenu saobraćaju. Tako mu je Princip ove godine prije Uskrsa pisao iz Beograda, da će izvesti sa još dva druga atentat na prestolonasljednika Ferdinanda, kad ovaj bude došao u Sarajevo, pa neka mu nadje još tri druga u Sarajevu, a on (Princip) da će donijeti sredstva zato.

Tada sam upitao Ilića, onako kao da mi je to već poznato, neka mi najprije kaže ko su bila ta dva druga Principova. On je odgovorio, da su to bili Nedeljko Čabrinović i Trifko Grabež, koji je u Srbiji, naime u Beogradu, stanovao zajedno sa Principom. Taj Trifko Grabež pošao je iza čina u Pale kraj Sarajeva svom ocu, a otuda je krenuo prema Višegradu, da uteče u Srbiju. Tu sam na čas prekinuo preslušanje odredivši odmor, a zapravo sam pošao u kancelariju Upravnika kaznione i odmah izdao telefonski nalog policiji u Sarajevu, te oružničkim postajama u Palama i Višegradu, da uhite Grabeža. Nakon toga nastavio sam preslušavanje, pa sam Ilića upitao, da li je po uputstvu Principa našao u Sarajevu ona tri druga? Nato je Ilić nastavio svoje priznanje.

On je dne 26. marta 1914, kod instalacije Reis-uleme u Sarajevu, upoznao Muhameda Mehmedbašića, stolara iz Stoca u Hercegovini, i uvjerio se da je ovaj velik nacijonalista, odlučan i spreman na sve. Zato je, dobivši pismo od Principa,

uročio sa Mehmedbašićem sastanak u Mostaru, i tu su se sporazumili, da će i Mehmedbašić sudjelovati kod atentata, koji se imao izvršiti na 28. juna: Mehmedbašić će na tri dana pred atentat doći u Sarajevo, odsjesti u hotelu Katića, i tu čekati. Isto je tako poznavao Ilić djaka L a z a r a D j u k i ć a, koji se s njime slagao u političkim nazorima, te mu je povjerio kako se neki spremaju da izvrše atentat, i upitao ga bi li mogao naći za to još dva druga. Lazar Djukić našao je djaka V a s u Č u b r i l o v i ć a, a ovaj opet djaka C v j e t k a P o p o v i ć a, koji su pristali pristupiti zavjeri.

Posve naravno, odmah sam izdao nužne odredbe, da se svi ovi mladići pohvataju i predvedu sudu.

*

Predsjednik Okr. Suda Ilnicki saopćio mi je, da policajni organi po noći preslušavaju Principa i Čabrinovića, te da im lapisom pale rane. Meni se Princip i Čabrinović nisu tužili da bi bili kod policije mučeni, a ja ih nisam o tome pitao. Pošao sam stoga Šefu Sudstva i pritužio se na taj postupak policije. Da se u buduće spriječi pristup do osumnjičenih, odredjeno je, da uopće u vojni zatvor ne može niko ko ne zna lozinku, a tu sam ja svaki dan izdavao Upravniku vojnog zatvora. Tako otada bez moje pismene dozvole i bez znanja te lozinke nije mogao niko ući u vojni zatvor.

Princip i Čabrinović, kako se kasnije ustanovilo iz njihove odbrane, nastojali su da svu odgovornost uzmu na sebe. Zato oni u prvim preslušavanjima ne govore istinu, te kadikad izmišljaju kojekakove okolnosti, da bi time prikrili pravo stanje stvari, koje bi mogle odati ostale sudionike i pomagače u njihovu činu. Kad sam jednom Principu rekao, da mi je potrebno znati istinu i sve učesnike, odvratio mi je Princip: »Pa šta Vam je stalo do toga, kad znate da smo Čabrinović i ja izveli atentat?« ... Tek kad sam ga upozorio, da se tu ne radi o nekom mom zadovoljenju, već o tome da se saznanjem istine oslobode toliki proganjani i pozatvarani, jer napokon nije mala stvar doći iz Srbije i odande donijeti oružje pa ubiti Prestolonasljednika Austrougarske Monarhije, kad su već i od prije izmedju tih dviju država bili napeti odnosi, počeo je Princip prema meni drukčije se držati. Ja sam, nakon priznanja Danila Ilića, pozvao

pred sebe najprije Čabrinovića, a zatim Principa, i svakom sam za sebe saopćio, da mi je Danilo Ilić odao Trifka Grabeža i druge koji su bili s njima u vezi; ujedno sam im rekao i to, da sam uvjeren da su oni izvršili atentat iz političkih razloga, pa pošto su priznali čin, treba da odadu i cijelu organizaciju, da bih mogao čim prije osloboditi tolike nedužne ljude, koje se zatvara i proganja radi tog atentata. Otada sam dobijao od njih priznanja, ali još uvijek s teškom mukom i postepeno. Obično bi priznavao prvi Čabrinović, koji je volio i suviše govoriti; a Princip je priznavao tek onda kada bi se iz mojih pitanja uvjerio, koja mi je činjenica poznata. Pošto bi kod neke okolnosti svaki od njih izkazao nešto više, ili detaljnije, odvijao se tako malo pomalo logički slijed i dovodio u skup svih okolnosti, pa se tako doznala napokon i cijela istina o samom atentatu.

Prigodom ovog ispitivanja i priznavanja pritužio mi se Nedeljko Čabrinović, da su ga u noći iz vojnog zatvora odveli u policiju i tu ga ispitivali viši funkcijoneri, sugerirajući mu da prizna, kako se je obratio za oružje »Narodnoj odbrani« i tajniku iste Milanu Pribićeviću; a on, da se njih riješi, potvrdio je štogod su htjeli, te je potpisao i zapisnik koji nije čitao. Medjutim, reče, n i j e i s t i n a da su se oni obratili »Narodnoj odbrani« i tajniku iste Milanu Pribićeviću za oružje. Doduše, i on i Princip, kad su se jednom već bili riješili da izvrše atentat, pomišljali su, u prvi mah, da zatraže od »Narodne odbrane« novčanu potporu i da time nabave oružje, ili da bi možda tamo mogli dobiti i samo oružje; ali kako je tajnik »Narodne odbrane« bio tada otsutan, a jer im je bilo poznato da je »Narodna odbrana« promijenila svoju politiku iza Aneksijone Krize, to su došli do uvjerenja da tu oni ne bi dobili oružja, pa su odustali od svoje nakane.

Slijedećih dana, nastavljajući sa preslušavanjem Principa i Čabrinovića, ustanovio sam iz njihovih iskazâ, koji su se uglavnom slagali, slijedeće. Još u martu 1914 dobio je Čabrinović poštom iz Sarajeva, u jednoj koverti, izrezak iz novina (bez ikakova pisma) u kojem je bilo tiskano, da će u junu — nakon velikih vježbâ — austrougarski Prestolonasljednik posjetiti Sarajevo. Čabrinović je odmah pomislio, da ga time neko upozorava da izvrši atentat, i pokazao je taj odrezak iz novina Principu,

pa su se onda dogovorili da će oni izvršiti taj atentat. Razmišljali su o tome, gdje da nabave oružje, pa kako je Čabrinović već jednom dobio potporu od Narodne Odbrane, pomislili su da i sad zatraže takovu potporu, te da dobijenim novcem nabave oružje. U to su doba oni češće pohadjali kafane »Žirovi Venac« i »Zlatna Moruna«, kamo su zalazili i bivši komite; pa im je tu bosanski izbjeglica, inače djak u Beogradu, Djulaga Bukovac pokazao i bivšeg komitu, isto bosanskog izbjeglicu Ciganovića. Bukovac je i upoznao Principa sa tim Ciganovićem, pa se je tom zgodom poveo govor o dolasku prestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevo. Ciganović je primijetio: »E t o z g o d e, s a m o d a i m a l j u d i«, našto su mu Čabrinović i Princip izjavili, da su oni već odlučili izvršiti atentat, ali da nemaju oružja; tada im je on obećao pribaviti bombe. Oni su naime znali, po pričanju Bukovca, da je Ciganović bio komita u balkanskim ratovima; a znali su i to, da su komite, iako su iza Rata pozvani da vrate bombe, ipak sačuvali tih bombâ, pa da je tako navodno i taj Ciganović — kako već rekosmo — imao čitav arsenal.

Kasnije sam ustanovio, da je Milan Ciganović rodjen godine 1888, u Bos. Petrovcu, kao sin tadašnjeg dnevničara Ciganovića. U Bihaću je svršio trgovačku školu i ondje kao volonter nastupio službu u poreznom uredu. Godine 1908, za Aneksijone Krize, prebjegao je u Srbiju i ondje pohadjao komitsku školu u Ćupriji. Bio je komitom u Balkanskom Ratu, a potom činovnik Željezničke Direkcije u Beogradu. Ja sam službovao od 1903 do 1908 kod Sreskog Suda u Bos. Petrovcu, a zadnje dvije godine bio sam upraviteljem tog Suda. Zatekao sam kod tamošnje sreske uprave Danu Ciganovića, oca komite Milana, kao kancelistu. Kad je, za Aneksijone Krize, utekao njegov sin u Srbiju, izgubili su kod sreske uprave povjerenje u tog Danu Ciganovića, pa je on premješten Sreskom Sudu, te smo tako zajedno službovali. Taj Dane Ciganović bio je vrlo pošten i valjan činovnik; ja sam imao u njega potpuno povjerenje, te smo se u svemu dobro slagali, dogod sam bio u Petrovcu.

Princip mi je dalje priznao, da se je on, još godine 1912, na grobu Žerajića u Sarajevu zakleo, da će ga osvetiti. Njemu je vazda pred očima lebdilo političko ujedinjenje Jugoslovenâ, i to mu je bila osnovna ideja; a toga radi je Jugoslovene trebalo

prije svega osloboditi od Švabâ i Austrije, budući da su sve nesreće, koje su se dogadjale, potjecale od Austrije. Taj duh, uostalom, razvijao se već bio svuda, osobito medju omladinom, u jugoslovenskim krajevima, a glavni uzrok bilo je narodno ogorčenje. Zatim je Princip doslovno iskazao: »To je bila moralna dužnost Srbije, kao slobodnog dijela Jugoslovena, da oslobodi ostale Jugoslovene od Austrije, pa ste mogli čuti od svakog poštenog Srbina i Hrvata, da će Srbija, ma kad bilo, osloboditi Jugoslovene...« On je nadalje tvrdio, da se je nacijonalizam počeo jače razvijati za Cuvajeva komesarijata (1912) u Hrvatskoj, a pogotovo za vrijeme Balkanskog Rata. Medju nacijonalističkom omladinom počeli su se širiti radikalan program i pojavljivati nacijonalni djaci po svim školama gdje je bilo Jugoslovenâ. A onda je, opet doslovno, Princip iskazao: »Mi smo sebi postavili ciljem, da se svi Jugosloveni smatraju kao jedan narod. Primjerom nam je služila Njemačka i Italija, pa se u danom momentu imalo ujedinjenje i kod nas provesti. Takovim momentom mogao se je smatrati slučaj evropskog rata, kad bi trebalo da Jugosloveni, uz Srbiju, budu tako jaki da se od Austrije ocijepe. To su moje misli i misli omladine, — a ima djubreta koje i drugačije misli! — Mi nismo nikada očekivali od Austrije, da bi ona ujedinila Jugoslovene, već smo očekivali da se ona raspane kao kuga, te da je izmedju nas Jugoslovenâ nestane. Moje je bilo mišljenje, da bi svaki koji ima dušu i osjećaja za narod koji pati trebalo da protestuje i čini šta bilo, jer je osveta slatka i krvava...«

Evo, to je bio credo Principa, a i omladine, koja tek danas dolazi na površinu i na vlast slobodne Jugoslavije. Uostalom, Princip nije imao povjerenja ni u tadanje vlastodršce i političare u Srbiji.

Princip je dalje priznao, da je on preuzeo na sebe pripreme i vodjstvo za atentat. Zato je spomenuo Grabežu, s kojim je zajedno stanovao, da su on i Čabrinović nakanili izvesti atentat, pa je Grabež odmah pristao da u njemu uzme učešća. Ciganović je jednom zgodom rekao Principu, da je teško rukovati

bombama, nego da će im on pribaviti i revolvere. Ali im on dugo nije dao oružje, pa su ga Čabrinović i Princip natjeravali i opominjali, u bojazni da ih ne prevari. Ciganović ih je medjutim uvjeravao, da će oružje dobiti, a on da je u sporazumu sa jednim gospodinom, ali da je teško nabaviti novaca za revolvere. Još je Ciganović povjerio Principu, da će putovati u Bosnu neopaženi, »kanalom«. To je bilo Principu nekako mistično, pa je u prvi mah mislio da postoji, kako se pričalo, iz Beograda u Zemun podzemni kanal, te da će oni tim kanalom putovati. Konačno su dobili od Ciganovića tri bombe i dva revolvera, te ih je preko granice odveo jedan seljak, sve do Tuzle. Tu u Tuzli pošli su izmoreni — Princip, Čabrinović, i Grabež — u gostionu Paje Markovića, gdje je Princip stavio torbu u kojoj je nosio oružje na glasovir. Tada se Čabrinović iskazujući zarekao, da su bile četiri bombe, ali se brzo ispravio rekavši, da su bile tri.

Iako sam, po priznanju Danila Ilića, znao da je postojala još jedna trojka za atentat, nisam htio nato zasad upozoriti Principa i Čabrinovića. Vidio sam dakle, da oni još nisu htjeli odati svoje sadrugove. Saznao sam medjutim, da je Ciganović bio u sporazumu sa nekim gospodinom, da je stvarno on (Ciganović) rukovodio pripremama za atentat, jer je on rekao Principu, da će proći neopaženi Bosnu, da će im pribaviti revolvere, da je tom gospodinu teško doći do novaca za revolvere. Trebalo je sada još tačno ispitati, kako su i kuda s onim seljakom putovali do Tuzle, kako su prenijeli oružje u Sarajevo, i kako su izvršili sâm čin. Učinilo mi se nevjerojatno, da bi oprezni Princip torbu s bombama ostavio u gostioni na glasoviru, i htio sam ga prvo o tome još ispitati, ali sam morao prekinuti preslušanje, jer su me pozvali na telefon.

*

Moglo je biti oko tri sata poslije podne, kad mi je u vojni zatvor telefonirao predsjednik Okr. Suda Ilnicki: da li mi je poznato, da je policija uhitila Grabeža? Rekao mi je da ga muče, da su ga umakali u Miljacku i u gradski zahod na keju, da bi im odao gdje je sakrio bombu, ali da im on neće ništa da prizna. Posve naravno, nisam imao o svemu tome ni pojma, pa

sam odmah telefonom naredio policiji, da mi smjesta predvedu Grabeža, i ujedno im strogo naredio, da mi u buduće imadu svakoga odmah predvesti i da ne smiju zadržavati niti ispitivati one za koje ja odredim da mi ih predvedu, jer mi to smeta pri istrazi.

Kod policije u Sarajevu bili su tada kvalificirani mladji referenti, pa su oni, kao i njihov šef Dr. Gerde, bili veoma sposobni u svojoj struci; ali je i sarajevska policija, kao i ostale policije na svijetu, nestrpljiva i željna uspjeha, htjela doći čim prije do rezultata, nebirajući više puta sredstva. Dok je glavna svrha svake policije, u čemu je ona samostalna, preventivne naravi, t. j. ona mora nastojati da spriječi da se ne dogodi neko zlo; ili, ako se već dogodi neko veće zlo, ona odmah o tome ima da obavijesti sud, a da provede samo one izvide koji su potrebni da se ne izbrišu tragovi. A kad jednom preuzme istragu u ruke sudac-istražitelj, ima policija da radi s njime u sporazumu.

Zato ni sarajevska policija nije smjela, bez znanja i privole suca-istražitelja, preslušavati Nedeljka Čabrinovića, koji je već bio u sudskom zatvoru; a pogotovo nije smjela mučiti Trifka Grabeža, već ga je trebalo odmah predati sucu-istražitelju. Ali, ovo moje strogo postupanje sa policijom, te moja izjava, da Srbi iz Bosne kao cjelina nemaju s atentatom nikakove veze, kao i moje protestiranje radi demonstracijâ protivu Srbâ, pa možda i okolnost što nisam htio potpisati pred Šefom Suda onaj zapisnik o seciranju nadvojvotkinje Sofije, — sve to i koješta drugo, bilo je povodom da su poduzeti koraci, da se mene makne kao suca-istražitelja u toj istrazi. Meni sve to tada nije bilo poznato i tek kasnije pričao mi je šef moga suda Ilnicki, da su me državni nadodvjetnik Holender, povjerenik za grad Sarajevo barun Kolas (Collas), šef policije Dr. Gerde, i dva madžarska detektiva, tužili u Beč, i da su tražili moju smjenu. Da li je bilo baš tako ili nije, ne znam, jer nisam provjeravao; ali znam, da sam — iza uspjeha koji sam imao sa Trifkom Grabežom, te uslijed priznanjâ Danila Ilića, — kao sudac-istražitelj postao svemoćan. Otada su sve oblasti u čitavoj Austrougarskoj Monarhiji smjesta morale izvršivati pismene zamolnice, odnosno naloge, suca-istražitelja u toj istrazi, pa je o tome izašao i poseban službeni cirkular.

PROSVJETA

Kratko vrijeme iza pomenutog telefonskog naloga, predveden je sudu Trifko Grabež. Vidilo se na njemu, da je izmučen: bio je blijed, razbarušene crne bujne kose, lijepa i sjetna crna oka puna izražaja, stalno neobično ozbiljan. Nisam odmah sastavio s njime zapisnik, već sam mu, čim mi je bio predveden, rekao otprilike ovo: »Ja sam tvoj sudac-istražitelj. Kao takav kažem u istrazi svakome ‚Ti', ne da ga omalovažim, već zato da se bolje razumijemo. U pitanjima i odgovorima ima riječ ‚Ti' ili ‚Vi' razno značenje, pa bi mogli nastati nesporazumci. Znam po priznanju Principa, Čabrinovića, i Ilića, da si sudjelovao kod atentata, da si imao bombu i revolver; pa to vidiš i po tome, što sam te dao uhititi. Ja te ne smatram prostim zločincem, — ti i tvoji drugovi počinili ste atentat iz političkog uvjerenja. Da li je to bilo dobro, ili ne, pokazaće istorija; svakako vas sud mora progoniti za to djelo. O samom činu razgovaraćemo kasnije. Tek malo prije saznao sam, da te je policija mučila i ispitivala bez moga znanja, što ja ne odobravam; zato sam i naredio, da te odmah predvedu sudu. Budući da ti nisi zločinac, to tebi sigurno ne bi bilo ugodno da do bombe dodje kakav neznanac, pa da bomba eksplodira i eventualno poubija djecu, žene, i nedužne ljude. Zato mi prije svega reci, gdje si sklonio bombu i revolver, da ih dam odstraniti.« Grabež me je za vrijeme moga govora posmatrao okom u oko i pozorno me slušao, a onda mi odvratio: »Vi ste prvi otkako sam uhićen, da samnom govori kao čovjek sa čovjekom, i zato ću vam reći gdje sam sakrio oružje«.

Na njegovu molbu, dao sam Grabežu komadić papira i olovku, pa je narisao situaciju, te naveo da se u Potok-ulici, iza Beledije, nalazi gostiona njegova rodjaka Gavre Crnogorčevića: odmah na početku dvorišta, a s lijeve ruke, ima od dasaka načinjen zahod; ispod rupe tog zahoda, na lijevoj poprečnoj spojnici, leži zatvorena bomba, a na stropu medju daskama, koje su složene jedna nad drugom, sakriven je revolver. Stvar je bila potpuno jasna.

Tada sam, prvo, telefonirao svom šefu, Predsjedniku Okr. Suda, da ću za kratko vrijeme donijeti u moju kancelariju bombu i revolver Trifka Grabeža, te ga umolio da ondje iskupi dodijeljene mi suce-istražitelje i nekoliko policajnih detektiva, kojima ću pokazati to oružje, da ga upoznadu, radi dalnjeg tra-

ženja, jer da se imadu pronaći još tri takove bombe. Predsjednik Okr. Suda stao se je uzrujavati i prebacivati mi lakoumnost, savjetujući mi da ne sazivam ljude dok još nisam našao oružje, jer da je policija cijeli dan ispitivala Grabeža i nije joj ništa priznao, pa da nije isključeno da je on i mene prevario. Ja sam medjutim bio toliko siguran u priznanje Grabeža, da sam napomenuo Predsjedniku Okr. Suda, neka me odmah smijeni kao suca-istražitelja, ako ne donesem oružje. Zatim sam telefonski pozvao dva oficira iz t. zv. »Artilleriezeugsdepo«-a, pa sam se s njima kao stručnjacima odvezao na označeno mjesto, sa perovodjom i jednim vojnikom kojega su oni doveli. Putem sam se dosjetio, da sam možda ipak malo prenaglio, jer što će biti ako je već neko treći našao i uklonio bombu i revolver; zato sam izjavio vještacima, da ćemo navodno naći samo jednu bombu, nespominjući revolver.

Kad smo kroz široka ulazna vrata došli u dvorište Crnogorčevića, opazio sam odmah s lijeve strane zahod, pa kako je u njemu bilo tamno, zatražio sam svijeću; i kad sam s njome posvijetlio, opazio sam doista bombu položenu na poprečni lijevi balvan ispod rupe sjedala. Pokazavši časnicima bombu, htio sam je rukom izvaditi, ali mi oni nisu to dozvolili: dobavili su jedan sud pun vode, umočili u nj vreću; svi smo se morali udaljiti, a vojnik kojega su poveli sobom imao je da izvadi bombu i stavi je u sud s vodom. Meni je sve to bilo smiješno, jer sam znao da bomba ne može eksplodirati dok se ne upali kapsla, a bila je i šarafom zatvorena; napomenuo sam to i vještacima, ali — propis je propis: mi se nismo smjeli izvrgavati opasnosti života, a vojniku — kako Bog da!... Iza toga pozvao sam vještake i pred njima izvadio rukom izmedju dasaka na stropu zahoda »browning«-revolver, posve nov. Oficiri su se začudili, tim više što dotle još nisu vidjeli tu vrstu revolvera, i — posve naravno — stali su veličati moj uspjeh. Pa kako je nablizu bio Okr. Sud, to su vojnik i jedan redar nosili čabar s vodom i u njemu bombu zamotanu u vreću, a ja sam nosio revolver. Pred mojom kancelarijom dočekao me je Predsjednik Suda sa mnogim sucima i policajcima. Ja sam bombu izvadio iz vode i podigavši je rukom pokazao je prisutnima. Predsjednik Ilnicki povikao je: »Was machen Sie!«, pa su mnogi i ustuknuli; ali sam ja prisutnima rastumačio kako se barata sa takovom bombom, uz na-

pomenu da se imadu pronaći još tri ovakove bombe, te da ću ja po svojoj prilici biti u mogućnosti da obavijestim policiju gdje će ih naći.

Tako su dakle bile nadjene bombe Principova i Grabežova, a treća — Čabrinovićeva — je eksplodirala; nadjeni su onda još Principov i Grabežov revolver, za koje se ustanovilo da su posve novi, najnovijeg belgijskog sistema. Iza toga se po Sarajevu začulo, da je cijelo Sarajevo puno bombi! A budući da je policija cijeli dan sa Grabežom javno tražila bombu, što je bilo opće poznato, to je svima bilo začudno, kako sam mogao za par časaka doznati od Grabeža gdje se nalazi to oružje. Rezultat je svakako bio, da se je otada više usavršila tajnost istrage, i da su svi spisi, pa i oni koje je slala Vlada, a koji su se odnosili na atentat, dostavljani u koverti s adresom na ruke suca-istražitelja. Još mi je dodijeljen kancelist Peulić, koji je svaki spis u prisustvu Dra. Sertića protokolirao i odmah mu ga uručivao, da ne bi niko mogao zagledati u njih. U jednoj sobici pokraj moje kancelarije smještene su dvije dnevničarke, koje su pisaćim mašinama obavljale korespondenciju, koju bi opet Dr. Sertić — uz kancelistu Peulića — smjesta ekspedirao. Pred vratima moje kancelarije u hodniku, te pod prozorom kancelarije na cesti, namještena je oboružana vojnička straža, koja se je propisno izmjenjivala, danju i noću, navodno da ne bi ko ukrao spise. Tako je obezbijedjena tajnost istrage. Pa su i mene počeli sada čuvati! U autu kojim sam se vozio sjedio je uvijek jedan oboružani žandar, a kad bih išao ulicom — pratili su me detektivi; pa čak i pred mojim privatnim stanom redovno je stajao stražar. Bio sam, dakle, na neki način, i ja interniran. I tako je to trajalo sve dok se nije završila istraga.

I samim braniteljima, koji su se kao takovi prijavili i htjeli uzeti uvid u spise, odnosno doći u doticaj s osumnjičenima, nisam to smio dopustiti, po nalogu Vlade, odnosno Šefa Sudstva, dok ne bude istraga završena.

Dne 4. juna preslušavao sam Trifka Grabeža. Bilo mu je tek 18 godinâ. Otac mu je bio srpsko-pravoslavni paroh u Palama, kraj Sarajeva. Svršio je četiri razreda gimnazije u Sarajevu, pa nastavio nauke u Tuzli, ali je tu bio samo pola godine, jer je

tvorno napao jednog profesora i zato sudbeno kažnjen sa 14 dana zatvora. U maju 1913 pošao je na nauke u Beograd, gdje je učio privatno i tek pred Uskrs 1914 polagao ispite; zatim je pošao kući u Pale, a početkom maja (1914) vratio se opet u Beograd i tu stanovao zajedno sa Principom. Kada se pročulo, da će prestolonasljednik Ferdinand u Bosnu, tada su se jednog dana Princip, Čabrinović, i on (Grabež), razgovarali o tome, da bi bilo zgodno u Sarajevu dočekati prestolonasljednika Ferdinanda — kad bi zato bilo ljudi. On je odmah izjavio, da bi bio spreman sudjelovati kod takova atentata. Tako je stupio u vezu sa Principom i Čabrinovićem. On je i inače češće raspravljao sa Principom o teškom položaju srpskog naroda u Bosni, te o nasiljima protivu Srbâ; govorili su o političkom ujedinjenju Jugoslovenâ pod Austrijom sa Srbima iz Srbije. Bilo im je svejedno, da li bi ta država bila monarhija, ili republika.

I sâm, Grabež je razmišljao kako bi se imala povesti borba za ostvarenje te njihove ideje. Iz pisanja srpskih i hrvatskih novinâ razabirao je, da je prestolonasljednik Ferdinand silan kao vojnički faktor, da je kod posljednjih vojnih manevara u Češkoj dao — zbog nesposobnosti — penzijonirati oko 300 generalštabnih oficirâ. U kavanama »Žirovi Venac« i »Zlatna Moruna« pokazivala se jednom zgodom i slika Prestolonasljednika, komu su se prisutni izrugivali i grdili ga, jer da je on inicijator svih veleizdajničkih procesâ i iznimnih mjerâ. U Srbiji je vladalo opće nezadovoljstvo, što su Bosna i Hercegovina potpale pod Austro-Ugarsku, i zato — govorio je Grabež — svaki Srbin mrzi Austro-Ugarsku; pa i omladina, jer je tako vaspitana u školi. Dolazeći u Srbiji u doticaj s omladinom opazio je, da se ona čudi njihovoj (bosanskoj) neborbenosti; a iz novinâ je razabirao pravi položaj i zavisnost Jugoslovenâ, te njihovo teško stanje. Boraveći u Beogradu, lako je zapažao veliku razliku izmedju režima u Bosni i onog u Srbiji, gdje svaki gradjanin uživa slobodu. A onda je Grabež doslovno izjavio: »Boravak u Beogradu i Balkanski Rat vaspitao je u meni borbeni duh, koji je bio spreman u danom momentu dati život za dobro Bosne i Jugoslovenâ uopće. Utoliko sam se lako odlučio na atentat. Osoba Prestolonasljednika nije tu igrala nikakove uloge, već samo narodni osjećaj...«

Pošto je Čabrinović počinio atentat, bio je Grabež nedaleko od Beledije na keju, s protivne strane Miljacke, i baš je pred njim stao automobil, te je mogao lako i on izvršiti atentat; ali kad je opazio uz Prestolonasljednika ženu mu, koja je Čehinja, pokolebao se, a medjutim je auto odjurio prema Belediji.

Daljni iskaz Grabeža nadovezaću kasnije na iskaz Principa i Čabrinovića, budući da su oni dnevno etapno preslušavani, da bi se moglo lakše kontrolirati njihove iskaze, koji su uglavnom bili suglasni. Oni su znali, da sva trojica priznaju čin, pa kad bi koji od njih zaboravio na koju okolnost, ja bih ga zgodnim pitanjima vratio na pravi put, a da im nisam predočavao iskaze njegova dva druga. Zato ih nisam ni suočavao sve do svršetka istrage. A ako se pojedini od njih, uza sve to, ne bi na neku okolnost sjetio, ili ju je namjerno zatajivao, išao sam dalje, jer su se njihovi iskazi — kako rekoh — uglavnom slagali, pa sam ih na ovaj način mogao najlakše kontrolirati. Prije čina se oni apsolutno nisu bili dogovorili o odbrani, jer — kako će se kasnije ustanoviti — onaj koji je imao da izvrši čin imao je da se cijankalijem otruje. Zato su oni tako teško odavali sukrivce; a i ukoliko su nešto priznavali, činili su to da bi spasili nedužne osobe. Ni u zatvoru se apsolutno nisu mogli sporazumijevati, jer su zato bile poduzete najshodnije mjere. Doduše, kad su zatvoreni sarajevski djaci koji su učestvovali u atentatu, čulo se jedne noći kucanje po zidu; ali mi je to odmah prijavljeno, pa je kucanje zabranjeno, a nisu ga mogli više ponoviti, jer se pred vratima svakoga osumnjičenika nalazio na straži vojnik koji je bio nato naročito upozoren. Kad je istraga uglavnom završena, maknute su te straže pred vratima osumnjičenikâ, pa su si onda stali opet kucati i tako se sporazumijevati, a ja im to više nisam branio.

* *

Prije nego što nastavim s izvještajem o daljnoj istrazi, hoću da navedem imena onih koji su pozatvarani u vezi s atentatom, a koja sam u jednom notesu držao pobilježena, radi kontrole. Veliku većinu pojedinaca nisam ja osobno preslušavao, već dodijeljeni mi suci (Deutsch, Filipović, Kvapil, Dr. Marčec, Plaznik, i Zahradka). Pošto su mi oni saopćili rezultat preslušavanja, uputio bih odmah Drž. Odvjetnika u stanje stvari, pa su mnoge pri-

jave zabačene a osumnjičenici pušteni iz zatvora; a ako se koja stvar zadržala, ukoliko nije bila u vezi s atentatom, izlučena je iz atentatorskog spisa i ustupljena redovitom nadležnom sudu. Pred imenom pojedinaca navešću dan njihova uhapšenja; dok datum iza imena znači dan oslobodjenja, pošto su medjutim protivu svakoga provedeni nužni izvidi. Već iz ovoga će se vidjeti, kako je tu bilo mnogo posla, i koliko sam nastojao da pojedinci, ako su nevini, ne ostanu predugo u zatvoru. Tako su dakle zatvoreni, i onda oslobodjeni, slijedeći:

28. VI. Vojin Krunić — 12. VII.
28. VI. Tomo Vučinović — 31. VIII.
28. VI. Mihajlo Pušara — 26. VII.
28. VI. Bogdan Mirković — 10. VII.
29. VI. Vjekoslav Ilić — 30. VI.
29. VI. Gaon Hajm — 30. VI.
29. VI. Ante Lukić — 30. VI.
30. VI. Ana Bratić — 22. VII.
30. VI. Stoja Ilić — 22. VII.
1. VII. Jovan Princip — 10. VII.
1. VII. Nikola Princip — 10. VII.
1. VII. Mladjen Stojaković — 10. VII.
1. VII. Dimše Milić — 13. VII.
1. VII. Dimitrije Lončarević — 11. VII.
3. VII. Simo Mrav — 10. VII.
3. VII. Jakov Milinković — 11. VII.
3. VII. Aleksa Zorić — 11. VII.
4. VII. Dragutin Jagodić — 11. VII.
4. VII. Dobrosav Jevdjević — 22. VII.
4. VII. Jovan Palavestra — 22. VII.
5. VII. Nikola Trišić — 6. VIII.
5. VII. Gjuro Vlahinić — 26. VII.
6. VII. Gavro Crnogorčević — 11. VII.
6. VII. Milivoj Jelić — 22. VII.
7. VII. Božidar Krunić — 22. VII.
7. VII. Stevan Čović — 22. VII.
7. VII. Jovo Šošić — 26. VII.
7. VII. Borivoje Jeftić — 26. VII.
7. VII. Jovo Varagić — 26. VII.
7. VII. Djuro Kranjčević — 17. VII.
7. VII. Josipa Kranjčević — 17. VII.
7. VII. Ivan Momčinović — 17. VII. (uvjetno, do glavne rasprave)
7. VII. Franc Sadil — 17. VII. (uvjetno, do glavne rasprave)
7. VII. Angela Sadil — 17. VII. (uvjetno, do glavne rasprave)
8. VII. Vuk Jakšić — 28. VII.
9. VII. Mihajlo Dojčinović — 22. VII.
9. VII. Dušan Marjanović — 23. VII.
9. VII. Ilija Toholj — 23. VII.

9. VII. Jovo Ciga — 23. VII.
9. VII. Jovo Čupina — 23. VII.
9. VII. Branko Čubrilović — 15. VII. (ustupljen Okr. Sudu, Tuzla)
9. VII. Petar Gajić — 15. VII. (ustupljen Okr. Sudu, Travnik)
9. VII. Veljko Grgurević — 3. VIII. (ustupljen Vojnom Sudu, Sarajevo)
10. VII. Miloš Mihajlović — 15. VII.
10. VII. Djuro Mihajlović — 15. VII.
10. VII. Nikola Ilić — 15. VII.
11. VII. Trifko Krstanović — 19. VII.
12. VII. Stevan Botić — 2. VIII.
12. VII. Jovan Djurić — 16. VII. (ustupljen Okr. Sudu, Travnik)
13. VII. Filip Rajčević — 16. VII.
13. VII. Obren, Jovo i Kosta Domazet — 28. VII. (ustupljeni Vojnom Sudu, Sarajevo)
17. VII. Branko Mijatović — 22. VII.
17. VII. Svetolik Davidić — 1. VIII.
17. VII. Božo Tomić — 2. VIII.

Osim toga, bili su uhapšeni, a nisam si zabilježio u koji su dan oslobodjeni: 6. VIII. Ljubica, žena Miška Jovanovića; a 11. VIII. Mihajlo Popović, Lazar Djokić, Jenjo Vidak, Spasoje, Petar, i Živan Kojić, Nikola Sekulić, te Božo Lakić; i na 14. VIII. Jovanka, žena Veljka Čubrilovića. Nadalje su uhapšeni i predani Okr. Sudu u Sarajevu na nadležno dalnje uredovanje — odnosno kao posebni spisi izlučeni iz atentatskog spisa, pod slijedećim oznakama H. R. (Hauptregister) — do konca jula 1914, slijedeći:

Sava Stojanović — H. R. 1167
Risto Lončar i Risto Radulović — H. R. 1208
Jovo Pudar — H. R. 1209
Bogdan Mirković — H. R. 1210
Simo Jovanović, zvan Pušara — H. R. 1211
Gavro Gajić — H. R. 1239
Nikola, Djordje, i Laza Divljak — H. R. 1240
Risto Jeremić, i Lazar Gaćeša — H. R. 1241
Dimšo i Ljubo Milić — H. R. 1242
Mladjen Stojaković — H. R. 1243
Uroš Savić — H. R. 1244
Sime Mrav — H. R. 1245
Danica Rudić — H. R. 1246
Djuro Močević — H. R. 1247
Ibrahim Arpadžić — H. R. 1248
Danilo Kojević — H. R. 1249
Dragutin Jagodić — H. R. 1250
Sava Karajević — H. R. 1251
Stanko Bulić, i Ostoja Delić — H. R. 1252
Dimitrije Lončarević — H. R. 1253

Vojin Krnić — H. R. 1254
Lazo Radović — H. R. 1257
Filip Rajčević — H. R. 1263
Milan Kenjić, i Mihajlo Vuković — H. R. 1269
Jovo Giga, Božo Čupina, Ilija Toholj, i Dušan Marjanović — H. R. 1300
Mihajlo Kozomora — H. R. 1315
Dušan Bogunović — H. R. 1319
Petar i Dane Lalić, Savo Mandić, Stjepan Šilkot, i Konstatin Radulović — H. R. 1364
Vaso Medan, Aleksa Matić, Radoslav Serdarević, i Patrikije Popović — H. R. 1366

Osim toga, ustupljeni su Okr. Sudu u Tuzli: Miloš i Gjuro Mihajlović, Jovo Čuturić, i Milan Kovačević; a Okr. Sudu u Travnik: Marko Pažina, i Jovo Željković. Zametnuta je istraga i protiv srpskih sokolaša iz čitave Bosne i Hercegovine, pod oznakom H. R. 1550, pa su zatvoreni kao sokolaši: 16. VII. Vuk Vrčević, 21. VII. Lazar Zelenković i Spasoje Djurić, 22. VII. Risto Jevtić i Luka Bukvić, ali su svi ti pušteni na slobodu poslije nekoliko dana. Dne 22. VII. predvedeni su opet iz Visokog sokolaši: Josip Plavšić, Dušan Gaković, Mirko Vukojević, Dr. Kosta Kondić, Milan Milić, Stojan Stojić, Mihajlo Milić, i Petar Radatović, ali su dne 24. VII. 1914 pušteni svi na slobodu, osim prve trojice. Dne 23. VII. predvedeni su i opet sokolaši: Bogdan Jovanović, Todor Milovanović, Čedomir Krzmanović, Vaso Melantijević, Milan Božić, Milan Bogdanović, Nikola Djurović, te Vlado Čubrilo, pa su i ovi, osim prvoga, oslobodjeni dne 26. istog mjeseca. Predvedeni su nadalje kao sokolaši: dne 24. VII. Vaso i Lazo Droca, te Jevto Petrović, a dne 31. VII. Jevto Dučić, Todor Vasiljević, te Vasilj Stojanović, koji su svi ostali u pritvoru. Od 1. augusta te godine nisu se više meni predvadjali osumnjičenici koji nisu bili u vezi s atentatskom istragom, već su te prijave išle najprije Drž. Odvjetniku, a onda su dodijeljivane drugim sucima, koji su vodili posebne istrage (istraga protiv sokolaša, protiv članova društva »Prosvete«, protiv članova Zemljoradničkih Srpskih Zadrugâ, te protiv djakâ i t. d.).

Spomenuću ovdje još jedan posao, koji me je na početku nekoliko dana bio zaokupio. Odmah drugi ili treći dan iza atentata, internirani su u vojnom zatvoru mnogi istaknuti Srbi, većinom funkcijonari raznih srpskih društava: mnogi svećenici,

djaci, istaknuti opozicijonalci, te razne osobe koje su bile sumnjive Vladi i policiji. Svaki dan, sve do objave rata, dobijao sam litografiran popis imena svih tih interniraca, i to zato da bih mogao odmah pronaći da li mi pri istrazi treba koji od njih. Kad je nastao rat, otpremljeni su mladji od tih interniraca na prvu frontu (kao »Kanonenfutter«), dok su stariji — osobito svećenici — postavljani kao taoci, bilo uz tunele, mostove, željezničke stanice, pa i uz pojedine čete vojske koja je operirala protiv Srbije. Preostali su odvedeni kao taoci u Arad. Na koncu konca, bilo je još ponajbolje onima koji su sjedili u sudskom istražnom zatvoru! Zato su stizavale i mnoge falzificirane prijave, u svrhu da bi stanovite osobe došle u istražni zatvor i tako se oslobodile veće pogibelji. Morali smo stoga biti vrlo oprezni s ovakovim prijavama.

U prve dane, naloženo mi je da vršim nadzor nad svim tim internircima u zatvoru. Svako sam jutro morao biti prisutan, kad su te internirce posjećivali rodbina ili prijatelji. Na stubištu su bila velika i široka željezna vrata, izradjena u rešetkama; ta bi se vrata zatvorila, publika bi ostala na stubama, a internirci su se nalazili u hodniku. Nakon nekoliko danâ otklonio sam ovaj nadzor, jer nisam mogao u tome dangubiti kraj tolikog drugog posla u istrazi, tim više što to i nije spadalo u moj djelokrug kao suca-istražitelja, a i što je taj nadzor bio ionako problematičan.

*

Uslijed mog naloga, predvedeni su sudu Lazar Djukić, Vaso Čubrilović, i Cvjetko Popović, koje je odao Danilo Ilić, pa ću ovdje spomenuti njihovu odbranu. To su bili mladi, neiskusni, i nestaloženi mladići, koji nisu još shvaćali ozbiljnost sudske istrage, pa su nehotice priznavali i odavali i ono što nije bilo potrebno. Upravo je čudo, da se od ovih još neozbiljnih i nedoraslih mladića nije već unaprijed doznalo za pripremanje atentata. Svaki od njih pravio se junakom, ali nijedan nije imao hrabrosti izvesti atentat, što je i posve naravno. Oni su doduše počeli bili ozbiljno shvaćati nacijonalne ideje, zahvaćeni pokretom koji se širio medju omladinom po cijelom Slovenskom Jugu; ali oni još nisu bili odgojeni u terorističkom duhu. Kako su ti mladi ljudi većinom i danas živi, te kao ozbiljni javni radnici

zauzimaju ugledne položaje, to moram ove moje navode malo opširnije dokumentovati njihovim iskazima. Oni su u svakom slučaju nastupali pred sudom neustrašivo, pošteno preuzimajući na sebe odgovornost, da ne bi stradali nedužni.

Od svih njih bio je još ponajodrasliji i najzreliji Lazar Djukić, i on se najbolje branio. Počeo sam ga preslušavati dne 9. jula. Bilo mu je 18 godinâ, rodom iz Ključa, pravoslavne vjere, svršio drugo godište preparandije u Sarajevu. U svojoj je odbrani naveo, da poznaje Danila Ilića već tri godine, i da su se uvijek na ulici pozdravljali sa »zdravo« a da nikada medjusobno nisu govorili; prvi put ustavio ga je Ilić pred školom početkom maja te godine, nekako pred Uskrs, i tom zgodom razgovarali su se najprije o posve običnim stvarima, kojih se više i ne sjeća, »kad« — tako je Djukić doslovno rekao — »iznenada on me upita, da li ja znam ko će doći u Sarajevo. Odvratio sam mu da ne znam, našto mi je on rekao, da će doći prestolonasljednik Ferdinand, i — sad ne znam kako se je izrazio, samo znam, da je iz njegovih riječi slijedilo — da bi trebalo na njega izvršiti atentat; a ne sjećam se da bi mi bio govorio, zašto bi trebalo izvršiti taj atentat. Ja sam mu odmah odvratio, da se ja u to ne pačam i da mene zato nije briga, pa smo se iza toga rastali.« Nakon nekoliko dana sreo je opet Ilića, koji ga je upitao, da li on zna koga koji bi bio kadar izvršiti takav atentat; a on je odvratio Iliću, da nikoga ne pozna i neće da se miješa u to. Kad bi ga kasnije sretao Ilić, uvijek ga je pitao, da li je koga našao. U to vrijeme, na tri ili četiri mjeseca ranije, upoznao se je bio sa Vasom Čubrilovićem, koji je došao iz tuzlanske gimnazije, pa kad su se jednog dana šetajući pred školom razgovarali o dolasku prestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevo, ispričao je on Vasi Čubriloviću što od njega traži Ilić, našto je Vaso odmah izjavio, da bi on bio spreman počiniti takav atentat. On, Lazar Djukić, uputio je nato Čubrilovića, neka o tome govori s Ilićem. Kad se onda kasnije opet sreo s Ilićem, ovaj ga je po običaju upitao da li je koga našao, a on mu je spomenuo Vasu Čubrilovića; Ilić mu je nato kazao, da on neće da se upozna sa Čubrilovićem, već neka on, Djukić, udešava što bude potrebno sa Čubrilovićem, i to preko njega, naime Ilića. Tu je Djukić izričito iskazao: »Valjda je Ilić mislio, da će on meni dati oružje za Čubrilovića i upute; ali mi nije kazao kakovo oružje, ni kakove

upute, jer sam ja njemu odmah odvratio, neka on sa Čubrilovićem radi što hoće, a da se ja neću miješati u to...« Na jedno 10 ili 15 dana iza pomenutog prvog razgovora s Ilićem, šetao se je kejom Djukić sa Vasom Čubrilovićem, a tu se šetao i Ilić, pa ih je upoznao na molbu Vase, te se odmah udaljio od njih i zato ne zna što su oni medjusobno govorili.

Na moj upit, odgovorio je Lazar Djukić: »Cijela škola bila je dobila nalog, da moramo do četvrtka (25. VI. 1914) svi otputovati iz Sarajeva, te da ostavimo novac za biljege na svjedodžbe, koje će nam biti poslate kući. Ranijih godinâ nismo nikada dobijali takav nalog, pa se ovaj put govorilo medju djacima, da će doći u školu vojska i zato moramo da odemo. To je bio razlog, da sam ja već 25. juna otputovao kući u Ključ. A ja uopće nisam držao da će se počiniti atentat, već sam mislio da me oni samo iskušavaju. Ni s kim nisam više o tom atentatu govorio. U prvoj i drugoj gimnaziji bio je samnom u razredu neki Princip, s kojim sam kadikad razgovarao, ali se izvan škole nisam družio s njime...« Pošto mu je pokazan Princip, prepoznao ga je kao svog bivšeg druga. Na daljna pitanja odgovorio je: da Nedeljka Čabrinovića nikako ne poznaje, da sa Cvjetkom Popovićem šeta gdjekada, nu o atentatu nije s njime nikada govorio; da Trifka Grabeža poznaje iz vidjenja, jer su obojica bili u 4. gimnaziji, ali on u »b« razredu a Grabež u »a« razredu. Čuo je, da je taj Grabež otišao u gimnaziju u Tuzlu, a kasnije ga nije vidio nikada više.

Prije dvije godine, bio je isti Lazar Djukić propao u sarajevskoj gimnaziji, pa je otišao u Beograd da ondje položi ispit; ali kako se prekasno prijavio, vratio se za deset danâ kući i nikada više nije putovao u Srbiju. On nije uopće imao nikakovih političkih načelâ, nije se bavio politikom, niti govorio o politici; inače je Srbin, naprednjak, odnosno nacijonalist, ali se ne sjeća otkada. Upitan Lazar Djukić, kakav je taj program nacijonalistâ, odvratio je: »Program je jedinstvo Srbâ i Hrvatâ, koje se ima kulturom provesti. To jedinstvo mislio sam da se provede, što se nas Jugoslovenâ tiče, u okviru Austrougarske Monarhije, no u preparandiji koju sam pohadjao ima više radikalnih Srbâ i Hrvatâ nego naprednjakâ.« Na konačni upit izjavio je: »Ja protiv prestolonasljednika Ferdinanda nisam imao nikada ništa, te da sam ja znao, da će Ilić i Vaso Čubrilović ozbiljno htjeti na njega

izvesti atentat, ja bih ih bio prijavio; ali ja sam uvijek mislio, da oni hoće mene samo da iskušavaju, no ne znam zašto su me htjeli iskušavati...«

Još dne 5. VII. 1914 preslušan je Vaso Čubrilović, 17 godina star, rodjen u Bos. Gradišci, pravoslavne vjere; pohadjao je gimnaziju u Tuzli, pa je 26. januara 1914 otuda protjeran, radi nekog istupa protiv svog vjeroučitelja, i onda se upisao u VI razred gimnazije u Sarajevu. Kad se pročulo kroz novine, da će doći u Sarajevo prestolonasljednik Ferdinand, sreo se je — na mjesec-i-pol dana prije atentata — sa Lazarom Djukićem, te razgovarajući o tom posjetu primijetio mu je Djukić, da bi trebalo dočekati Prestolonasljednika, kad bi zato bilo ljudi. Poznavao je Lazara Djukića već od prije, te bi često s njime govorio o narodnom jedinstvu, iako se nisu uvijek slagali u načelima. On je izjavio Djukiću, da bi bio spreman izvršiti atentat, a Djukić mu odvratio, da će ga upoznati s jednim čovjekom s kojim se može dogovoriti pobliže o izvršenju atentata. Dva ili tri dana iza toga upoznao ga je Djukić, nedaleko od Franje Josipa kasarne, sa Danilom Ilićem. Djukić se odmah od njih udaljio, a on i Ilić krenuli su putem prema Bistriku, pa kada je on Iliću izjavio, da je spreman počiniti pomenuti atentat, obećao mu je Ilić pribaviti zato bombu i revolver. Za nekoliko dana sreo je opet Ilića, koji ga je nagovorio, da nadje medju djacima još jednog druga za taj atentat. Na dva mjeseca prije atentata upoznao se Vaso Čubrilović i sa Cvjetkom Popovićem, pa kako mu je bilo poznato da je Popović bio upleten u jednu veleizdajničku istragu (koja se je vodila godinu dana prije toga protiv Pjanića i drugova), to je nakanio baš njega upitati, da li bi htio sudjelovati i sada kod atentata. Cvjetko Popović nije se dao mnogo nagovarati, već je odmah pristao.

Razjašnjenja radi pripominjem ovdje, da sam s jeseni 1912, kad sam premješten Okr. Sudu u Sarajevo, doznao bio da se vodi istraga protiv Miloša Pjanića i druga; a osudom Okr. Suda u Sarajevu od 23. IV. 1913 (br. 2190 kz.) bio je proglašen krivim sa zločina protiv javnog mira i reda djak Miloš Pjanić, zato što je u septembru 1912 rasturao medju djacima u Sarajevu prvi broj štampanog lista »Napredak«, koji je izašao tog istog mjeseca u Beogradu. Taj list (»Napredak«) bio je namijenjen jugosloven-

skoj omladini, sa svrhom da medju njom širi program ujedinjenja Hrvatâ, Srbâ, i Slovenaca, i to nesamo kulturnog već i političkog, u jednu državu. Taj Miloš Pjanić priznao je pred sudom, da su već godine 1911 srednjoškolci u gimnaziji osnovali bili jedno Srpskohrvatsko Društvo, koje je imalo samo kulturnu svrhu, i da je u tom društvu u sarajevskoj gimnaziji on bio blagajnik i knjižničar; u odboru je bio i pomenuti Lazar Djukić, a medju članovima i Cvjetko Popović. Pjanić je priznao, da je podijelio medju drugove 40 komada lista »Napredak«.

U svojoj daljnoj odbrani naveo je Vaso Čubrilović, da se je kasnije opet sreo s Ilićem i pitao ga, da li je stiglo oružje, našto mu je odvratio Ilić, da će oružje stići, ali da ga je teško dobaviti, jer da službena Srbija čuva oružje i bombe, a sami zvanični krugovi u Srbiji da se boje kakova ludog ispada; uopće — kaže — boje se, da bi se na prestolonasljednika Ferdinanda moglo počiniti atentat, — zato da će dobiti bombe od nezvaničnih krugova i komitâ u Srbiji. Dne 14. juna saopćio mu je Ilić, da je oružje stiglo; tog se dana sjeća Vaso Čubrilović zato, jer je istog dana otišao Cvjetko Popović na neku djačku ekskurziju i vratio se tek za deset dana, naime 24. juna. Drugi dan po tome sreli su se on, Danilo Ilić, Cvjetko Popović, pa je potonji izjavio, da mu je policija otela legitimaciju, te ako ga policija otjera neće moći izvršiti atentat. A i Vaso Čubrilović je rekao Iliću, da neće moći izvesti atentata, jer ga sestra, Dr. Staka Bokonjića, tjera iz Sarajeva, zato što se boji da bi on sudjelovao kod kakovih manifestacijâ prigodom dolaska Prestolonasljednika. Čubrilović je još naveo, da je uopće bio nakanio nesudjelovati kod atentata; medjutim, slijedećeg dana dijelile su se svjedodžbe, i Vaso Čubrilović, nezadovoljan svojom svjedodžbom u tolikoj mjeri da mu više nije bilo stalo do života, odluči ponovo da će sudjelovati kod atentata. Pošto se bilo pročulo, da su djaci u Pakracu, koji su bili zatvoreni, pušteni opet na slobodu, to ga sestra nije više tjerala iz Sarajeva, tim više što je htjela znati koji je red dobio u svjedodžbi, jer joj je on zatajio tu svjedodžbu. Zato, kad su se isti dan (naime, 26. juna) sreli on i Cvjetko Popović sa Ilićem, rekli su mu, da će ipak sudjelovati kod atentata, a Ilić ih je pozvao da sutradan, t. j. u subotu u 4 sata po podne, dodju na Bendbašu, te

da će im tu svakome dati bombu i revolver. Tom im je zgodom Ilić povjerio, da ima još drugova koji će sudjelovati u atentatu, no nije ih odao; oružje da su dobili od jednog komite.

Sutradan, t. j. 27. juna, došli su u urečeno vrijeme na Bendbašu najprije on, Vaso Čubrilović, zatim Cvjetko Popović, a konačno i Danilo Ilić. Tu, kod parka je kupalište, pošli su on i Ilić u nužnik, i tu mu je Ilić uručio bombu i revolver, a dotle je čekao vani Popović, da ne bi to sve bilo napadno. Zatim su sva trojica išetali prema Kozjoj Ćupriji, pa kad su tamo došli u jedan tunel, pokazao im je Ilić kako se odšarafljuje bomba, i poučio ih je da treba zatim udariti kakvim tvrdim predmetom po kapsli, koja se nalazi ispod tog šarafa, zatim bombu jedno pet sekunada držati u ruci, i onda ju baciti, jer ona za deset sekunada eksplodira. Zatim im je Ilić pokazao, kako se otvara šperklapa revolvera, pa je jednom opalio iz nabijena revolvera, koji je tu dao Popoviću, kao i bombu. Kad su tražili udubinu u kamenu gdje je pogodio hitac, i govorili o jačini pucnja, citirao je Ilić: »G d j e u d a r i m e l e m n e t r e b u j e...« Pošto su tako dobili oružje, dao je Ilić svakome u papiriću malo cijankalija i rekao im, da se moraju time otrovati ako izvedu čin i budu iza toga uhvaćeni. Ilić im je još rekao, da u revolveru ima po sedam patrona, i povjerio im je, da je dobio šest bombâ i četiri revolvera, te da će biti šest atentatora; ali im nije rekao koji su to, jer jedan za drugoga nije smio znati. Konačno ih je uputio, da se imadu sutradan postaviti prije 10 sati ujutro izmedju Dimovićeve kuće i Preparandije, podalje jedan od drugoga, te tu izvršiti atentat na Prestolonasljednika, — ako ga ne izvrši onaj ispred njih.

Zatim je još naveo Vaso Čubrilović, da je tek iza atentata čitao u novinama, da su uhvaćeni Čabrinović i Princip; a od ljudi je čuo govoriti, da policija traži sa Grabežom u Miljacki bombu, koju da je on tamo bacio. U večer, prije atentata, došavši kući sakrio je bombu i revolver u ladicu svog pisaćeg stola; ali se onda pobojao da bi mogla njegova sestra, tražeći štogod u stolu, naći to oružje, pa ga je uzeo i sakrio pod jastuk — u svom krevetu. — Na jedno mjesec-i-pol prije atentata, upoznao se je bio Vaso Čubrilović s Ivanom Kranjčevićem, jer su stanovali nablizu. Kasnije mu je pričao Cvjetko Popović, da mu je taj Ivo Kranjčević obećao kod sebe sakriti oružje ako bi ga dobio prije atentata, jer da bi kod Kranjčevića kao katolika, na kojeg se ne

sumnja, bilo sigurnije spremljeno. Zato je i Vaso Čubrilović zamolio Kranjčevića za istu uslugu. U večer prije atentata, kad su već imali oružje, sreli su se on i Cvjetko Popović s Ivom Kranjčevićem i dogovorili se, da će ih sutradan, nakon atentata, dočekati Kranjčević u Skenderija-ulici, gdje će mu oni predati oružje da ga sakrije, ako ne budu izveli atentat.

O samom atentatu iskazao je Vaso Čubrilović doslovce ovo: »Kad su dolazili od Cirkus-placa automobili kejom, i kad je automobil Prestolonasljednika prošao kraj mene, stajao sam ja pokraj jedne lipe pred kućom odvjetnika Dimovića. Kraj mene je bio Uroš Špirić, preparandist, koji je kasnije ranjen u nogu od bombe Čabrinovića, i Marko Trljanović, takodjer preparandist, s kojim sam se ovdje prvi put upoznao, nu oni nisu ništa znali za atentat, a to zato, što je prvi ‚suknjaš' t. j. ne bavi se politikom već samo ide sa ženskinjama, a drugi je klerikalac. Kad je dakle automobil Prestolonasljednika prošao kraj mene i bio već udaljen na četiri do pet koraka, opazio sam, kako je s protivne strane keja, kraj Miljacke, jedan mladić, kojega nisam mogao dobro prepoznati, zamahnuo rukom i bacio na automobil Prestolonasljednika, koji je prema njemu dolazio, nešto što je lupnulo i palo kraj trotoara pred kućom Dimovića. Opazio sam da je to bila bomba, jer je iz nje kuljao dim, pa sam odmah pobjegao dalje; a kad sam se okrenuo, opazio sam kako je prsla ta bomba...« Iza toga se šetao kratko vrijeme pred Preparandijom, išao sve do Pošte, i krenuo do Čemaluša-ulice ne bi li našao Kranjčevića. Vratio se zatim opet na kej, i tek tu je našao Kranjčevića, pa su pošli u Skenderija-ulicu, gdje mu je uručio bombu i revolver. Ali tu nisu našli Cvjetka Popovića. Rastavši se sa Kranjčevićem, pošao je Vaso Čubrilović u Franje Josipa ulicu, i tu su ljudi govorili: jedni, da se Prestolonasljedniku nije ništa dogodilo, a drugi da je samo malo ranjen. Za drugi atentat nije ništa znao, dok nije tek mnogo kasnije, pred Hotel Centralom, čitao posebno izdanje lista »Bosnische Post«, gdje je bilo objavljeno, da su ubijeni Prestolonasljednik i žena mu.

Vaso Čubrilović je još naveo, da se je — prije odlaska — sreo s Ivom Kranjčevićem, koji da mu je rekao, da je oružje sakrio kod nekog starog Bošnjaka. Sreo se jednom i sa Cvjetkom Popovićem, koji mu je povjerio, da je bombu i revolver sakrio u podrumu kuće Eparhijskog Savjeta. Pošto se je odjavio

kod policije, krenuo je 2. jula u Bosansku Dubicu, svojoj drugoj sestri Ljeposavi. Ja sam, prekinuvši saslušanje, izdao odmah policiji telefonski nalog, da u navedenom podrumu potraže bombu i revolver, te me o rezultatu smjesta izvjeste. Za jedan sat dobio sam telefonski izvještaj policije, da su doista u tom podrumu našli bombu i revolver.

Na pitanje, zašto nije izvršio atentat, odvratio je Vaso Čubrilović: »Ja sam mislio, da će atentat izvesti onaj koji stoji ispred mene, jer ga ja uopće nisam mislio izvesti. Pa iako sam imao za pojasom odšarafljenu bombu, a u lijevom džepu revolver koji je bio već otvoren, to se ipak — kad se dovezao Nadvojvoda — ja nisam mašio ni za bombu ni za revolver, jer — kad sam vidio Nadvojvodu — bilo mi je žao da ga ubijem.« Na dalje postavljena pitanja odgovorio je: »U početku, stvorio sam bio odluku, da ubijem Prestolonasljednika, zato što sam čitao u novinama, da je on nepravedan prema Slovenima. Baš u ono vrijeme čitao sam u ‚Narodnom Jedinstvu', koje izlazi u Zagrebu, da Prestolonasljednik kani satrti sve Slovene... Sa Trifkom Grabežom bio sam kolega u Tuzli, u 5. gimnaziji. U zadnje vrijeme vidio sam ga u prostorijama ‚Pobratimstva' u Sarajevu, zdravio se s njime, ali se tom zgodom nismo razgovarali. Na dan atentata, u 9 sati ujutro, sjedio sam na jednoj klupi u Filipovića Parku, pa je k meni pristupio Trifko Grabež i sjeo uz mene; ja sam ga ispitivao o beogradskim školama, a on me je pitao, zašto još nisam pošao kući. O atentatu nismo ništa govorili, jer nismo znali jedan za drugoga, da sudjeluje kod toga. Ne sjećam se, koji je od nas prvi ostavio klupu, jer nismo zajedno sjedili više od pet minuta. — Nedeljka Čabrinovića uopće ne poznajem, i nisam ga nikada ni vidio. — Kao gimnazijalac četvrtog razreda vidio sam prvi put Principa, a da se nisam nikada kasnije upoznao s njime. Već sam onda čuo za Principa, da je on velika ‚stuva'; a to znači, da se nikada ne zna gdje je, te da izbije sada ovdje sada ondje. Osim toga čuo sam, da je Princip ‚Srbohrvat', dočim sam ja onda bio radikal, a tek pred godinu dana postao sam i ja ‚Srbohrvat', što znači, da Srbi i Hrvati ima u svemu da rade složno.«

Na pitanje, da li je još ko od djakâ znao za atentat, odvratio je Vaso Čubrilović: »Mislim, da je za atentat znao još i Branko Zagorac, jer — kako mi se čini — povjerio mu je to

Lazar Djukić; a sjećam se, da sam i ja rekao Zagorcu, na jedno 10-15 dana prije atentata, da ćemo dobiti iz Srbije bombe, te da ću i ja sudjelovati kod izvršenja atentata. Ali Zagorac nije sudjelovao kod atentata, jer je na dva dana prije toga otputovao kući.« Dalje je izjavio da misli, da komite nemaju oružja; a ako imaju bombâ, da moraju državi polagati o njima računa, te da zato misli, da su oni bombe ukrali iz kojeg državnog magazina, ili su kojemu komiti te bombe ostale još od Rata. Na konačno pitanje, da li je dobio novaca da izvrši atentat, odnosno koji su ga motivi zapravo potakli na izvršenje atentata, odvratio je Vaso Čubrilović vrlo uzrujan: »Ja nisam nikakav novac dobio, i držim da mi ga niko ne bi ni smio ponuditi, jer ja nisam običan razbojnik; a i ja i sâm ne znam iz kojih sam motiva htio taj zločin počiniti . . .«

Idući atentator, kojega je našao Vaso Čubrilović, bio je C v j e t k o P o p o v i ć, 18 godina star, rodom iz Prnjavora, pravoslavne vjere, djak Preparandije. On je priznao, da ga je Vaso Čubrilović nagovorio na atentat i da im je Ilić podijelio oružje; te o dogovoru sa Kranjčevićem, isto kao i Vaso Čubrilović. Zatim je nastavio: »Na dan atentata, stajao sam na uglu Čumurija-ulice i keja, te je prije mene bacio Čabrinović bombu na automobil Prestolonasljednika, pa me je to zbunilo. Iza toga prošao je kraj mene taj automobil i mogao sam lako izvršiti atentat, ali nisam imao energije. Odmah iza toga sakrio sam bombu i revolver u jedan sanduk u podrumu kuće Prosvjetnog Savjeta u Čumurija-ulici, a zatim sam otputovao kući u Zemun, gdje sam i uhićen. Moje je načelo, da bi se morali ujediniti Srbi i Hrvati kao jedan narod, vladati sami sobom i osloboditi se njemačkog jarma. Ja sam inače radikalan nacijonalist. Ista sam načela ispovijedao i pred godinu dana, kad sam bio upleten u kaznenu istragu protiv Miloša Pjanića i druga. Ovo me je i potaklo da učestvujem u atentatu; a nisam ni mislio na Prestolonasljednika kao osobu, tim više što sam čitao u novinama da je on sklon Slovenima. U atentatu sam dakle sudjelovao radi progonstva Slovenâ u Austro-Ugarskoj, da bih izrazio svoje negodovanje.«

Jedini od rimokatolikâ koji je sudjelovao u atentatu, kao Hrvat, bio je I v o K r a n j č e v i ć, 18 godina star, rodom iz

Sarajeva, djak druge godine Trgovačke Akademije. U svojoj odbrani izjavio je: »Ja sam više puta raspravljao sa Vasom Čubrilovićem o jedinstvu Srbâ i Hrvatâ, koji treba da steknu slobodu. Govorili smo, kako se čine nepravde Hrvatima, jer im se eksproprijira obala na Rijeci, a zagrebačko Sveučilište nema reciprociteta. Vaso Čubrilović mi je još govorio, da je prestolonasljednik Ferdinand neprijatelj Slovenâ, te da će ga baš zato dočekati Srbi u Bosni i neće izaći živ iz Bosne . . .« Vaso Čubrilović i Cvjetko Popović povjerili su mu, da će oni sudjelovati kod atentata, te da će dobiti oružje; pa su ga zamolili najprije, ako dobiju to oružje prije atentata, da bi ga on sakrio kod sebe, a zatim su ga opet zamolili, da bi sakrio to oružje za slučaj da oni ne izvrše atentat, jer se na njega kao katolika ne sumnja, pa bi kod njega to oružje bilo sigurno. »Ja sam pristao nato, a kad smo se u večer prije atentata sastali na keju, rekli su mi Čubrilović i Popović, da imadu u džepu svaki po jednu bombu i jedan revolver, te sam ja u džepu Čubrilovića i opipao to oružje. Na sâm dan atentata, po dogovoru, uručio mi je Vaso Čubrilović bombu i revolver, budući da nije njima izvršio atentat, te sam ja to oružje oko podne odnio u stan svoje rodbine, Ivana Momčinovića, koji zajedno stanuje sa svojom ćerkom Angelom i njenim mužem Franjom Sadilom. Nikoga od njih nisam zatekao kod kuće, pa sam u sobi Momčinovića sakrio — u ladici jednog stola — bombu i revolver. Kad sam izlazio iz sobe, nadošla je Angela, te sam joj rekao da sam u stolu sakrio revolver, ali da se ne boji jer da nije nabijen. Kasnije, došao je u naš stan Ivan Momčinović i zahtijevao, da se to oružje iz njegova stana odnese, pa je moja mati odnijela to oružje i bacila ga ne znam gdje.« Upitan, zašto nije podnio prijavu o tome, odvratio je: »Nisam toga učinio, jer me za taj slučaj niko od djakâ i kolegâ ne bi bio više gledao niti govorio samnom. Ja lično nisam ništa imao protiv prestolonasljednika Ferdinanda . . .«

Preslušana m a j k a Ive Kranjčevića izjavila je, da je — neznajući o svemu ništa — pošla dne 1. jula popodne u posjet Sadilovima, i tu joj je Angela pričala o tom oružju zahtijevajući da se ono odnese. Ona je sutradan došla po tu bombu i revolver i bacila ih u park kod Musale (vladine zgrade). Na moj nalog, policija je u jednom gustom grmu tog parka doista našla taj

NO PROSV

revolver i tu bombu. Istom zgodom našla je policija slučajno u jednom grmu još jednu bombu, sasvim identičnu sa ostalim nadjenim bombama; prema tome sam držao, da je tu bombu sigurno tamo bacio Muhamed Mehmedbašić. Tako je pronadjeno s v e oružje, naime šest bomba i četiri revolvera.

A n g e l a S a d i l, kći Ivana Momčinovića, navela je u svojoj odbrani, da je na dan atentata o podne došla kući i na vratima srela Ivu Kranjčevića, koji joj je izjavio, da je u očevoj sobi u jednoj ladici ostavio revolver, nu neka se ne boji, jer nije nabijen. Ona ga je pozvala, da odmah to nosi iz kuće, jer ne može to tu ostati sada kada je počinjen atentat. Ali je Kranjčević brzo pobjegao. Kad je došao njezin muž, saopćila mu je što se zbilo, pa su pošli u očevu sobu i našli u ladici zamotano u krpu neku kutiju kao bombu i nabijeni revolver. Oni su se silno prestrašili, a njen se muž razljutio toliko da je rekao da će ubiti i nju i sebe, ako se to odmah ne iznese iz kuće. Pošao je odmah Kranjčeviću, a kad se vratio, saopćio joj je, da mu je Ivo Kranjčević rekao, neka to oružje zakopa u zemlju. Oni su bili uzrujani već uslijed nesreće Nadvojvode, a sad još i zbog tog oružja; a i bojali su se, da ne bi eksplodirala bomba, ili da se ne bi našla kod njih. Nisu se ipak mogli odlučiti da podnesu prijavu, da se ne bi posumnjalo da su i oni u vezi s atentatom. Tek na 2. jula odnijela je mati Kranjčevića to oružje.

Na isti način branili su se Franjo Sadil i Ivan Momčinović. Potonji je bio taj stari Bošnjak kod kojega je Kranjčević ostavio oružje, kako je kasnije povjerio Vasi Čubriloviću.

*

Tako su bili pohvatani svi atentatori, osim M u h a m e d a M e h m e d b a š i ć a. Ustanovljeno je, da je on rodom iz Stoca i nastanjen u Stocu, nedaleko Mostara, po zanimanju stolar, star nešto preko 20 godina, muslimanske vjere. On je od Ilića dobio samo bombu, i ta je nadjena — kako sam već gore spomenuo — u parku pred zgradom Zemaljske Vlade. Mehmedbašić je odmah poslije atentata otputovao kući u Stolac. Čim sam za njega doznao, zatražio sam njegovo uhićenje. Nakon nekoliko dana dobio sam izvješće, da je Mehmedbašić bio uhićen, ali je iz tamošnjeg zatvora pobjegao u Crnu Goru; oni su tamo javili da ga zadrže, pa im je iz Crne Gore

javljeno, da su ga oni ondje uhvatili i zatvorili. Kako je Crna Gora bilo inozemstvo, to se je po postojećim zakonima moralo tražiti izručenje Mehmedbašića preko Zemaljske Vlade u Bosni od Kraljevske Vlade u Crnoj Gori. Načinio sam potreban referat, u kojem sam po propisima naveo, da je priznanjem ostalih saučesnika nedvojbeno dokazano, da je Mehmedbašić sudjelovao kod jednog potajnog umorstva iz zasjede, jer je u početku — kako rekoh — tako kvalificiran atentat. Nisam naveo protivu koje je osobe izvršeno to umorstvo, jer sam bio uvjeren, ako spomenem prestolonasljednika Ferdinanda, da će vlasti u Crnoj Gori smatrati to kao politički zločin, pa ga neće izdati. Kad sam donio taj referat Šefu Sudstva, zahtijevao je da ipak unesem u referat ime prestolonasljednika Ferdinanda, jer da je Crna Gora sklona Austrougarskoj Monarhiji, pa će ona izdati Mehmedbašića. Kad sam mu primijetio, da u tom slučaju ona Mehmedbašića neće nipošto izdati, Šef Sudstva se samo nasmiješio. I doista, nakon kratkog vremena odgovorila je Crnogorska Vlada, da je Mehmedbašić bio tamo uhićen, ali da je pobjegao iz zatvora nepoznato kuda!... Po postojećim zakonima, u Bosni se nije moglo nekome ko je otsutan suditi, pa je tek kasnije u Solunskom Procesu sudjeno istome Muhamedu Mehmedbašiću, koji je — pobjegavši iz Crne Gore — stupio bio u srpsku vojsku.

Koliko sam mogao opaziti, Vladi u Bosni bilo je u interesu da se u ovome atentatu ne sudi nijednom m u s l i m a n u, da bi se tako činilo kao da su u atentatu sudjelovali sami Srbi. Jer, dok su se iza atentata, ne na stotine već na hiljade, progonili i zatvarali Srbi, to mi još ni danas ne ide u glavu kako je mogao iz zatvora u Stocu pobjeći Mehmedbašić. Držim nadalje, da su sarajevski djaci namjerno htjeli da kod atentata sudjeluju i jedan musliman i jedan katolik, da bi se tim bolje istakao nacijonalni duh omladine; stoga su oni sigurno i Kranjčevića nagovarali da sudjeluje kod atentata, pa kad on to nije htio upotrijebili su ga za skrivanje oružja.

* *

Prije nego što ponovo predjem na sâm atentat, pozabaviću se onim djacima koji nisu sudjelovali u atentatu, ali koji su znali da će se atentat izvršiti. Još mi je i danas neshvatljivo,

zašto su drugovi odali Branka Zagorca, Marka Perina, i Dragu Kalembera, a preko ovih i Nikolu Forkapića. Svakako već iz toga slijedi, kako su svi ti djaci, uza sav patrijotizam, bili još nezreli i neozbiljni: oni nisu bili svjesni ozbiljnosti položaja i samog čina, pa je upravo čudo da se, uz tako opreznog Principa, Grabeža, a i samog Ilića, kod tolikih razgovorâ medju tim djacima, nije već ranije doznalo za atentat. Već sami Čabrinovićevi suvišni razgovori sa slugom i služavkom njegova oca doveli su me do uvjerenja, da je još neko treći morao sudjelovati kod atentata, te da su n j i h t r o j i c a preko Tuzle sedam dana putovali u Sarajevo. Budući da je Princip odsjeo kod Ilića, bio mi je ovaj odmah sumnjiv. Ilićevo priznanje dade se opravdati time, što je on rasvijetlio stvar, da ne bi stradali nedužni ljudi; a mislio je, osim toga, da će sebi olakšati položaj. Uvjeren sam bio, dalje, da je kod atentata moralo biti još i podaljih sukrivaca, osobito inicijatorâ, a možda i pomagačâ, jer sigurno da nije iz Sarajeva dobio Nedeljko Čabrinović poštom pismo s onim odreskom novina, kojim mu je javljen dolazak prestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevo. Kasnije ću spomenuti, da je Ilić bio obaviješten iz Beograda, d a s e i m a o d u s t a t i o d a t e n t a t a, što mi on (Ilić) nikad nije priznao, niti mi je odao ko ga je o tom obavijestio, pa mi je ta okolnost postala poznata tek iza Rata. Prema tome, atentatori su mnogo toga i zatajili.

Kako sam već istaknuo naprijed, Princip i Grabež, pa i Čabrinović, priznavali bi samo onda kad bi se uvjerili da ja nešto znam. Ali bi oni, u tom slučaju, iznosili pojedine okolnosti za koje ja nisam znao i tako se upotpunjavali. Spomenuo sam već, isto tako, da je Lazar Djukić bio najoprezniji, i prikazivao se kao da je on samo slučajno zapao u taj pothvat. Medjutim, u posebnoj istrazi, koja se je kasnije povela protiv omladine, izbilo je na vidik koliko je Lazar Djukić bio politički aktivan u organizaciji nacijonalističke omladine. On mi je priznao, da je na jedan dan pred atentat otputovao u Mostar, da se proveseli; a u spomenutoj djačkoj istrazi ustanovilo se, da je on putovao i u druge gradove, ne da se proveseli već da organizira omladinu. On je bio član svih odbora te omladine, i — prema tomu — bilo mi je tek kasnije jasno, zašto se Danilo Ilić baš na njega obratio, da mu nadje atentatore.

Dne 9. jula 1914, preslušan je Branko Zagorac, 18 godina star, rodom iz Kadine-Vode, kotar Banjaluka, pravoslavne vjere, djak prve godine Preparandije. On je uglavnom naveo: »Prije pola godine upoznao sam se sa Lazarom Djukićem, jer smo obojica stanovali u Medenica-ulici. Mnogo smo se družili i uzajamno izmjenjivali knjige. Na jedno mjesec dana kasnije, zatekao sam kod Lazara Djukića Vasu Čubrilovića, pa smo se odonda nas troje redovito sastajali, jer smo bili istih političkih načelâ, naime naprednjaci ili nacijonaliste. Naprednjacima je svrha, da zbliže Srbe i Hrvate, da se osjećaju kao jedan narod, da uzajamno upoznadu zajedničku literaturu. O dalnjoj kakovoj svrsi nismo raspravljali. Ja sam na 25. juna preko Jajca otputovao sa Lazarom Djukićem u Banjaluku. — Na jedno 15 dana prije nego što ću otputovati, kazivao mi je Vaso Čubrilović, da se je ustrojila jedna anarhističkoj slična stranka, u kojoj su od djakâ on, naime Vaso Čubrilović, te Ivo Kranjčević, Cvjetko Popović, i Lazar Djukić, i pitao me je hoću li i ja pristupiti u tu stranku. Ja sam — onako od šale — odvratio, da hoću. Dva dana kasnije pričao mi je opet Vaso Čubrilović o toj stranci, i povjerio mi je, da će on i Cvjetko Popović izvršiti atentat na Prestolonasljednika kad dodje u Sarajevo. Za četiri ili pet dana iza toga, upitao sam Čubrilovića otkud im oružje za taj atentat, a on mi odvratio, da će ga već dobiti. I poslije nekoliko dana rekao mi je, da su stvari došle. Iako sam ga pitao, nije mi Čubrilović htio reći, kakovo je to oružje, otkud je stiglo, te ko se još nalazi u tom društvu. Ja sam razmišljao, da li bi sve to moglo da bude istina, pa sam došao do uvjerenja, da je to sve samo šala. Bojao sam se prijavljivati, jer sam mislio da bi nastala senzacija, te bi se hvatali ljudi, a sve je to neozbiljno; utoliko prije, što — kad sam pitao o tome Lazara Djukića — izbjegavao je odgovor, pa ni Čubrilović nije pred Djukićem govorio o atentatu. Jednom sam upitao Čubrilovića, kakav je Lazar Djukić čovjek, a on mi odvratio, da je kukavica.«

Na daljna pitanja odgovarao je Branko Zagorac: »Poznajem Ivu Kranjčevića i Cvjetka Popovića, pa iako sam se družio s njima, nismo govorili o atentatu, jer nisam htio razvlačiti tu stvar. Kad sam, dne 29. juna, kod kuće, kuda sam bio otputovao prije atentata, doznao od jednog žandara i nadlugara, da je

prestolonasljednik Ferdinand ubijen u Sarajevu, te da su uhvaćeni Princip i Čabrinović kao atentatori, znao sam da djaci, moji drugovi, nisu počinili atentat. Ne odobravam atentat na Prestolonasljednika kao političku osobu i kao čovjeka, jer sam znao, da će to pobuditi senzaciju i da će pozatvarati silne ljude.« Na daljne pitanje, da li je još kome bilo poznato štogod o atentatu, izjavio je Zagorac: »Meni je rekao Vaso Čubrilović, da je on o atentatu govorio i Marku Perinu, te ga zvao u to društvo, nu Perin mu je odvratio, da je to utopija. Isto tako, zvao je u to društvo i nekog Kalembera, djaka VI gimnazije, nu da i taj nije htio pristupiti...« Ja sam se začudio tom nepotrebnom priznanju, pa sam primijetio Zagorcu: »Dakle je Čubrilović govorio i njima za atentat?« Tada je tek opazio Zagorac da se zaletio, pa je odgovorio: »Meni nije Čubrilović govorio, da je i njima kazao za atentat, pa ja ne znam da li su oni znali ili ne. Meni inače nije ništa više poznato; a najvolio bih da sam bio kazao Čubriloviću, da neću u njihovo društvo, pa ne bih znao ništa o tome«. On je nadalje naveo, da je s proljeća vidio u prostorijama »Pobratimstva« Principa, kako pije crnu kafu; a oko 15. juna vidio ga je u istom društvu gdje igra bilijara, pa je nekoga upitao ko je taj, i rečeno mu je, da je to Princip, koji je prije toga bio u Sarajevu, a onda u Srbiji.

Dne 3. augusta, kad sam preslušavao ponovo Lazara Djukića, on je na moje pitanje odgovorio: »Sjećam se, da sam jednog dana prije atentata šetao kejom sa Markom Perinom, Vasom Čubrilovićem, i Nikolom Forkapićem, pa je Perin — pokazavši na Čubrilovića — primijetio: ‚Ovaj se sprema da nešto veliko uradi, samo ako ne laže.' Čubrilović je nato ćutao. Forkapić je mogao čuti te riječi, ali ne znam da li ih je čuo. Kasnije sam pitao Čubrilovića, otkuda Perin zna za atentat, a Čubrilović mi je odvratio, da je on sâm to kazao Perinu.« Na temelju priznanja, koje su mi o tome dali ostali osumnjičenici, potsjetio sam Djukića, kako je neko od njih napomenuo, da kad bi se prijavilo policiji da se priprema atentat, da bi se dobilo 200-300 krunâ nagrade; nato je odvratio Djukić: »Ne sjećam se, da li je te riječi izrekao Perin ili Forkapić, ali mi se čini da ih je izrekao baš Forkapić, jer je njemu nato primijetio Vaso Čubrilović: ‚Slobodno javi, ali onda primi odgovornost na sebe'...«

Dne 21. jula nastavljeno je preslušavanje Vase Čubrilovića, koji je na postavljena pitanja odgovorio slijedeće: »Principa i Čabrinovića osobno ne poznajem. Na jedno dvadeset dana prije atentata, povjerio sam Marku Perinu, da ću počiniti atentat, i umolio ga da li bi, ako prije dobijem zato bombu i revolver, on htio sakriti kod sebe to oružje do atentata. Perin mi je opsovao boga i rekao, da toga učiniti neće, da je to utopija; a ja sam mu zaprijetio, da me nipošto ne smije izdati, jer će inače stradati. Drugom zgodom rekao sam opet Perinu, da se neće počiniti nikakav atentat, te neka se čuva da ne bi štogod izbrbljao. Čini mi se, da sam isti taj dan kad i Perina zamolio za istu uslugu i Dragu Kalembera, i još mu povjerio, da ima više drugova koji će sudjelovati kod atentata; nu Kalember mi je odvratio: ‚Možete raditi što hoćete, ali mene ne uplićite u to.' Nato sam zaprijetio i njemu kao i Perinu. U subotu, dan prije atentata, pošto sam se rastao sa Danilom Ilićem i sa Cvjetkom Popovićem, imao sam u džepu bombu i revolver, pa sam se sreo na keju s istim Kalemberom i Perinom. Pošli smo u Baš-čaršiju i tamo jeli sladoled. Tu sam im rekao, da će sutradan biti sigurno atentat, te da imam u džepu bombu i revolver. Oni su opipali u mom džepu to oružje, pa je Perin napomenuo, da mu je poznata ova vrsta brauninga. Zatim sam ih upozorio, da sutra ne idu kejom kraj kuće Dimovića, kad bude prolazio Prestolonasljednik, jer da ću ja tamo izvršiti atentat. To sam im povjerio zato, jer mi oni nisu nikako htjeli vjerovati da će biti atentata. Iza atentata, sreo sam Perina, koji me je upitao: ‚Šta je?' — a ja sam mu odgovorio, da je atentat izvršio neki Čabrinović, i upitao ga, da li ga on poznaje, našto je Perin odgovorio, da mu se čini da je to neki Hercegovac. Kasnije, za vrijeme demonstracijâ, sreo sam se opet sa Perinom i — razgovarajući o tome, da su Princip i Čabrinović počinili atentat, — rekao sam mu, da ja nisam znao za ovu dvojicu, jer da su medju atentatorima samo po dvojica znali jedan za drugoga. Ja sam i Kalembera i Perina prevario, da sam i sâm pucao iz revolvera kad je Čabrinović bacio bombu, jer se bio pronio glas, da je tom prilikom neko pucao, pa se i meni učinilo da sam čuo dva hica. Oni su vjerovali da sam ja doista pucao, iako to nije bila istina, jer se možete uvjeriti da je moj revolver pun, a možete pitati i Ilića koliko mi je

metnuo patrona u revolver...« Kasnije sam ustanovio, da je doista revolver Vase Čubrilovića potpuno nabijen, te da nije iz njega ispaljen nijedan hitac.

Na daljna pitanja, odvratio je Vaso Čubrilović: »Ja mislim, da Forkapić nije znao za atentat. Pred atentat, šetali smo jednog dana ja, Lazar Djukić, Marko Perin, i Forkapić, te smo se medjusobom ismijavali nešto o atentatu, koji se navodno sprema, pa je tom zgodom dobacio Forkapić u šali, da kako bi bilo, da se kod policije prijavi mene i Djukića da kanimo počiniti atentat; da bi, ako on prijavi, dobio 200—300 Kr. nagrade, pa bismo se mogli onda napiti. Ja sam mu odvratio, da može to slobodno učiniti, ali onda neka primi odgovornost na sebe.« Upitao sam Vasu Čubrilovića, šta je on pod tim razumijevao, našto je on odvratio: »Time sam ja htio reći, a i mislio sam, da bi onaj koji bi to prijavio, bio ubijen, jer se znalo da jedan drugoga odati ne smije, budući da će inače biti ubijen...« Na pitanje, otkuda on, Vaso Čubrilović, zna da je postajala takova prijetnja, odgovorio je: »To meni nije niko rekao, ali to je posve prirodno, kad postoji jedno ovakovo društvo, da će onda drugovi onoga koji što oda ubiti...«

Na daljna pitanja iskazao je Vaso Čubrilović: »Neki dan vidio sam u zatvoru izdaleka svog brata Veljka Čubrilovića, a ne znam zašto je zatvoren; zadnji put sreo sam se s njime prije četiri-i-pol mjeseca, kad je u Sarajevu bila neka učiteljska skupština... Ja sam nacijonalist. Svrha nacijonalistâ jeste: kulturno ujedinjenje svih Južnih Slovenâ, i medjusobno potpomaganje u svim slučajevima; naprimjer, ako bi Talijani navalili na Trst, išli bismo mi Srbi braniti Hrvate i Slovence. Cilj nacijonalistâ jeste taj, da se slože Srbi, Hrvati, i Slovenci, te Bugari, u jednu državu, koja bi se zvala Jugoslavija, pa bilo pod Austrijom bilo izvan Austrije. Nama je bilo svejedno, da li je vladar Franjo Josip ili kralj Petar, samo neka budu Jugosloveni slobodni. U odboru tog djačkog nacijonalističkog udruženja bili su, u Sarajevu u gimnaziji, Marko Perin i Milan Prica, u realci Hamdija Nikšić, u Preparandiji Lazar Djukić i Sadija Nikšić, a u trgovačkoj akademiji Ivo Kranjčević; druge ne znam. Čuo sam, da se imalo i u Mostaru u gimnaziji osnovati ovakovo društvo, ali su se djaci medjusobno posvadjali; a nije mi poznato, da li su i u drugim gimnazijama postojala takova društva.«

Prijestoljonasljednik Franjo Ferdinad u Bosni. »B. P.« javlja: Iz dobro upućenih bečkih krugova doznajemo, da imade izgleda, da će ovog ljeta posjetiti prijestoljonasljednik, nadvojvoda Franjo Ferdinand Bosnu. Prijestoljonasljednik bi koncem lipnja prispio ovamo, da prisustvuje vojnim vježbama 15. zbora. Pogovara se, da će se zadržavati više dana i na Ilidži. Podrobnije o putu nije za sada ništa poznato.

Sarajevski »Hrvatski Dnevnik« od 17. marta 1914.

Долазак престолонасљедника у Босну и велике војне вјежбе.

Сарајево. (Р.) Концем мјесеца јуна долази у Босну престолонасљедник Фрањо Фердинанд, те ће заједно са пратњом одсјести на Илиџи. За боравка његова одржаће се велике војне вјежбе од 24. до 27. јуна. Врховно заповједништво у војним вјежбама имаће генерал *Потјорек*, а оперативно заповједништво имаће Потјореков адјутант потпуковник *Меризи*.

Zagrebački »Novi Srbobran« od 18. maja 1914.

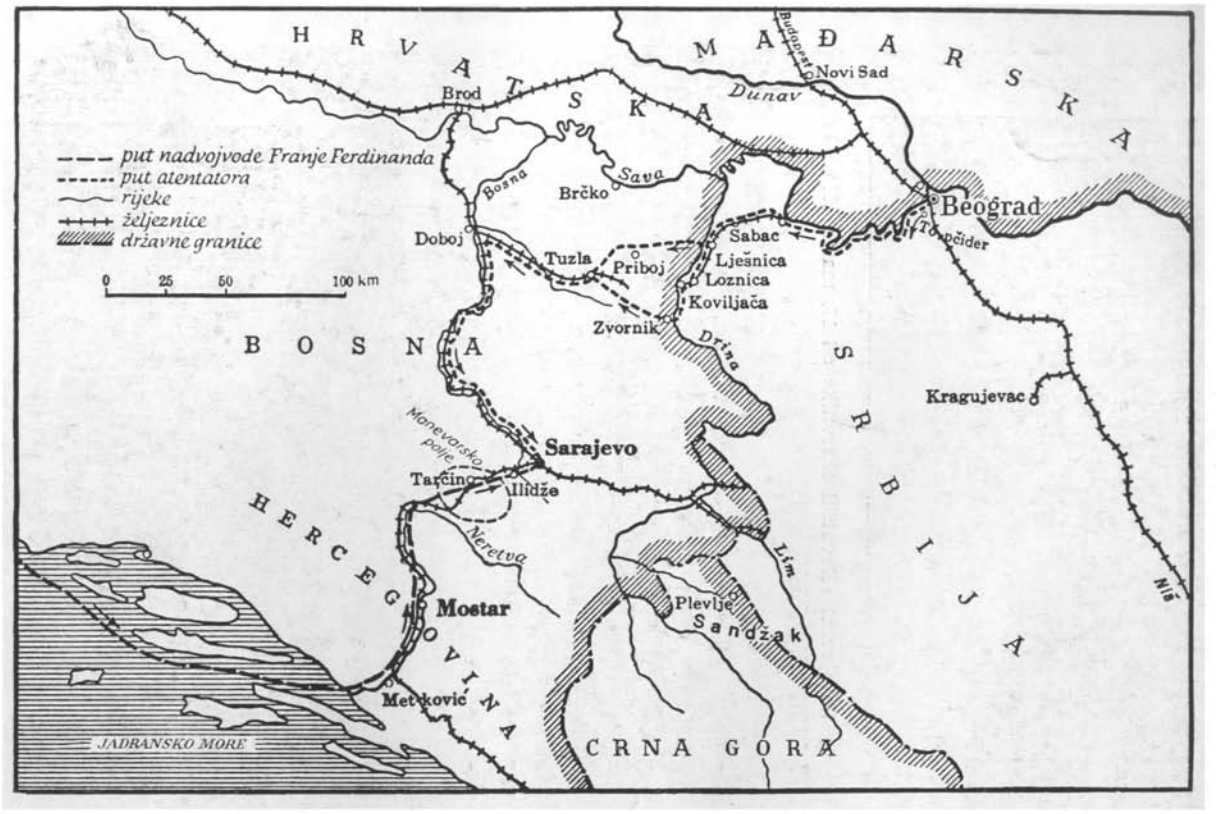

Put prestolonaslednika Franje Ferdinanda u Bosnu, i put Principa i drugova od Beograda do Sarajeva.

Gavrilo Princip.

Princip, kao dečak.

Nedeljko Čabrinović.

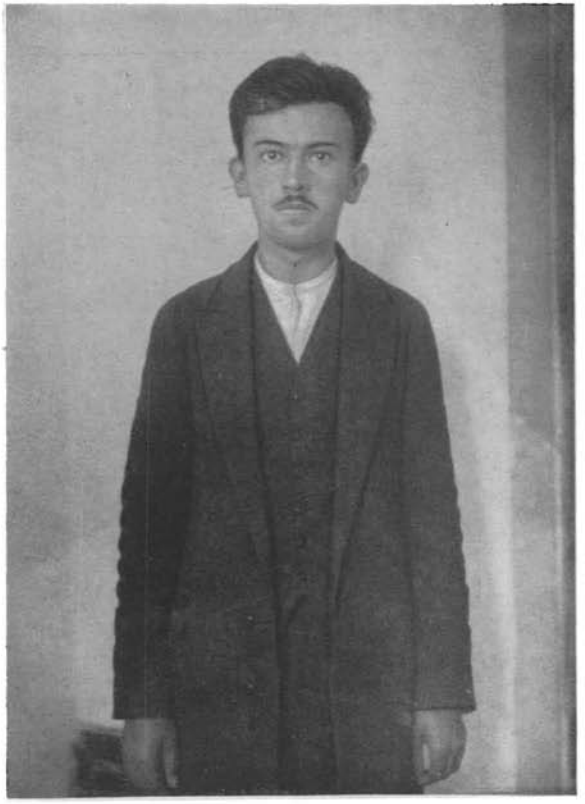

Trifko Grabež.

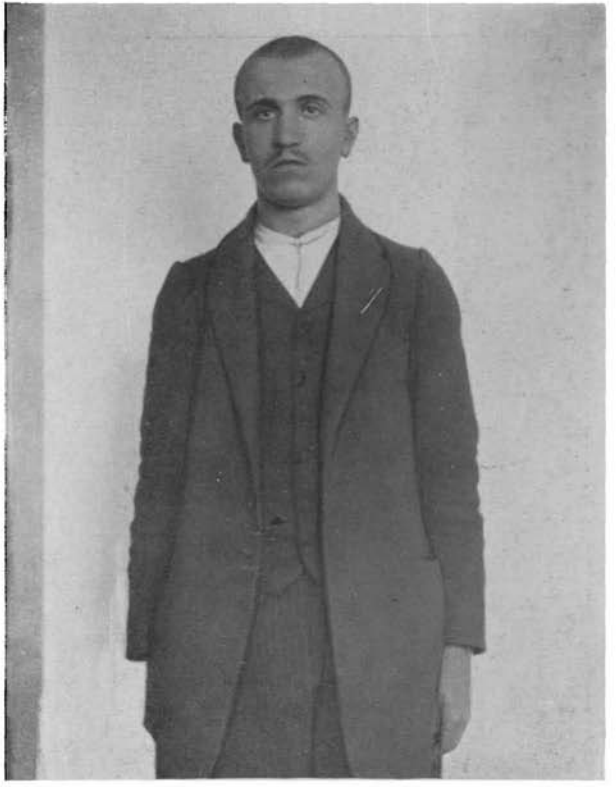

Danilo Ilić.

Miško Jovanović.

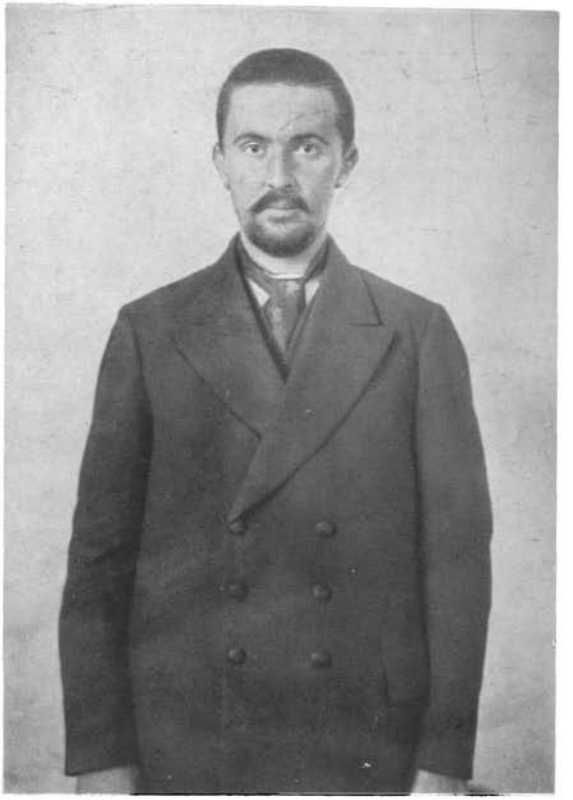

Veljko Čubrilović.

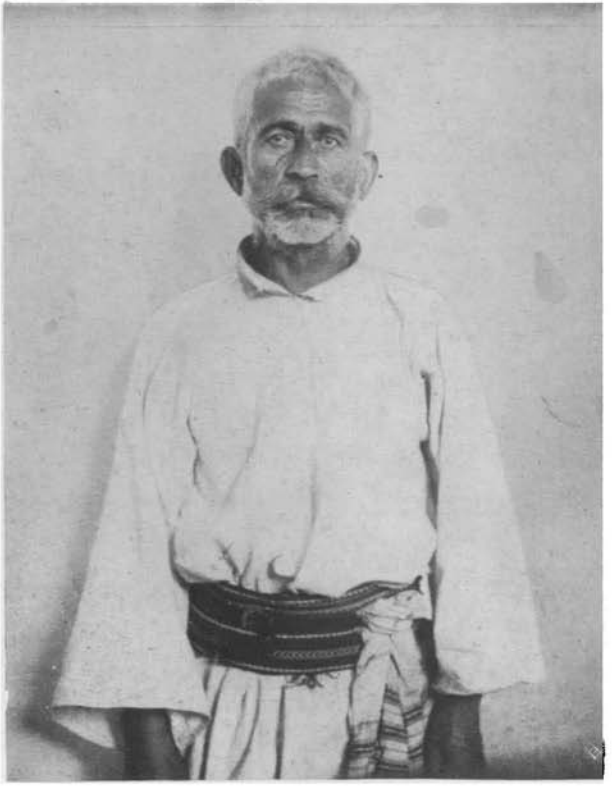

Mitar Kerović.

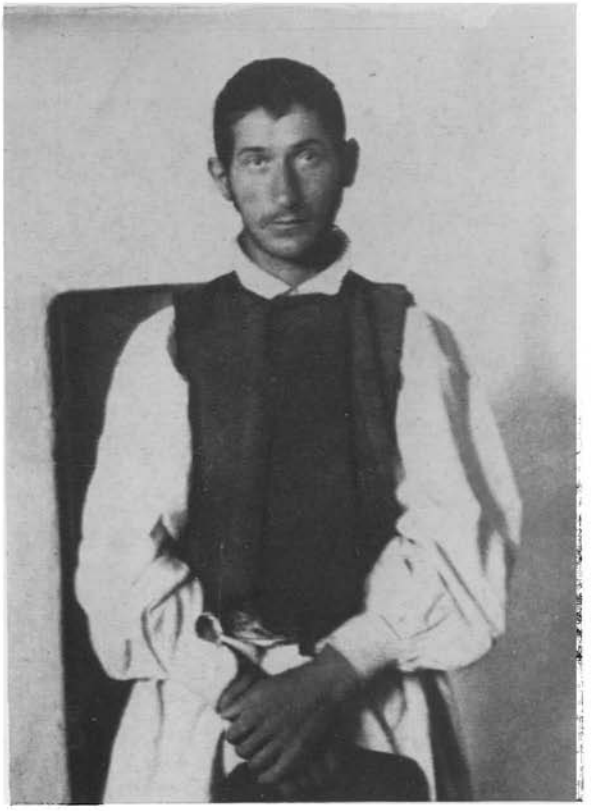

Nedjo Kerović.

Cvetko Popović.

Vaso Čubrilović.

Dragan Kalember.

Nikola Trišić.

Optužene vode na raspravu.

Principa, Čabrinovića, Grabeža, i Ilića vode na raspravu.

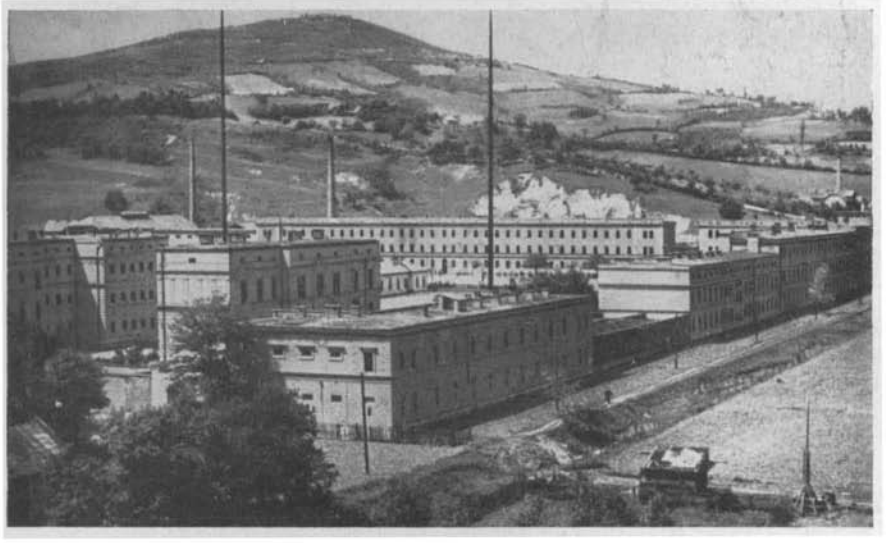

Garnizonski zatvor i dvorana gde je održavana rasprava, u Sarajevu.

Na raspravi (u sredini Princip).

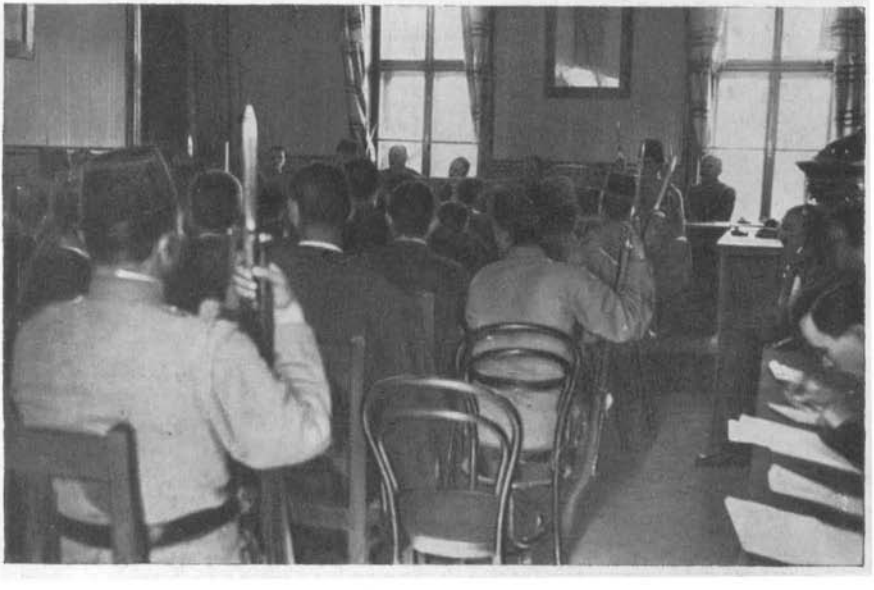

Na raspravi (desno, sa strane, G. Pfefer).

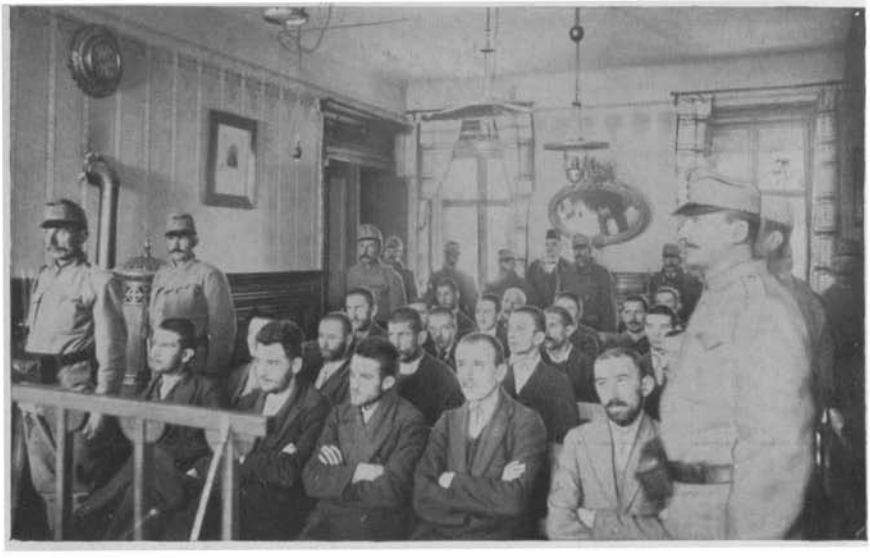

Na raspravi (do Principa: Čabrinović i Ilić).

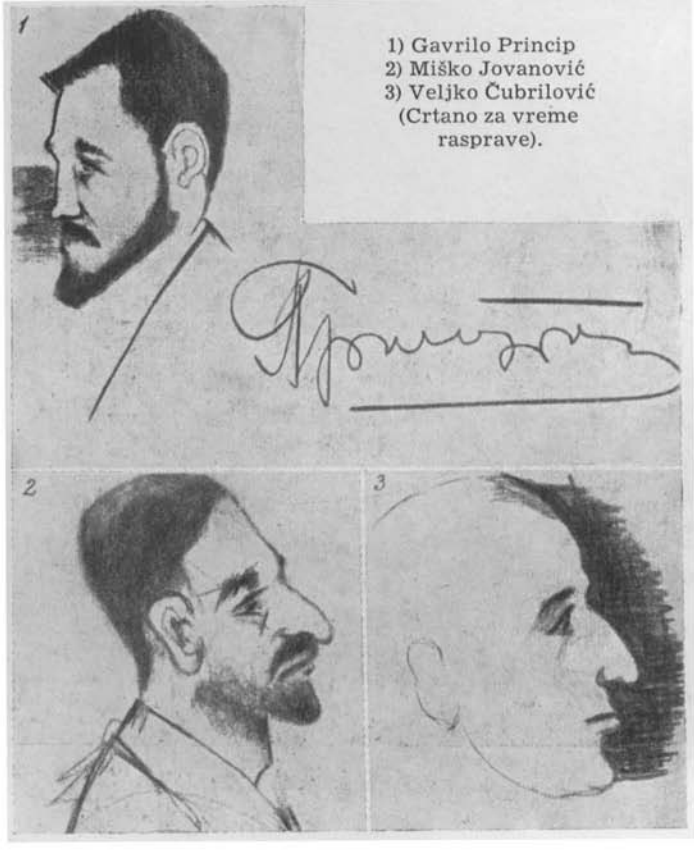

1) Gavrilo Princip
2) Miško Jovanović
3) Veljko Čubrilović
(Crtano za vreme rasprave).

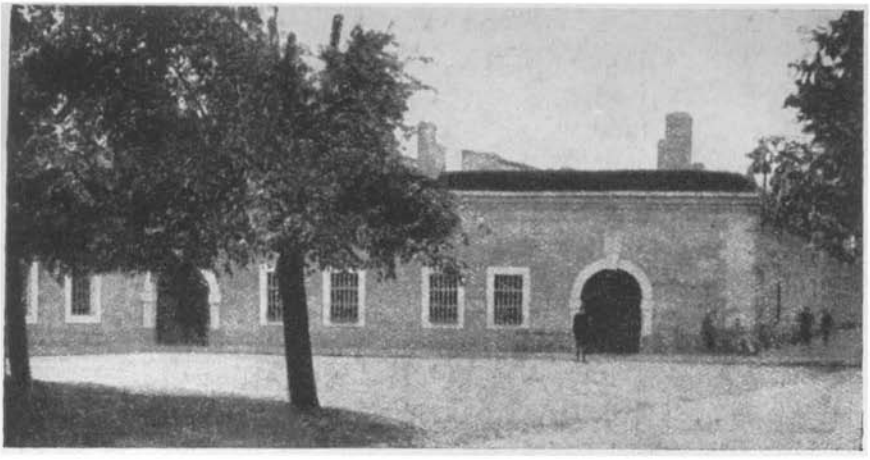

Tamnica u Terezinu (Theresienstadt), u Češkoj.

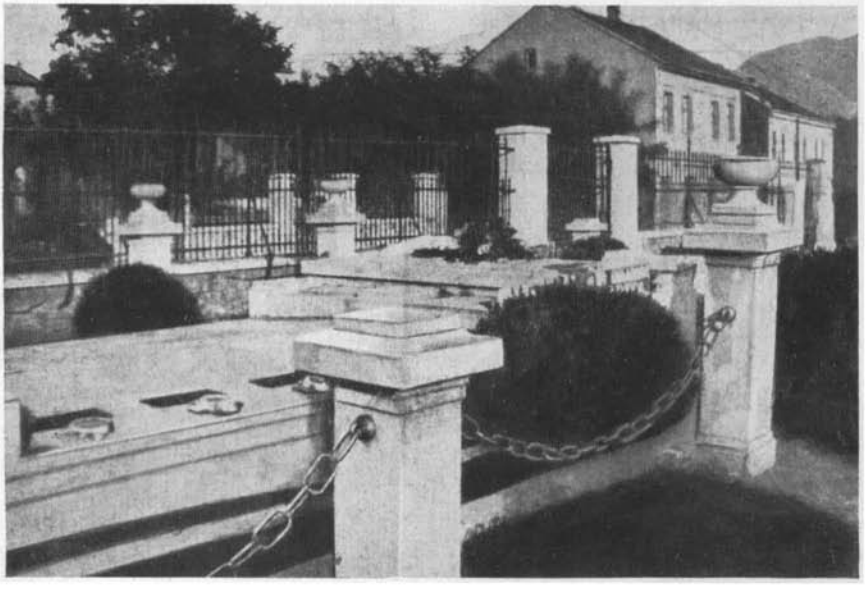

Zajednički grob atentatorâ, u Sarajevu.

Na temelju ovoga priznanja zametnute su posebne istrage protiv djakâ nacijonalistâ u Sarajevu i po svim srednjim školama u Bosni i Hercegovini. Kako sam naime već istaknuo, morao sam dnevno izvještavati Šefa Sudstva o uspjehu istrage, pa je on odredio da se povedu te istrage protivu djakâ.

Dne 10. jula preslušan je Marko Perin, rodom iz Nevesinja, 18 godina star, pravoslavne vjere, djak gimnazije; a na 15. jula preslušan je Dragan Kalember, rodom iz Reljeva, 16 godina star, srpsko-pravoslavne vjere, gimnazijalac. Oba su priznali okolnosti koje su o njima iznijeli Vaso Čubrilović i Lazar Djukić; oni su nacijonalisti, pristaše kulturnog ujedinjenja svih Jugoslovenâ. Konačno je u toj grupi preslušan 1. augusta i Nikola Forkapić iz Trebinja, 19 godina star, srpsko-pravoslavne vjere, djak preparandije. On je poricao, da bi štogod bio znao za atentat, a razgovore o tome smatrao je šalom. On nije nacijonalist, već srpski radikal.

Osudom Okr. Suda u Sarajevu od 28. oktobra 1914, kojom je sudjeno za atentat, osudjeni su i Branko Zagorac i Marko Perin, svaki na kaznu tamnice u trajanju od tri godine, zato što nisu podnijeli prijavu iako su znali da se sprema atentat, dočim su Dragan Kalember i Nikola Forkapić riješeni od optužbe, jer je sud primio, da oni prema okolnostima nisu ozbiljno shvatili da bi se mogao počiniti takav atentat.

*

Kako je Nedeljko Čabrinović priznao bio kod policije neku vezu sa Narodnom Odbranom, te Milanom Pribićevićem kao tajnikom ove, to je policija, tragajući za Milanom Pribićevićem, podnijela sudu jednu prijavu, koja mi je bila dodijeljena kao sucu-istražitelju. Da mi je pri ruci atentatski spis, mogao bih ovdje doslovno iznijeti tu prijavu; ovako se moram ograničiti na ono čega se sjećam. U toj je prijavi svakako bilo navedeno, da je početkom godine 1914 bio u Zagrebu Milan Pribićević i ondje konferirao s istaknutim narodnim poslanicima Srpskohrvatske Koalicije. Prijavi je bio priložen izvještaj policije iz Zagreba, u kojemu je tačno navedeno sve kretanje Milana Pribićevića, dok je boravio u Zagrebu: spomenuto je, gdje je bio i u koje vrijeme, s kime se sastajao i razgovarao, i — konačno — da je otputovao sa Drom. Lukinićem na Sušak. Bu-

dući da policija nije znala o čemu su oni konferirali, to je iskazivala slutnju, da se Milan Pribićević dogovarao sa zastupnicima Hrvatskosrpske Koalicije o pripremama za atentat na prestolonasljednika Ferdinanda. Kako sam već rekao, opazio sam uopće, odmah na početku istrage, da su više vlasti, i poimence one najviše, i to one s njemačke strane, nastojale okriviti za atentat Srbe, a one s madžarske strane i sve istaknute Hrvate. Budući da sam tada imao djelomična priznanja osumnjičenih i znao za atentatore, te našao bio već i oružje, to mi je iz njihovih priznanja pomenuta sumnja policije, navedena u prijavi, bila nevjerojatna. Izrazio sam svoje mišljenje i Šefu Sudstva, ali je on zahtijevao da ipak poveden izvide u tom pravcu.

Ove izvide udesio sam ovako. Zamolio sam nadležne sudove, boravišta svih zastupnikâ s kojima je tom zgodom došao bio u dodir Milan Pribićević, da preslušaju pojedine zastupnike, i to sve u isti dan i u isto doba; a ako ih je više boravilo u jednom mjestu, kao što je to bio slučaj u Zagrebu, zamolio sam, da ih istodobno presluša toliko sudaca koliko ima zastupnika. Zamolio sam nadalje, uputivši te zamolnice na vlastite ruke šefova sudova, da drže kod sebe u tajnosti zamolnicu sve do časa preslušavanja. Preslušavanje se dakle imalo obaviti u isti dan i sat kod svih sudova u najvećoj tajnosti; a zastupnici su imali biti ispitani o pitanjima koja sam taksativno naveo u svakoj zamolnici. Tako su dotični zastupnici dobili pozive na sud a da nisu znali o čemu će biti ispitivani, i — posve naravno — nisu se mogli prethodno dogovoriti kako će pred sudom govoriti; na ovaj način mogao sam prosuditi istinitost njihovih iskazâ. Zamoljeni sudovi izvršili su preslušavanja tačno po mome uputstvu i po zamolnici, pa se nepobitno ustanovilo, da to putovanje Milana Pribićevića n i j e bilo ni u kakovoj vezi sa Sarajevskim Atentatom.

*

U te dane nastavio sam preslušavati Danila Ilića, koji je dao odlučno priznanje, te koji je uglavnom naveo ovo.

Kad je Gavrilo Princip, prije atentata, došao iz Beograda u Sarajevo, nastanio se bio kod Danila Ilića, i povjerio mu je, da je ostavio šest bombâ i četiri revolvera kod Miška Jovanovića u Tuzli; dogovorili su se, da će Ilić poći u Tuzlu po

to oružje, a kao znak upoznavanja pokazaće Mišku kutiju »Štefani«-cigareta. Danilo Ilić je doista otputovao dne 13. juna 1914 u Tuzlu, te odsjeo u svratištu »Bristol«, a sutradan pošao Mišku Jovanoviću, i — pokazavši mu kutiju »Štefani« cigareta — zametnuo se medju njima razgovor o atentatu, i kako bi se prenijelo oružje. Konačno su se dogovorili, da će sutradan Jovanović otpratiti do Doboja svoje rodjake iz Mostara, koji su tih dana bili kod njega, pa će zapakovati bombe i revolvere u kutiju u kakovu se obično pakuje kockasti šećer, i tu kutiju predaće u Doboju Danilu Iliću; sigurnosti radi, Danilo Ilić neće putovati istim vlakom, već će tek slijedećim vlakom krenuti u Doboj. Tako je drugi dan krenuo prvim vlakom Jovanović u Doboj i ondje predao kutiju s oružjem u radionu krojača Vuka Jakšića; pa kako njega nije tu zatekao, metnuo je kutiju na jednu policu i rekao jednom pomoćniku, koji se je tu nalazio, da će za koji sat doći po tu kutiju jedan mladić. Kod drugog vlaka na kolodvoru u Doboju dočekao je Jovanović Ilića i uputio ga kuda da ide po kutiju. Smatrali su, da je taj način prenosa oružja najsigurniji. Jovanović se vratio slijedećim vlakom u Tuzlu; a Ilić, pošto je dobio u radioni Jakšića od pomenutog momka onu kutiju, otputovao je poslije podne u Sarajevo. Stigavši 5. juna u Alipašin Most, pred Sarajevom, Ilić je izišao iz vagona i dočekao lokalni voz od Ilidža, te se njime odvezao u Sarajevo do Marijina Dvora; a otuda se opet povezao tramvajem do Katedrale, te onda pošao pješice svojoj kući i tu sakrio pod krevet u svojoj sobi oružje. Odabrao je, reče, taj način putovanja zato što je na glavnom kolodvoru u Sarajevu već onda policija, radi skorog dolaska Prestolonasljednika, pazila na svakog putnika, te pogdjekojem pregledala i prtljag; zato je Ilić htio izbjeći svakoj eventualnoj nezgodi. Policija, posve naravno, nije pazila na putnike koji su dolazili lokalnim vlakom iz Ilidža, smatrajući da tim vlakom neće niko doći iz podaljega. Principu, koji je stanovao kod Ilića, bilo je to sve poznato. Za svaku sigurnost, zaključili su Ilić i Princip, da neće izručiti oružje atentatorima do pred sam atentat.

Ilić je dalje naveo, da se je on konačno pokolebao, jer je držao da će atentat imati kobne posljedice, te je predložio Principu da se odustane od atentata; ali da Princip nije htio nikako pristati nato. Zato je Ilić i sutradan, kod uručivanja

oružja, savjetovao pojedine atentatore, da ipak ne počine atentat. Pojedini atentatori, ispitani o tome, potvrdili su te navode Ilića; ali su rekli, da mu oni nisu vjerovali, već su držali da ih on samo iskušava. Meni se činilo čudno, a i nevjerojatno, da bi se Ilić pokolebao, jer, napokon, mogao je i neuručiti oružje atentatorima; pogotovo kad je Ilić, dan prije atentata, kad je opalio iz revolvera, naročito napomenuo Vasi Čubriloviću i Cvjetku Popoviću: »Gdje udari, melem ne trebuje . . .«

Ipak je Danilo Ilić rekao tada istinu, iako ne cijelu istinu. Tek iza Rata, čitajući u mjesečniku »Nova Evropa« jedan članak umirovljenog pukovnika Čede Popovića, postalo mi je jasno to kolebanje Ilićevo: on je, naime, u zadnji čas dobio bio obavijest iz Beograda, da treba odustati od atentata. Ali, pobliže o tom govoriću kasnije.

Danilo Ilić naveo je, dalje, da je dne 27. juna poslije podne, po prethodnu dogovoru, dao Vasi Čubriloviću i Cvjetku Popoviću po bombu i revolver, te je u tom pogledu dao iskaz potpuno suglasan s iskazom Vase Čubrilovića i Cvjetka Popovića. Istu tu večer dao je Ilić, u Franje Josipa ulici, i Muhamedu Mehmedbašiću bombu za izvršenje atentata i nešto cijankalija. Na sâm dan atentata, po dogovoru, sastali su se onda oko 7 sati u jutro, u slastičarni Djure Vlajinića u Čumurija-ulici, i to: Ilić, Nedeljko Čabrinović, i Trifko Grabež, koji je to jutro bio došao iz Pala. U toj slastičarni dao je Ilić Čabrinoviću bombu i otrov, a Trifka Grabeža poveo je k sebi kući i tu mu je uručio bombu, revolver, i otrov. Princip si je sâm, u stanu Ilića, uzeo to jutro bombu, revolver, i cijankalij.

Po utanačenom rasporedu stajali su: I. niže Austrougarske Banke, Muhamed Mehmedbašić sa bombom; II. na uglu Čumurija-ulice i Keja, Cvjetko Popović, sa bombom i revolverom; III. pred Dimovića kućom, Vaso Čubrilović, isto sa bombom i revolverom; IV. preko puta Dimovića kuće, na drugoj strani obale, kraj Miljacke, Nedeljko Čabrinović, sa bombom; V. na uglu Keja i Franje Josipa-ulice, Gavro Princip, isto sa bombom i revolverom; VI. nedaleko Latinske Ćuprije, Trifko Grabež, oboružan bombom i revolverom. Na svakom tom mjestu imao je pojedini od njih izvesti atentat na Prestolonasljednika, kada se ovaj to jutro — oko 10 sati prije podne — imao provesti kejom prema Belediji.

Konačno je i ovo naveo Danilo Ilić: »Imao sam iste političke ideje kao i moj prijatelj Gavro Princip: i moj je ideal bio ujedinjenje čitavog slovenskog naroda pod jednom krunom; a mogla bi biti i republika. Nismo bili zadovoljni sa postojećim stanjem, i zato mi je bio cilj u životu da — neprezajući ni od kakovih sredstava — oživotvorimo našu ideju. Smatrao sam vladajuće krugove u Austrougarskoj Monarhiji protivnicima te ideje, pa sam takovim smatrao i prestolonasljednika Ferdinanda. Bio sam za atentat i zato što sam bio nezadovoljan držanjem Bečke Vlade naspram Jugoslovenâ, a osudjivao sam i bosanski režim. Raspravljajući o tome i sa Muhamedom Mehmedbašićem, složili smo se u tome, da su atentati najbolji način za ostvarenje ovih naših idejâ...«

*

Veliku senzaciju pobudilo je uhapšenje Miška Jovanovića, bogata i ugledna posjednika, vlasnika kina u Tuzli, župskog starješine Sokola i člana raznih srpskih društava; utoliko više, što je on iza atentata izrazio bio saučešće Bosanskoj Vladi. Miško je bio povisok, mršav, i slabunjav, nosio je okruglu podrezanu crnu bradu; a kao inteligentniji i ozbiljniji čovjek, bio je svjestan posljedicâ svoga čina, i zato je bio silno deprimiran. On se uskoro prije toga bio oženio, obožavajući svoju ženu, bivšu učiteljicu, inače vrlo inteligentnu i odlučnu, koja je tada očekivala porod prvog djeteta. Zato je Miško pao bio kao u neku apatiju, kod preslušavanja morao sam izvlačiti iz njega riječi, a nehotice bi zapadao i u protuslovlja. Bilo mu je tek 36 godina, dakle u muževnom dobu, i pun osjećaja; pa kad sam mu spomenuo, kako su ostali priznali čin i odali sukrivce, da se ne bi progonili nedužni, te da bi se izbjegle eventualne političke komplikacije, odlučio se je i on na priznanje.

Miško Jovanović je priznao, da su dne 3. juna 1914. rano u jutro, došla k njemu u stan dva nepoznata seljaka iz Majevice, i rekli mu da mu imadu predati nešto potajice; a jedan od njih uručio mu je pismo njegova kuma, učitelja Veljka Čubrilovića iz Priboja. U tom pismu bilo je samo napisano: »Primi te ljude«. Odveo je te seljake u kuhinju, a oni su iz potpašaja povadili i položili na stol 6 bombi i 4 revolvera. On se je zaprepastio, ali mu je jedan od tih seljaka saopćio, da mu to oružje

šalje Veljko Čubrilović; a u 9 sati prije podne neka dodje u Srpsku Čitaonicu, gdje će ga upoznati sa dva djaka koji dolaze iz Srbije. I odista je jedan seljak bio već u Čitaonici kad je on, Jovanović, onamo došao, a malo iza toga pojavili su se Princip i Grabež, koje do tada nije nikada vidio. Pošto su se upoznali, odveo ih je on u zasebnu sobu: tu su raspravljali o tome, kako bi se prenijelo to oružje u Sarajevo. Princip je naveo, da ga oni ne mogu ponijeti sami uslijed kontrole koja se vrši u Sarajevu na kolodvoru, radi dolaska Prestolonasljednika, pa je predložio, da bi Jovanović odnio to oružje u Sarajevo; ali je to Jovanović odlučno odbio. Konačno su se složili, da će ili sâm Princip doći po oružje, ili će poslati kojeg svog druga, a taj bi se imao legitimirati kutijom »Štefani«-cigareta. Miško Jovanović sakrio je bombe i revolvere na tavan svoje kuće, medju ciglama. Dne 14. juna došao je Jovanoviću u Tuzlu Danilo Ilić, koga on isto tako nije poznavao od prije, pa mu se Ilić legitimirao pokazavši mu kutiju »Štefani«-cigareta. O samom prenosu oružja iz Tuzle u Doboj, iskazao je Miško Jovanović posve isto kao Danilo Ilić; a zatim je nastavio kako slijedi. Dne 13. juna posjetio ga je kum Veljko Čubrilović, pa su govorili o tom oružju i o atentatu. O atentatu je govorio i sa Principom, nu pod riječju »atentat« nije on mislio da će se nekoga ubiti, već je držao da će se time samo demonstrirati prigodom dolaska prestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevo. Iako je Mišku Jovanoviću više puta predočeno, da je takovo njegovo mišljenje nevjerojatno, ostao je on tvrdokorno kod te svoje odbrane.

Miško Jovanović poricao je uopće, da bi se on bio bavio kakovom politikom; ali je priznao, da je član odbora Crkvene Općine u Tuzli, član Eparhijskog Savjeta, te predsjednik Župe Srpskog Sokola u Tuzli. Predočen mu je i proglas, koji je izdao bio kao predsjednik Sokolske Župe, dne 18. X. 1912, za sabiranje prilogâ za Crveni Krst srpske vojske u vrijeme Balkanskog Rata, u kojem je proglasu stajalo, uz ostalo: »Nama kojima nije još odredjeno da zalažemo i život za oslobodjenje« ... Miško Jovanović branio se je, da je pod tim riječima mislio na kulturno oslobodjenje.

Još prije, kako ću kasnije navesti, priznao mi je Veljko Čubrilović, da je Miško Jovanović bio povjerenikom Narodne Odbrane; ali sve do 9. augusta nije htio priznati Miško bilo

kakovu vezu s njom. Tek kad sam ga upozorio na iskaz Veljka Čubrilovića, onda je priznao, da je — po nagovoru Veljka Čubrilovića — posjetio, s proljeća 1912, u Šapcu, tamošnjeg trgovca Božu Milanovića, koji ga je začlanio kao povjerenika Narodne Odbrane, i dao mu 30 brošurâ Živojina Dačića, da ih podijeli medju narod; pa da je i kasnije dobijao iz Srbije razne brošure i dijelio ih. Dobijao je i izreske iz novina, u kojima se pisalo o proganjanju Srbâ u Bosni, pa je i te izreske novinâ pokazivao znancima. Nadalje je iskazao Miško, da je svrha Narodne Odbrane prosvjećivanje naroda, održavanje predavanja, te dijeljenje knjigâ. Upitan, zašto je s početka tako tvrdokorno tajio da je bio povjerenikom Narodne Odbrane, odvratio je, da je to učinio zato što je iza atentata čitao u »Arbeiter Zeitung«-u, da je atentatore pripremila Narodna Odbrana, iako to njemu nije bilo poznato, pa se bojao da bi ga to priznanje moglo uplesti u odgovornost za atentat. Za Balkanskog Rata, pošao je bio i on u Srbiju, da vojuje, ali su ga vratili jer je bio tjelesno slab. Upitan, kako je mogao iza atentata iskazati Vladi saučešće, odvratio je, da je — kako je istaknuo — pod riječju »atentat« mislio samo na demonstracije a ne da se nekoga ubije. Očitovao je nadalje, da mu niko ne može dokazati da je bio ilojalan, jer mu je vazda bilo dobro pod austrijskom upravom. Nije bio prethodno obaviješten o dolasku djakâ, niti o tom oružju, ili o atentatu uopće, a što je učinio — učinio je samo na molbu svog vjenčanog kuma Veljka Čubrilovića.

Ja držim i danas, da je prenos oružja iz Tuzle u Sarajevo bio unaprijed smišljen, izvanredno oprezno, te da su osobe koje su ga izvele, već samim ovim činom, pokazale svoju sposobnost i promišljenost pri pomaganju da se izvrši atentat, kao i da su već ranije morale biti o svemu tačno obaviještene: sve je bilo dobro pripremljeno; pa i sâm Princip, kad je došao u Sarajevo, nije više rukovodio daljnim pripremama za atentat, već je to radio Danilo Ilić, a da sâm nije sudjelovao u izvršenju atentata.

Trifko Grabež iskazao je, da mu je još u Beogradu rekao Ciganović, da oružje, ako ga ne budu mogli prenijeti direktno u Sarajevo, predadu Mišku Jovanoviću u Tuzli, jer da je on dobar čovjek i da će primiti to oružje. Iz ovoga slijedi, da je

Ciganović već znao za Miška; ali budući da je vodja iz Srbije do granice bio Gavrilo Princip, to Ciganović nije htio odati sve Trifku Grabežu. Već iz ovoga nedvojbeno slijedi, da je Miško Jovanović morao unaprijed biti obaviješten o pripremanju atentata, jer se na pismo od par riječi, ma to bilo i od kuma, ne primaju samo tako u kuću tolike bombe i revolveri od nepoznatih seljaka. Isto tako ne bi Jovanović ni sa nepoznatim djacima, na riječ jednog nepoznatog seljaka, tako podrobno raspravljao o prenosu tog oružja, da nije već znao zašto idu u Sarajevo. Pa je, po mom uvjerenju, i taj Vuk Jakšić u Doboju morao biti vraški povjerljiv čovjek, kad je toliko oprezni Miško mogao ostaviti u njegovu dućanu oružje; ali se Vuk branio, da niti je bio u dućanu niti je uopće znao da mu je Miško donio kakovu kutiju i ostavio ondje na polici; pa pošto je to pomoćnik Vuka Jakšića potvrdio, obustavljen je protiv njega svaki postupak.

*

Veljko Čubrilović, brat atentatora Vase Čubrilovića, rodom iz Bosanske Gradiške, 28 godina star, srpsko-pravoslavne vjere, oženjen, otac jednog djeteta, bio je učitelj konfesijonalne srpske škole u Priboju. On je bio srednjeg rasta, čvrsto gradjen, jak i zdrav čovjek, odlučna nastupa, kao pravi sokolaš; a bio je i starješina Sokola u Priboju. Veljko je volio mnogo govoriti i pričati, — sasvim protivna narav od Miška Jovanovića, kod kojega je — kako rekoh — trebalo izvlačiti riječi i tražiti smisao opreznim odgovorima. Veljko, odlučan i odvažan, nije htio zatajiti svog političkog osvjedočenja, pa se opažalo na njemu da se je spremio za odbranu; pritom, iako je mnogo toga priznao, mnogo je i zatajio, jer si je bio preduzeo da iskaže samo ono što je on smatrao potrebnim. Uglavnom, evo šta je iskazao Veljko Čubrilović.

Dne 2. juna, u jutro, odjašio je na konju da kupi u selu janje, i sreo je putem popa Jovanovića, koji je išao na sprovod u Mezgraju. Obećao je popu pratiti ga na sprovod, ako ne bude kod prelaza prevelika voda, budući da je tu noć jako padala kiša. Baš kad su stigli do vode, ispadoše ispred njih iz šume dva seljaka, pa mu je saopćio jedan od tih seljaka, kojega je on od prije poznavao, a odati ga neće, da ga traže dva djaka.

Kad se je pop udaljio, izbiše odista iz grmlja dva djaka, koji mu se predstaviše i rekoše, da imadu nešto oružja i da treba da se to oružje potajno otpravi u Tuzlu. Na njegovo pitanje, kakovo je to oružje, donesoše ti djaci iz grma dvije torbe, te je napomenuo jedan od njih, da su unutri bombe i revolveri, i pokazao mu je jednu bombu. Upitao ih je, zašto će im to oružje; a oni mu odgovoriše, da će po svoj prilici doći u Sarajevo prestolonasljednik Ferdinand, te da se tim oružjem ima izvršiti na njega atentat. Nato ga umoliše, da ih nevidjene dalje otpremi s tim oružjem. On im nije ništa primijetio, već je iz tih torbâ metnuo oružje u konjske bisage, a torbe povratio seljacima, koji su nato krenuli kući. Iza toga je odveo Principa i Grabeža do više kuće svoga kuma Mitra Kerovića, i rekao im da tu, zaklonjeni za jednim drvetom, pričekaju malo, a on je sam pošao u kuću Mitra Kerovića, ponijevši sa sobom bisage s oružjem, koje je stavio u sobi do zida kraj kreveta.

Putem mu je još Princip pokazivao kako se barata sa bombom. Došavši u kuću, rekao je Veljko Čubrilović Mitru Keroviću, da je doveo neke djake, koje bi trebalo odvesti u Tuzlu, te je uputio Nedju, sina tog Kerovića, da dovede neopaženo u kuću te djake. Ustanovilo se, da je taj Nedjo imao posječenu ruku, pa je ionako morao u Tuzlu liječniku na previjanje rane; a i njegov susjed, Cvijan Stjepanović, imao je takodjer da ide u Tuzlu, po prtljag svog brata. Kad je onda stigao Cvijan Stjepanović, pokazao je on njemu i Nedji Keroviću, koji su u noći imali te djake odvesti kolima u Tuzlu, jednu bombu, da bi znali što nose: Princip je odvrnuo pipčić na jednoj bombi i pokazao im kako se ona upaljuje, da ne budu u strahu kad nose te bombe; tako im je pokazao i baratanje sa browning-pištoljem. Veljko je onda uputio pomenutog Cvijana i Nedju, da to oružje odnesu u Tuzlu i tamo predadu Mišku Jovanoviću; a kad mu oni odvratiše, da ga oni osobno ne poznaju, dao im je za Miška jednu cedulju, na kojoj mu je napisao, da primi djake, da im vjeruje, i da se s njima sporazumije. Kod tih razgovora bio je prisutan i stari Mitar Kerović, dok su druga dva njegova sina, Blagoje i Jovo, ulazili i izlazili iz sobe. Kad je Čubrilović krenuo kući, ispratili su ga Blagoje i Jovo Kerović, pa je i njima tom zgodom rekao, da ti djaci idu u Sarajevo, kamo će doći Prestolonasljednik, te da će oni tim oružjem počiniti atentat.

Čudno mi je bilo, kako je Veljko Čubrilović upleo u to pripremanje za atentat cijelu obitelj svojih kumova Kerovića, dočim onog seljaka, koji je doveo djake, nije htio odati.

Veljko Čubrilović iskazao je dalje, da je dne 13. juna došao u Tuzlu drugim poslom, pa je upitao Miška Jovanovića što je sa oružjem, a on da mu je odvratio, da se ono nalazi još kod njega. Sutradan je bio na ručku kod Miška, koji mu je tom zgodom dobacio: »Došao je onaj«, — što je imalo značiti, da je neko došao iz Sarajeva po oružje.

Na pitanje, odvratio je Veljko Čubrilović, da on nije bio prethodno obaviješten ni od koga o dolasku tih djakâ, te da ih on nije dočekivao, već da je išao kupovati janje i slučajno ih sreo. Kad sam Veljku predočio, da je nevjerojatno, da bi on primio te djake s oružjem na puku preporuku onog seljaka, te im povjerovao i odredio sve za njihov prevoz u Tuzlu, da već prije toga nije bio obaviješten o njihovu dolasku, stao je Veljko pripovijedati, kako se je, prigodom izleta brčanskog Srpskog Sokola u Banju Koviljaču (1911), upoznao bio ondje sa Božom Milanovićem, predsjednikom Narodne Odbrane u Šapcu, pa kako je kasnije i posjetio u Šapcu tog Milanovića; tada su, reče, raspreli razgovor o nacijonalnim stvarima, o ideji Narodne Odbrane i njezinu programu i propagandi, i to ponajviše kulturnoj. Tom zgodom pristao je da bude povjerenikom Narodne Odbrane za Priboj, pa mu je Božo Milanović obećao poslati jednog seljaka, koji će biti izmedju njih veza; na nekoliko dana iza toga pojavio se doista pred njegovom kućom jedan seljak, naime isti taj koji je i sada doveo Principa i Grabeža. Zato je dne 2. juna 1914, opazivši tog seljaka, odmah pomislio da mu on donosi kakove važne vijesti od Narodne Odbrane, i zato mu je povjerovao, te primio i one djake s oružjem. On je bio starješina srpskog Sokola u Priboju, pa je s proljeća 1912 došao bio k njemu u Priboj, u posjetu Sokolu, Miško Jovanović, kao nadzornik srpskih sokolskih društava u tuzlanskom okružju; tom zgodom upitao je Miška Jovanovića, bi li se on htio primiti povjereništva Narodne Odbrane za Tuzlu, pošto mu je ispričao sve o svom posjetu u Šapcu. Miško mu je odvratio, da će se razmisliti; a na mjesec dana iza toga sreo se je s Miškom, koji mu je tada povjerio, da je i on bio kod Bože Milanovića i da se primio povjereništva Narodne Odbrane.

Veljko Čubrilović nije htio nikako odati ime onog seljaka koji mu je doveo Principa i Grabeža; a i ovi ga nisu htjeli odati, ispričavajući se da ne znaju kako se zove, ali sam iz njihova pripovijedanja saznao, da taj seljak boravi u Obriježju. Kad sam onda, tek u augustu, nastavio preslušavati Veljka Čubrilovića o tom seljaku, te ga ispitivao, da li mu je često i kada dolazio, što je donosio i odnosio, on se u brzoj konverzaciji zarekao i kazao: »A ja ću njemu: J a k o v e...« Sad sam znao, da se taj seljak zove J a k o v, da je češće prelazio granicu, te da se nalazi u Obriježju. Odmah sam izdao nalog oružnicima u Priboju, da izvide koji bi to Jakov mogao biti, odnosno da mi predvedu sve Jakove iz Obriježja od 20-50 godina, za koje znadu da su češće prelazili srpsku granicu.

Iza nekoliko dana, doveli su mi oružnici pet ili šest tih Jakovâ raznog doba i izgleda. Postavio sam ih u red, pogledao oštro jednog po jednog, i odmah sam opazio da su me svi osim trećeg po redu posmatrali posve bezazleno; a taj treći nije mogao izdržati mog pogleda, već je šibao očima na sve strane. Pri svem tom, nisam tome još davao velike važnosti, budući da ima i najnevinijih ljudi koji ne mogu izdržati tudje poglede; a ima ih opet koji se uzrujaju ako se na njih samo i posumnja, — iako obično ne izdrže pogled oni kojima savjest nije čista. Stoga sam prvo pozvao Principa; a kad sam njega otpravio, pozvao sam Grabeža, da pokažu medju svima onoga koji ih je vodio preko granice. Oni su redom pogledali po više puta svakog od tih seljaka, i tada sam opazio, da su se kod trećeg prvi put malo kao trgnuli, a kasnije bi brzo preko njega prešli, dočim im je on oštro gledao u oči, kao da im prijeti, ili kao da ih moli da ga ne odadu. Pozvao sam zatim i Veljka Čubrilovića, pa se i kod njega ponovila ista procedura. Sad sam bio posve siguran, da je taj treći onaj traženi seljak. Kad je Veljko Čubrilović ostao tvrdokorno kod toga, da ga on odati neće, primijetio sam, da ga i ne treba odavati, jer da ja već znam koji je. Bio sam na jednoj cedulji napisao riječi: »Treći po redu«, i predao zamotanu cedulju jednom od prisutnih oružnika, rekavši da sam na toj cedulji napisao ime onog seljaka kojega medju njima tražim, a onda sam rekao Čubriloviću, da on ne treba da oda tog seljaka, već formalnosti radi neka ga pokaže, da mogu ostale Jakove, koji su nedužni, pustiti na slobodu.

Nato je Veljko pristupio trećem po redu i rekao mu: »Evo Jakove, sudac te zna, ja te odao nisam«. Kad je oružnik nato pročitao cedulju, on se začudio otkuda sam ja znao koji je pravi Jakov!

U prvi mah, taj Jakov Milović nije htio ništa priznati. Počeo je priznavati tek idući dan.

*

Medjutim sam, kako sam već naveo, preslušavao kroz sve te dane etapno, naizmjence, bilo Principa bilo Čabrinovića ili Grabeža, pa je njihovo priznavanje teklo prilično glatko i pokrivalo se uzajamno, sve do konačnog priznanja, koje ću docnije posebice spomenuti. Iz tih njihovih priznanja ustanovljeno je definitivno slijedeće.

Još u martu mjesecu, u kavani »Žirovi Venac« u Beogradu, oni su čuli kako se govori, da će u Sarajevo doći prestolonasljednik Ferdinand. Tu se je psovalo na njega, prikazivalo ga pogibeljnim, pa se je jednom pokazivalo i neku pogrdnu njegovu sliku, te konačno govorilo, da bi trebalo izvršiti na njega atentat. U pogrdama se isticao osobito neki kelner Baić, te je Princip izjavio, da u tog Baića nisu imali povjerenja i smatrali su ga austrijskim špijunom, jer nije nigdje radio, a imao je uvijek novaca!... Čabrinović je opet izjavio, da mu je taj isti Baić govorio, kako bi trebalo ubiti austrijskog Prestolonasljednika, baš u isti onaj dan kad je dobio i onaj izrezak iz novina iz Sarajeva, u kojem je stajalo da će prestolonasljednik Ferdinand posjetiti Sarajevo. On je nadalje naveo, da ga je taj izrezak iz novina i potakao na odluku da izvrši atentat; a kad je pokazao taj izrezak Principu, izjavio je Princip, da će i on izvršiti atentat. Medjutim je Princip tvrdio, da se je on već dvije godine prije toga zakleo bio na grobu Žerajića, da će ga osvetiti, te se odlučio za atentat čim je čuo da će prestolonasljednik Ferdinand doći u Sarajevo. Trifko Grabež pristao je u to društvo kad se je, u maju, vratio bio iz Sarajeva u Beograd, te kad su mu Princip i Čabrinović saopćili svoju odluku. Raspravljajući o tome kako da dodju do oružja, budući da nisu imali novaca da ga kupe, oni su u prvi mah pomišljali da podju u Narodnu Odbranu, te da ondje zatraže bilo novaca bilo oružje.

Kako onda nisu bili u Beogradu ni Živojin Dačić ni Milan Pribićević, a kako su držali da uopće ne bi dobili ni oružja ni potpore, jer je Narodna Odbrana već zavela bila pomirljivu politiku, a napokon i zato što nisu mogli naći posrednika, to su oni odustali od ove namjere, pogotovo kad im se je u kavani pružila druga zgodna prilika. U kavane »Žirovi venac« i »Zlatna Moruna«, u koje su oni češće zalazili, upoznali su se bili sa već pomenutim bosanskim izbjeglicom Milanom Ciganovićem, bivšim komitom. Razgovarajući s njime o politici, došli su i na razgovor o dolasku prestolonasljednika Ferdinanda u Bosnu, i tom je zgodom primijetio Ciganović: »Eto zgode, samo da ima ljudi!...« Princip i Čabrinović mu nato rekoše, da su oni i Grabež nakanili izvršiti atentat, našto im je Ciganović obećao pribaviti oružje, ali da mora najprije upitati za to neku osobu. Princip i Ciganović govorili su, da bi bilo najzgodnije da kod atentata sudjeluju dvije trojke, budući da je Ciganović rekao da će dobiti šest bombi; zato je Princip pisao, oko pravoslavnog Uskrsa, svom prijatelju Danilu Iliću u Sarajevo, da nadje medju djacima još trojicu za taj atentat, a on (Princip) donijet će oružje. Kasnije su se uvjerili Princip i Ciganović, da bi bilo bolje izvesti atentat revolverima, budući da je rukovanje bombama nesigurno. Iza toga je kazivao više puta Ciganović Principu, da je teško doći do oružja i novaca, te da će onaj gospodin morati nabaviti novac na mjenicu.

Dobivši ovo priznanje, znao sam odmah, da je ovim atentatom upravljala još i neka treća — nepoznata — osoba, te da je morala od te osobe poteći ideja o dvim trojkama, kao i o tome, da se uz bombe upotrijebe i revolveri. Nisam htio odmah dirati u tu treću osobu, jer se očito opažalo da je atentatori žele zatajiti, pa ih nisam htio, ispitujuć više o toj trećoj osobi, zbuniti u njihovu dalnjem priznavanju. Stoga sam nastavljao istragu oprezno.

Kada je Princip pitao Ciganovića, kako će prenijeti oružje preko granice, odvratio mu je Ciganović, da će ih otpremiti kanalom. Princip kaže, da mu je to bilo u prvi mah nekako misterijozno: on je bio načuo, da postoji iz Beograda podzemni kanal u Zemun, pa je mislio da će ih provesti tim kanalom! On i njegovi drugovi, uostalom, držali su da će ih Ciganović pre-

variti, jer na sva njihova požurivanja, da im se preda oružje, Ciganović bi uvijek zavlačio. I tek 27. maja predao je on Principu 6 bombi i 4 revolvera, rekavši da više revolverâ nije mogao nabaviti; a u jednoj staklenci cijankalija, i poučio ga je, da se tim otrovom mora otrovati onaj atentator koji izvrši čin i bude uhvaćen, da bi se tako onemogućilo saznanje ko je pripremio atentat ili sudjelovao u njemu. Ciganović je još dao Principu i 160 krunâ u gotovu, za putne troškove. On mu je konačno napomenuo, da je bilo teško pribaviti to oružje, te da je i zato onaj gospodin uzajmio novac na mjenicu. Ciganović je još dao jedno pismo Principu, da ga preda majoru Popoviću u Šapcu, kod kojega se imadu prijaviti kad budu otputovali iz Beograda prema Sarajevu; na tom pismu bila su napisana samo dva slova. Ciganović ih je konačno upozorio, da budu oprezni i da se putem po Srbiji skrivaju pred zvaničnim osobama, jer ako im nadju oružje uzet će im ga. Po iskazu Trifka Grabeža, rekao im je još Ciganović, da putujući moraju najprije krenuti u Tuzlu, pa ako odande ne bi mogli odnijeti bombe, neka se obrate na Miška Jovanovića, jer da je on dobar i pošten čovjek.

Dne 28. maja 1914, na sam Spasovdan, otputovali su Princip, Grabež, i Čabrinović, ladjom iz Beograda u Šabac. Stigavši u Šabac, opazili su kapetana Popovića pred jednom kavanom, gdje sjedi i karta se. Princip mu je prišao i predao mu ono pisamce od Ciganovića, a da mu tom zgodom nije ništa rekao. Kapetan Popović je odmah ostavio karte, te pošao s njima u svoju kancelariju, gdje je rekao Principu, da je i on baš stigao iz Beograda. Dao im je tada iskaznicu, kojom će dobiti popust na željeznici, a na iskaznici je napisao za njih kriva imena, i to: da su oni financi, jedan da je narednik, a druga dvojica njegovi pratioci. Konačno, dao im je kap. Popović pismo na Kapetana u Loznici, te im se čini da se taj zvao Prvanović. Po navodu Principa, bilo je u tom pismu napisano: »Gledaj da primiš ove ljude i da ih provedeš kuda znaš«. Princip je naveo, da je on rekao kapetanu Popoviću, da moraju putovati dalje neopaženi, ali da ih on nije pitao ni kuda ni zašto putuju. Dne 29. maja, bio je petak, otputovali su oni na temelju te iskaznice na pola karte u Loznicu, gdje su zatekli u kancelariji tamošnjeg Kapetana, te pošto mu je Princip predao pismo i saopćio mu,

da moraju potajno preko granice preći u Tuzlu, prišao je Kapetan telefonu, dozvao pogranične finance, i pitao ih, da li bi mogli prijeći kod njihove karaule neki djaci; Principu je nato izjavio, da je pozvao finance, pa neka sutradan dodju k njemu, a on će ih uputiti kuda će proći. Nakon toga pošli su Princip, Grabež, i Čabrinović, u Banju Koviljaču, gdje su se nešto zavadili sa Čabrinovićem. Nijedan od njih nije htio pravo da kaže, zašto su se zavadili; ali je iz njihova kazivanja proizilazilo, da je Čabrinović morao nešto izbrbljati, što je dočuo ili mogao dočuti neki vladin organ. Tom je prilikom Princip iskazao, da je Čabrinović vrlo lakouman, jer se — dok su se vozili ladjom u Šabac — upustio u razgovor sa jednim žandarom, što je bilo vrlo neprilično. Zato su sutradan, u dogovoru sa Kapetanom, zaključili, da Čabrinović neće putovati sa Grabežom i Principom u Tuzlu, da ne bi učinio putem još kakvu nesmotrenost; s tog razloga dao je Grabež i svoju putnicu Čabrinoviću, koji je imao krenuti u Tuzlu preko Zvornika, a Kapetan je dao Čabrinoviću pismo za finansijskog nadzornika Šunića u Srpskom Malom Zvorniku, na čijoj je koverti bilo napisano, da to pismo, ako ovoga ne nadje, vrijedi i za učitelja Jakovljevića u Malom Zvorniku.

Kad je, na početku Rata, austrijska vojska provalila u Mali Zvornik, provedena je odmah premetačina u kući učitelja Jakovljevića, i tu je nadjen original toga pisma, u kojemu je pisalo: »Dragi Šune, budi na ruci ovom n a š e m mladiću, da predje pasošem preko M. Zvor.; može ga, ako je sigurnije, otpratiti Jakovljević. Važi i za g. Mil. Jakovljevića, ako Šunić nije u M. Zvorniku. — Poz. — Prvan.«

Kako su se neki ljudi vozili fijakerom u Mali Zvornik, to se je povezao s njima i Čabrinović. Nenašavši Šunića, obratio se Čabrinović Jakovljeviću, a ovaj ga je preveo iz Malog Zvornika u Bos. Zvornik, pošto je pogranična straža vidirala putnicu koju je imao Čabrinović. U Bos. Zvorniku odveo je Jakovljević Čabrinovića općinskom bilježniku Djordju Dakiću, koji mu je našao konak u jednoj gostionici. Dao sam dobaviti spise pogranične stražarnice iz Bos. Zvornika, te je s pomoću njih ustanovljeno, da je taj dan prešao granicu »Trifko Grabež«, i broj njegove legitimacije. Tako je Čabrinović prešao granicu

sa legitimacijom Trifka Grabeža. Sutradan nije htio Čabrinović iz samog Bos. Zvornika krenuti poštom prema Tuzli, opreza radi, već je prvo krenuo cestom; pa kad ga je putem dostigla pošta, ustavio ju je, te se odvezao njome u Tuzlu. Još u Loznici, Grabež je dao bio Čabrinoviću jedno pismo za njegova prijatelja Stevana Botića, i Čabrinović je, došavši u Tuzlu, pošao tom Botiću, predao mu pismo i te noći nećo kod Botića. Sutradan je navratio Čabrinović u gostionu Paje Markovića, i tu se ustanovilo, da je gostioničarka rodjaka njegove matere, pa su ga zato zadržali kod sebe kao gosta i besplatno ga gostili. Tu je on dočekao Principa i Grabeža.

Ono nešto što je Čabrinović bio izbrbljao u Banji Koviljači, morao je doista čuti neki vladin organ, jer se već iz pomenutog djelovodnog protokola pograničnog oficira Koste Todorovića ustanovilo, da je dobio nalog iz Beograda, da zaustavi neke djake koji s oružjem putuju u Bosnu; tu je ujedno bilo zabilježeno i to, da je on javio u Beograd, da su ti djaci već otputovali.

Drugog dana, naime 30. maja, uputio je Kapetan Principa i Grabeža da otputuju dalje, sa finansijskim narednikom Grbićem. Oni su doista i pošli s njime, pa kad su stigli u Lješnicu, otišli su u jednu tamošnju gostionu, gdje su u jednoj posebnoj sobi odložili oružje, što je vidio i Grbić. Princip i Grabež nosili su svaki po tri bombe, svezane oko pojasa, a u džepu imao je svaki po dva revolvera, budući da je Čabrinović iz Loznice otputovao bez oružja. U večer istoga dana krenuli su ka karauli Grbića, zvanoj »Javorić«, gdje su i noćili. Drugo jutro iza toga hodali su naokolo i pucali u stabla, te je Princip dobro gadjao, pa ubio čak i jednog jastreba. Pod noć, odveo ih je Grbić do kolibe Milana Čule na Izakovića adu, gdje su prenoćili. Sutradan, dne 1. juna, rekao im je Grbić, da ima jednog seljaka koji će ih potajno prevesti preko granice. Isti taj dan došao je na tu adu neki pekar iz Janje, pa je njemu naložio Grbić, da podje u Obriježje i pošalje mu odatle onog seljaka. Pred večer, doveo je pekar toga seljaka, kojemu je Grbić naložio da potajno prevede preko granice Principa i Grabeža, jer da mu se inače nikad više neće motati po granici. Grbić se nato oprostio sa djacima i pošao svojoj karauli. Kad se dobrano smrklo, krenuli su Princip, Grabež, onaj pekar i taj seljak prema Obriježju,

gdje ih je ostavio pekar, krenuvši svojoj kući. Princip, Grabež, i onaj seljak, prelazeći oranicama i poljima, upravili su put prema Čengić-selu. Zatim su prolazili kroz velik mrak, bljeskanje i grmljavinu, te silan pljusak, kroz šumu Lazarevicu, i stigli do sela Trnovo, gdje su svratili u jednu osamljenu praznu štalu i onako prokisli i umorni legli spavati u jasle. Kad je stalo svitati, odveo ih je seljak u selo Trnovo, u kuću jednog svog prijatelja, pa su se tu ugrijali i bili počašćeni toplom kavom. Taj im je seljak uzajmio i zobenice u koje su oni složili, zamotavši u krpe, bombe i revolvere, pa su odsada nosili to oružje seljaci svaki u svojoj zobenici. Grabež i Princip iskazali su, da su zahtijevali od ovih seljaka, da ih odvedu do u Tuzlu, ali su se oni ustručavali da podju tako daleko, pa im je onaj prvi seljak rekao, da će ih odvesti učitelju Čubriloviću u Priboj. Putem su, pošto je bio dan, obilazili sela, ili nastavane kuće, pa su tako prošli postrance preko Mezgraje i izbili na vrh Priboja. Usput su čuli neko naricanje i opazili nekakove stope, pa su se pobojali da nisu gdjegod u blizini oružnici; zato su Princip i Grabež uzeli od seljaka oružje i sakrili se u grmlje. Oba seljaka pošli su onda prema vodi Janji i tu zatekoše na konju učitelja Veljka Čubrilovića. Bilo je to 2. juna oko 11 sati prije podne.

O sastanku sa Veljkom Čubrilovićem, ulasku u kuću Mitra Kerovića, te dogovoru o dalnjem putovanju u Tuzlu Mišku Jovanoviću, iskazali su Princip i Grabež približno isto kao i Veljko Čubrilović. Oko pola noći spremljena su kola, pa su Nedjo Kerović i Cvijan Stjepanović uzeli u potpašaj svaki po tri bombe i dva revolvera. Putem pred Loparama sišli su svi iz kola, osim Stjepanovića, i obišli, opreza radi, tamošnju oružničku vojarnu, pa — došavši opet na put — sjeli ponovno u kola. U ranu zoru, dne 3. juna, kad su se približili na 2 km Tuzli, sašli su sa kola, kod sela Josipovca, Princip i Grabež, i proslijedili pješice put prema Tuzli. Pred Tuzlom su se rastali, Princip je pošao u Kavanu Bosnu, a tek kasnije došao je u istu kavanu i Grabež, ali je sjeo kod drugog stola. Uslijed pretnodnog dogovora, pošli su u 9 sati u jutro u Srpsku Čitaonicu, gdje su se sastali sa Miškom Jovanovićem i urekli, kako će se neopaženo prenijeti oružje u Sarajevo. O tom dogovoru iskazali su Princip i Grabež isto kao i Miško Jovanović.

U gostioni Paje Markovića našli su Čabrinovića, pa su tu i Princip i Grabež jeli a da nisu ništa platili. U 7 sati u večer krenuli su Princip, Grabež, i Čabrinović, željeznicom u Sarajevo, gdje su stigli sutradan, 4. juna, rano u jutro. Princip je pošao braći u Hadžiće, Grabež roditeljima u Pale, a Čabrinović najprije svojoj baki, pa svojim roditeljima u Sarajevo. Putem iz Tuzle u Sarajevo vozio se s njima u vagonu policijski detektiv Vila, pa se je i s njime Čabrinović upustio u razgovor, i baš o mjerama preduzetim pri dolasku Prestolonasljednika u Sarajevo; a dotle je Princip muku mučio, u strahu da opet Čabrinović štogod ne izbrblja.

*
* *

Sada su dakle bili — uglavnom — ustanovljeni svi učesnici u atentatu, nadjeno je oružje, te se otprilike moglo iskonstrujirati, kako je došlo do atentata. Samo se još nije znalo, ko je onaj gospodin u Beogradu s kojim je bio Ciganović u vezi, te koji je, kako je bilo očevidno, uz Ciganovića rukovodio dalnje pripreme za atentat.

Dne 13. jula 1914 saopćio mi je Šef Sudstva, da će me posjetiti u mojoj kancelariji u vojničkoj uniformi viši činovnik Zajedničkog Ministarstva u Beču, po imenu Wiesner, pa neka mu slobodno i bez ikakova obzira kažem svoje vlastito mnijenje o atentatu. Upozorio me je, da pazim što govorim, jer da je to vrlo važno.

Gospodin Vizner (Dr. Friedrich R. von Wiesner) me je odista posjetio toga dana, te sam u razgovoru s njime odmah primijetio, da njega naročito zanima ukoliko je zvanična Srbija upletena u atentat. Najprije sam ga upozorio, da je doista sa srpske strane postojala neprijateljska propaganda protiv Austrougarske Monarhije, koja se širila privatnom inicijativom, a Srpska Vlada je to trpila, isto kao i Austrijska Vlada, koja je od svoje strane dopuštala da se u novinama napada na Srbiju, i da se u šaljivim listovima iznose čak i pogrdne slike o kralju Petru. O samom atentatu naveo sam, da se iz istrage nije moglo ustanoviti, da bi u njega bila upletena i zvanična Srbija, već naprotiv, da iz

iskazâ osumnjičenih, te iz pripremâ za atentat i načina kako su atentatori putovali, jasno proizilazi, da su se oni skrivali pred zvaničnom Srbijom. Po svemu izgleda, rekao sam, da su u Srbiji morali biti u prethodnom sporazumu s atentatorima Ciganović i neki gospodin kojega još ne znam, te pogranični oficiri; a u Bosni, Danilo Ilić, Veljko Čubrilović, i Miško Jovanović. Najviše su atentatu pridonijele — rekao sam dalje — loše političke prilike u Austro-Ugarskoj, poimence ugnjetavanje južnih Slovenâ, koje je izazvalo i one atentate u Zagrebu, pa i ovaj u Sarajevu. Upozorio sam ga i na nacijonalnu organizaciju omladine, kojoj su organizaciji pripadali i omladinci-atentatori. Saopćujući mu svoje mišljenje, rekao sam — napola u šali — da će Austrija, ako se čim prije ne uredi kao federativna država, propasti. Nato je Gospodin Vizner ispravno izvijestio u Beč, da se iz istražnog spisa o atentatu ne može ustanoviti veza sa zvaničnom Srbijom.

Iza Rata, u mnogim spisima i člancima navodi se taj prvi brzojavni izvještaj G. Viznera Vladi u Beč, koji je on još isti dan poslao iz Sarajeva. Njegova je depeša glasila: »Elementi iz vremena prije atentata ne daju nikakve dokaze kojima bi se utvrdila propaganda vodjena od strane Srpske Vlade. Ali sam fakat, da je ovaj pokret podržavan sa srpske strane, preko raznih udruženjâ, sačinjava, iako slab, ipak dovoljan osnov... Nema apsolutno nikakovih dokazâ, da bi Srpska Vlada znala za atentat, ili za njegovu pripremu, kao ni zato da je ona pripremala oružje u tu svrhu. Naprotiv, ima mnogo elemenata kojima bi se mogla utvrditi nemogućnost toga... Bombe su porijeklom iz srpskih vojnih magazinâ, — to je van svake sumnje; ali se ničim ne dokazuje, da su one sada izdate iz tih magazina ad hoc, jer mogu poticati i od naoružanih komitâ. Izvjesne manifestacije poslije atentata upućuju na propagandu Narodne Odbrane; tu ima dosta interesantnih elemenata za traganje. U pripremi su skori meteži.«

Prema tome je, kako se iz prednjega lijepo vidi, G. Vizner — danas jedan od vodjâ legitimistâ u Saveznoj Austrijskoj Državi — tada sasvim istinito sastavio svoj izvještaj, po onome što sam mu ja saopćio o atentatu. O zadnjim dvim izrekama dobio je, valjda, informacije kod Zemaljske Vlade u Bosni.

Kad je nastao Rat, kako sam već spomenuo, ustanovljeno je iz nadjenih dokumenata kod srpskih pograničnih oficirâ, da su neke osobe, koje su pomagale atentatorima, bile u vezi sa tim pograničnim oficirima. Te osobe nazivali su oni »povjerenicima«. Velika većina tih povjerenikâ nisu bili špijuni, koji služe za novac, već su oni radili iz patrijotskih pobudâ, i glavna svrha njihova rada bila je da podignu narodnu svijest organizovanjem raznih društava, da bi konačno pripremili sve za obračun sa Austro-Ugarskom, te oživotvorili narodno jedinstvo. Zato su pogranični oficiri u svoje svrhe upotrebljavali i istaknute članove Narodne Odbrane, sokolaše, i druge nacijonalno-prosvjetne i privredne radnike. Koliko sam ja mogao ustanoviti, jedan jedini medju njima igrao je bijednu ulogu: općinski bilježnik Dakić, koji je primio od Jakovljevića u Bos. Zvorniku Nedeljka Čabrinovića i otpremio ga u Tuzlu. Posve naravno bio je i taj Dakić uhićen u atentatskoj istrazi; ali se nije moglo ustanoviti, da je on bio u bilo kakovoj vezi ili znao za atentat, pa je protiv njega obustavljen postupak. Kad sam dao uhititi Dakića, došao je k meni u kancelariju jedan časnik izvještajne službe austrougarske vojske i stao se propitkivati za njega, jer da je on bio jedan od najboljih njihovih špijuna u izvještajnoj službi protiv Srbije; ali je i u spisima srpskog pograničnog oficira taj Dakić bio uveden kao njihov povjerenik. Kad sam pitao Dakića, kako je mogao na dve strane špijunirati, odvratio mi je, da je to učinio da bi prehranio svoje osmero neopskrbljene djece. Tom Dakiću sudjeno je kasnije (u »Banjalučkom procesu«).

Milivoje Jakovljević, komu je pogranični oficir iz Loznice otposlao Čabrinovića, bio je onaj isti kojega sam ranije spomenuo, citirajući njegov izvještaj Pograničnom Oficiru o Jagličićevoj aferi. U dokumentima Pograničnog Oficira bilo je upisano, da je Jakovljević povjerenik Divizijskog Štaba još iz doba Aneksijone Krize. Njegov je opis glasio: »Inteligentan i dobar Srbin, vrlo pouzdan posrednik izmedju kapetana Koste Todorovića i povjerenikâ«. U dokumentima kapetana Koste Todorovića našlo se je o njemu mnogo upisâ. I Pajko Marković, kod kojega se u Tuzli besplatno gostio Nedeljko Čabrinović, a kasnije Princip i Grabež, unesen je u spisak povjerenikâ Pograničnog Oficira kao zakleti član u Dolnjoj Tuzli,

i bio je u vezi sa Kostom Gnjatićem; ali je tu navedeno, da je slabo upotrebljiv. I onaj pekar, kojega je poslao bio narednik Grbić po Jakova Milovića, da odvede djake, a zvao se Mićo Mičić, bio je upisan u djelovodnom protokolu pomenutog kapetana kao povjerenik, te da je glasom naloga od 8. I. 1913 imao iz Tuzle donijeti od Jove Pavlovića vojnička obavještenja. Ovakav povjerenik bio je sigurno i Veljko Čubrilović, pa da to prikrije, naveo je u svojoj odbrani, da je radio misleći da vrši naloge Narodne Odbrane. Miško Jovanović je naprotiv nastojao zatajiti Narodnu Odbranu, jer se bojao da je ona pripremila atentat.

U već spomenutom banjalučkom spisu radi veleizdaje, u dokumentu broj 51/IV, nalazi se originalan povjerljivi dopis na komandira 5. granične čete u Loznici, koji piše Načelnik Okruga Podrinskog 16./3. juna 1914, iz Šapca. Kako je taj izvještaj poslan dne 3. juna 1914 (po starom) odnosno 16. juna (po novom), a tu se spominju četiri revolvera, bombe, i financi, mogle bi biti ove mogućnosti: ili se tu radi o prenosu oružja Principa i Grabeža, pa je izvještaj što se tiče oružja i vremena približno tačan, a što se tiče osobâ netačan; ili su, osim Grabeža i Principa, još i neki drugi prenosili isto ili slično oružje, koje je od njih primio Rade Malobabić. Najvjerojatnija će biti treća hipoteza: da uopće nisu prenosili oružje Princip, Čabrinović, i Grabež, već da im je to oružje do granice donio neko treći, kojega je dočekao Rade Malobabić, pa je ovaj na granici predao oružje Principu i Grabežu. Rade Malobabić bio je sudjen u zagrebačkom Veleizdajničkom Procesu, i kasnije u Solunskom Procesu, kada je osudjen na smrt a onda strijeljan. Ali, nedvojbeno iz prednjega slijedi, da pretpostavljene vlasti pograničnih oficirâ, osim onih koji su bili u zavjeri, nisu bile sporazumne s prenosom oružja; pa je opravdana odbrana Principa, da su se morali pred službenim osobama skrivati i samo se obraćati na zavjerenike, te su zato nosili pismo od jednog drugome i u Srbiji i u Bosni.

Pogranični oficiri, posve naravno, vodili su računa i o samoj atentatskoj istrazi. Pa kako su u Sarajevu pozatvarani, odnosno internirani, svi vidjeniji Srbi, to ih je o toj istrazi izvještavao jedan priprostiji čovjek. Kotarski predstojnik (Dr. Mihalić) našao je u kasarni Pograničnog Oficira u Loznici pismo koje u originalu glasi:

Ako je što nužno, Vi mi pišite; ako mogu da ispitam, i što je potrebnije. Svi ovi atentatori nemaju navršeno 20 godinâ, a po švapskom zakonu mogu se osuditi na smrt samo oni koji imaju 24 godine. Za carsku familiju, samo ako ima 20 godina; ali Gavri Principu je 19 godina i 2 mjeseca. Šaljem Vam i:

oglas prijekoga suda, 2 papira napisana,

1 sliku Gavre Principa, 1 sliku poginulih prestolonasljednika.

Dolj. Tuzla, Hotel Bristol, Srpska štedionica, i više kućâ u Tuzli, oštećeno je —, to sam čuo od uapšenika. Uapšen je Miško Jovanović iz Tuzle i oteran je u Sarajevo, — čuo sam da se kod njega nije ništa našlo od oružja. Uapšeno je oko 25 djaka u Tuzli i u Sarajevu, oko 200 sviju djaka i gradjana. Već neke puštaju. Čuo sam da ima i tri popa iz sarajevskog okruga.

U Bjelini uapšena je Jovanka, rodom iz Srbije; neko kaže, da su joj našli dva sanduka revolvera, a drugi kažu da su joj našli samo nekoliko pisama, no čisto se još ne zna. Najsuviše zatvoreni su i oni Srbi koji su provodili srpstvo u hotelu uz čašu vina. Do danas ništa se tačno nije našlo. Srbi pate užasno, i u radu i u sudu veliko je preziranje. Svi činovnici osim Srba neće da vide Srbina, kao da su svi Srbi atentatori, tako nas mrze.

Ja sam otišo u Sarajevo u željeznici četiri puta, što su mi premetačinu proveli. A tako i kad sam se vratio natrag. U Sarajevu svaka sto koraka traže mi proputnicu, i tako nisam ništa smio pisati, samo sam upamtio što sam napisao.

Moj potpis: T o š o S t a n č i ć iz Dvorova, Bosna.

Od istog pisca nadjeno je na istom mjestu još jedno pismo koje glasi:

Gosp. Majoru. Ja sam bio u Sarajevu, te sam razgledao šta je učinjeno štete:

I. Srpska škola polupana spolja odbadva boja, prozori i vrata; nisam unutra ulazio,

II. Srpska Riječ, štampa sva uništena i zgrada polupana,

III. Štampa Narod sva je uništena i zgrada izlupana,

IV. Hotel Evropa Jeftanovića izlupano i opravljeno,

V. Prosvjeta je izlupana, spolja prozori i vrata, i pucato je iz revolvera, zna se na dva mjesta na zidu,

VI. Trivka Katić kafana sva je izlupana,

VII. Prnjatovića radnja uveliko oštećena, i sve je izbačeno napolje, te se je uništilo; gradska općina dala je nalog trgovcima, te su morali odmah unositi u magazine stvari,

VIII. Braća Jovičić isto tako ko svi drugi, sami su pucali iz revolvera te su jednoga ubili dva ranili, te je jedan umro od ove dvojice, dočim su napadači Kostu Jovičića teško izubijali.

IX. Braća Jovanović iz Zagorčića isto radnja veliko oštećena,

X. Hotel Imperijal sav je uništen.

Ovo sam ja vidio sve.

Ovo je što sam zapamtio imena, ali su sve srpske radnje uništene koje ja nisam upamtio imena i sve kuće srpske. Sve sam vidio.

Ovo je po čuvenju. Ovo sam čuo od boljih gradjana i to:

XI. Da je u Gabeli u Ercegovini oborena srpska crkva,

XII. U Poplati Mije Ružića uništen podrum vina i rakije, šteta iznosi 70 iljada kruna.

Urednik Naroda i svi drugi zatvoreni su u zatvoru. Jovo Ukrupnina proćeran je u Ercegovinu u rodno mjesto.

Učitelj mirovine David Višnjić proteran je u Slavoniju u rodno mjesto, iz Sarajeva.

Javlja se, da je 6 atentatora: 4 Srbina, jedan katolik, jedan Musliman; i Musliman je pobjegao u Crnu Goru.

Od prilike govori se, da će biti još dva atentata.

Mostar, kako se čuje, nije imo mlogo štete.

Lijevno je najgore uništetno, tamo je najviše katolika.

Sva je šteta pročijenjena u Sarajevu 4 milijuna kruna, a računa se da je bilo 6 milijuna. Ovdje su stroge mjere poduzete: u 9 sati u večer svak mora biti u kući, iz Srbije ne puste nikoga u Bosnu, ni Bosanca popa Steve Mihajlovića sina, djaka u Atinje, išo je iz šabačke gimnazije kući sa proputnicom, zatvoren je 14 dana; imaju za 1 riječ osudjeni dva mjeseca.

Govori se u Sarajevu da će ih biti oko 20 u zajednici sa atentatorima na osudu.

Sa istragom žure dobro, došo je jedan istražitelj iz Beča.

Drugo ništa.

S poštovanjem

Tošo Stančić

Dvorovi, Bjelina, Bosna.

Taj Tošo Stančić bio je tada Načelnik Općinskog Vijeća seoske općine bijeljinske. Uhapšen, priznao je da je drugi petak iza atentata bio u Sarajevu, da se propita za zajam kod Zemaljske Banke, koji je tražio za otkup zemlje i koji je zajam doista i dobio. Poricao je ali, da bi on bio pisac pomenutih pisama, pa i onda kad su preslušani sudski vještaci ustanovili da ta pisma potiču od njegove ruke.

* *
*

Pošto su pozatvarani seljaci koji su sudjelovali kod atentata, odredio sam da ih presluša sudac Filipović, u svrhu da bi se čim brže dovršila istraga, a i zato što sam bio preopterećen drugim poslom. Ti su seljaci preslušani dne 18. jula i slijedećih dana.

Nedjo Kerović, sin Mitra, 28 godina star, rodjen u Tobutu, pravoslavne vjere, oženjen, otac dvoje djece, po zanimanju težak, svršio je 4 razreda konfesijonalne osnovne škole, a u vojsci je u pričuvi kod III. bos.-herc. regimente. Onog utorka, prije svetka cara Konstantina, bio je oko 4 sata poslije podne kod svoje kuće, kraj majstora Mitra Mijatovića i Gavre Gavrića, koji su gradili njihovu štalu. U to doba bila su njegova braća Jovo i Blagoje udaljeni na jedan kilometar od kuće i u polju drljali kukuruz. U to je izbio na konju njihov kućni kum Veljko Čubrilović, dozvao ga k sebi rekavši mu, da su se više kuće sklonila dva djaka, pa neka ih postrance povede u kuću, tako da to ne opaze majstori. Kad je doveo djake u kuću, razgovarali su u sobi Veljko Čubrilović i otac mu Mitar, a za krevetom su bile uza zid prislonjene Veljkove bisage. On se vratio majstorima, pa kad je malo zatim opet ušao u kuću, zapitao ga je Veljko, ko bi od njih mogao odvesti po noći ta dva djaka u Tuzlu. Budući da je Nedjo imao posječenu ruku, pa ne bi mogao tjerati konje, a nakanio je bio ionako poći liječniku, da mu previje ranu, sjetio se da je dva-tri dana prije toga govorio sa Cvijanom Stjepanovićem, da će ovaj u srijedu iza cara Konstantina u Tuzlu da si doveze kovčeg svoga brata Milorada Stjepanovića, koji je pohadjao gimnaziju u Tuzli. Taj Milorad bio je ostavio naime školu i utekao u Srbiju. Na jedno polovinu kilometra od svoje kuće,

našao je on na polju Cvijana Stjepanovića, gdje sije žito, pa mu je isti obećao doći na večer. I odista, na pol sata prije noći došao je Cvijan, pa je njemu i Nedji rekao Veljko Čubrilović, da moraju još te noći odvesti te djake u Tuzlu. Oni su nato pristali. Tu u sobi bili su uz djake prisutni još i otac mu Mitar, te braća Blagoje i Jovo Kerović.

Veljko je izvadio bio iz bisaga 6 bombi i 4 revolvera, i rekao im da to oružje imaju predati u Tuzli Mišku Jovanoviću. Bombe su bile sve jednake, poput duhanske kutije: na jednom kraju imale su pipac, a na drugom, sve osim jedne, kao neku alčicu; revolveri su bili pljosnati kao dlan, napravljeni od čelika, i svjetlucali se. Da se ne bi bojali prenositi to oružje, pokazao im je Čubrilović kako se odvija pipac na bombi, onda udari po kapsli, koja se nalazi ispod toga pipca, a zatim baci bomba, koja po tom prsne. Oni su primijetili Veljku, da ne poznaju Miška Jovanovića, našto je Veljko uzeo sa Blagojina stola komad papira, nešto napisao i to pismo dao Cvijanu, da preda Mišku. Uputio ih je, da kad dodju u Tuzlu neka upitaju, gdje je Srpska Čitaonica, pa će naći u drugom katu te kuće na vratima kartu na kojoj piše: »Miško Jovanović«; tu neka pozvone, a kad se Miško pojavi, da izruče samo njemu u vlastite ruke to oružje i nikome drugom. Cvijan Stjepanović pošao je kući, da se opremi, a ustao je i Veljko Čubrilović da podje kući, pa su ga do na vratnice ispratili Nedjo i brat mu Blagoje, i tu im je rekao Veljko: »Znate li kud ovi ljudi idu? Oni idu u Sarajevo, tamo dolazi Prestolonasljednik, oni hoće da bace bombe i da ubiju Prestolonasljednika...« Nakon toga su ukućani večerali sa majstorima, a medjutim su spavali ti djaci, koji su već prije jeli. Sjeća se, da je za to vrijeme izlazio jedan od djaka, jer mu je bilo pozlilo. U pola noći probudiše ove djake, koji im rekoše da se zovu Gavro i Trišo. Nedjo Kerović i Cvija Stjepanović smjestili su za pojas svaki po tri bombe i dva revolvera. Na brdeljku iza kuće, upregao je brat Jovo konje i onda su djaci sa Nedjom i Cvijom otputovali u Tuzlu.

Putem, kad su stigli blizu Lopara, upitaše ih djaci nije li možda tu oružnička postaja. Kad su im oni to potvrdili, izašao je Nedjo sa djacima i prekim putem obišao tu kasarnu, i došavši opet na cestu sjeli su u kola. Kad su stigli pred Tuzlu, na mjestu gdje stanuju »divice« (samostanke), zaustaviše kola, a djaci si-

djoše, pa je Trišo Grabež dao Cvijanu forint rekavši mu: »Evo ti za kavu«. U Tuzli su ostavili kola u hanu Djordja Sekulića i odmah pošli Mišku Jovanoviću, naime on Nedjo i Cvijan Stjepanović, jer su djaci pošli sami pješice u Tuzlu. Našavši stan Miška, pozvonio je Cvijan, a otvorila im neka žena; pa kad im je potvrdila, da je Miško kod kuće, rekoše joj neka Miško izadje. Oni su čekali pred vratima i za nekoliko minuta izašao je Miško još neobučen i upitao ih je što žele. Po uputi koju su bili dobili od Veljka Čubrilovića, predao je Cvijan Stjepanović Mišku Jovanoviću pismo i rekao mu: »Ovo Vam je poslao učitelj Veljko, i još neke stvari što smo ih donijeli sobom«. Miško ih je odveo u kuhinju, a oni povadiše i metnuše na stol bombe i revolvere. Miško upita, što je to, a oni odgovoriše da to nose neki djaci; on opet upita, kuda će s tim, a oni mu rekoše da će u Sarajevo. Cvijan je nato primijetio Mišku, neka dodje u 9 sati prije podne u Srpsku Čitaonicu, koja se je nalazila u prvom spratu iste kuće, i tu da će ga upoznati s tim djacima. Miško im je nato rekao, da mogu da idu. Nedjo Kerović pošao je liječniku da mu previje ranu, a o podne sreo se sa Cvijanom Stjepanovićem, koji mu je rekao, da je u Čitaonici upoznao Miška Jovanovića sa tim djacima. Nato su Nedjo i Cvijan upregnuli konje i krenuli kući. Putem je povjerio Nedjo Cvijanu: »Meni je rekao učitelj Veljko, da ti djaci nose bombe u Sarajevo, da ih hitaju pred Prestolonasljednika, kad tamo dodje . . .«

Kad je Nedjo Kerović stigao kući, bio mu je otac Mitar u planini. Otac se vratio sa planine za jedno tri ili četiri dana, pa ga je upitao, da li on zna zašto su ti djaci odnijeli one bombe i revolvere u Sarajevo. Saopćivši ocu što mu je kazao Veljko, primijetio je otac: »Šuti bolan, i meni je to kazivao«. Na Vidovdan u večer pričao mu je brat Jovo, da je u hanu u Zajdnici čuo od Teše Tešića, da je vidio u Loparama na žandarskoj kasarni crnu zastavu i ondje saznao, da je u Sarajevu poginuo Prestolonasljednik. Nedjo Kerović je odmah pomislio, da su ga sigurno ubila ona dva djaka, koji su se s njime vozili u Tuzlu.

Upitan, zašto nije o svemu tome obavijestio žandare, odvratio je, da je to bila dužnost oca mu ili brata Blagoja, koji su bili kućni starješine i koji su znali za sve kao i on. Suočen, prepoznao je Principa i Grabeža. Ovo je bilo potpuno iskreno i istinito priznanje jednog seljaka.

Cvijan Stjepanović, koji se je vozio u Tuzlu sa Nedjom Kerovićem, te Principom i Grabežom, rodom je i nastanjen u Tobutu, kotar Zvornik, 37 godina star, pravoslavne vjere, oženjen, otac troje djece, zemljoradnik, svršio je 4 razreda osnovne konfesijonalne škole, desetnik je u pričuvi kod vozarskih četa. U svojoj odbrani iskazao je uglavnom suglasno kao i Nedjo Kerović, te je još pridodao ovo što slijedi.

U kući Mitra Kerovića uputio je Veljko Čubrilović njega i Nedju Koroviću, da slože u potpašaj svaki po tri bombe i dva revolvera i neka to prslukom dobro prikriju, kad dodju u Tuzlu, da im se ne bi opazilo. Po uputstvu Veljka Čubrilovića, rekao je Mišku Jovanoviću: »Evo ove je stvari opremio učitelj Veljko Čubrilović, te će doći dva djaka iz Srbije, a ti dodji u 9 sati u Čitaonicu, da te s njima upoznam«. U 9 sati došao je Cvijan Stjepanović u Čitaonicu i tu čitao novine. Malo zatim pojavio se je Miško i upitao ga, gdje su ti ljudi, a kad mu je odvratio da još nisu došli, izašao je opet van Miško, pa kad je malo zatim opet ušao, došli su za njim Grabež i Princip. Cvijan je pokazao rukom Mišku prema djacima. Nato je Miško pristupio djacima, upoznao se s njima i rukovao, pa su onda ti djaci pošli s njime iz Čitaonice u pokrajnju sobu. Kad su se za neko vrijeme povratili u Čitaonicu, pili su crnu kavu, nu nisu ništa govorili, jer je bilo u Čitaonici i drugoga svijeta. Kad su se vraćali iz Tuzle kući, rekao mu je putem Nedjo: »Tvrda srca u ovih djakâ što smo ih vozili, jer kane s onim bombama i revolverima da ubiju Prestolonasljednika, kad dodje u Sarajevo«. Cvijan Stjepanović nije odvratio nato ništa niti više šta pitao, ali mu je u duši bilo teško.

U jednom se Cvijan i Nedjo nisu mogli nikako složiti, čemu nisam mogao nikako dokučiti razlog. Cvijan Stjepanović je naime tvrdio, da on nije vidio kad je Veljko Čubrilović napisao pismo za Miška Jovanovića, a vidio je kad je to pismo Nedjo Kerović predao Mišku; dočim je Nedjo Kerović tvrdio obratno, naime da je to pismo nosio i predao Mišku Cvijan.

Na Vidovdan (28. juna), Cvijan Stjepanović nije nikuda izlazio iz kuće, pa ni u crkvu. Sutradan mu je pričao rodjak Pajo Stjepanović, da je čuo od jednog financa, da je u Sarajevu ubijen Prestolonasljednik. On je odmah bio uvjeren, da su taj atentat izvela ona dva djaka, i silno se prepao. Na 5. jula iza toga, sreo se Cvijan Stjepanović kod crkve sa Veljkom Čubrilo-

vićem i predbacio mu: »Našto nas navede, to će nam kuću raskućiti«; a Veljko mu odvratio: »Ne boj se, oni neće ništa odati; a ako odadu mene, ja neću vas«. Na Ivanjdan, t. j. 7. jula, ponovno se sreo kod crkve sa Veljkom Čubrilovićem, koji mu je tada rekao, da je zatvoren Miško Jovanović, pa misli, da ako Miško koga i oda, da će sigurno odati njega a neće Cvjetka i Nedju. Cvjetko mu je nato odvratio: »Svi ćemo svakako biti pozatvarani«. Sutradan je već bio uhapšen Veljko Čubrilović, a u oči Petrovdana (11. jula) bio je odveden i Nedjo Kerović u žandarsku kasarnu.

Na Petrovdan, pošao je bio Stjepanović Kerovićima i tu se sporazumio sa Blagojem Kerovićem, da — ako budu pozatvarani —sve će tajiti, a ništa odati neće. Medjutim, 13. jula, odveli su njega žandari u Lopare, a istu večer doveli su i Blagoja Kerovića, te ih onda oba odvezli u Zvornik. Još dne 10. jula vratio se bio iz Praga kući njegov brat medicinar Pero Stjepanović, kojemu on nije ništa odao; ipak su i njega oružnici uhitili, premetnuli mu sve stvari i odveli ga u Zvornik, ali su ga opet pustili. Sredinom maja te godine, njegov drugi brat (Milorad) bio je istjeran iz 6. razreda gimnazije u Tuzli, radi nekih para, pa je pošao u Beograd da svrši nauke, i nedavno mu pisao iz Valjeva da je položio ispit za 6. razred.

Upitan konačno, zašto nije sve to odao vlastima, odvratio je, da nije smio, jer mu je Veljko Čubrilović zaprijetio, da će stradati ako štogod oda.

Drugi brat Nedje bio je B l a g o j e K e r o v i ć, 34 godine star, oženjen, otac troje djece, živio je u zajedničkom kućanstvu sa svojim ocem kao i ostala braća. On je priznao, da kad se vratio onog dana s polja kući, pokazivao mu je jedan od djakâ bombu i kako se s njom postupa. Kad je Veljko Čubrilović polazio kući, rekao mu je na rastanku: »Ovi djaci došli su iz Srbije, oni riskiraju svoj život za nas Srbe i putuju u Sarajevo, gdje će doći Prestolonasljednik, kojega će dočekati s tim oružjem. Drugoga ti spasa Blagoje nema, samo šuti, jer ako ih odamo oba ćemo izgubiti glave«. Prije nego je Princip kolima krenuo u Tuzlu, rekao mu je: »Ne boj se Blagoje za nas, da ćemo išta kazati, mi smo riskirali svoje živote za vas Srbe. Vi imate samo da šutite, jer će vam šutnja uroditi. A ako bi vi nas

izdali, nas će drugi osvetiti; pa zato samo šutite, drugoga vam spasa nema, a nas se ne bojte da ćemo vas ikada izdati.« Tako je iskazivao Blagoje Kerović.

Treći sin Mitra, Jovo Kerović, 30 godina star, oženjen, otac petero djece, iskazao je u svojoj odbrani, da mu je samo poznato, da su neki djaci bili kod njihove kuće i da su u noći odvedeni u Tuzlu. Nije ni vidio Veljka Čubrilovića, jer se vratio iz polja pošto je Veljko već bio otišao. Radio je oko kuće, pa nije inače ni ulazio u sobu niti se tu zadržavao, te mu zato nije ništa pobliže poznato.

Starješina, kućegospodar, Mitar Kerović, 60 godina star, oženjen, otac četvero djece, po zanimanju težak, nepismen, nikada kažnjen, imao je lijep imetak, koji mu je vrijedio oko 50.000 Kr., što u zemlji što u blagu. Preslušavan je prvi put tek 24. jula, i u početku je nastojao da zataji koješta, ne bi li tako spasio sebe i svoje ukućane, da mu se kuća ne raskući. Sjeća se, da je jedno poslije podne dojašio njegovoj kući Veljko Čubrilović, sjašio je i dok su ušli u kuću i pozdravili se rekao mu, da donese rakije. Veljko je nato dozvao sina mu Nedju, koji je nedaleko kuće bio s majstorima pri gradnji štale, i rekao mu, da su gore na putu dva djaka, neka ih dovede u kuću, ali tako da ih majstori ne vide. Donijevši rakiju pili su, a Nedjo je doveo djake, koji su odmah pošli u drugu sobu i legli spavati. Veljko je imao na konju bisage, nu ne zna tko ih je donio u kuću. Veljko je tražio kola, koja će odvesti ta dva djaka u Tuzlu. Sin mu Nedjo imao je posječenu ruku, pa nije mogao kočijašiti, i zato je dozvao Cvijana Stjepanovića. Čim je došao Cvijan Stjepanović, pošao je on Mitar spavati, jer ga je bila omamila rakija. U sobi su iza njega ostali sinovi mu Blagoje i Nedjo, Cvijan Stjepanović, učitelj Veljko, i ona dva djaka. Drugo ništa nije htio priznati Mitar Kerović, iako je bio upozoren na iskaz njegova sina Nedje. Tek drugoga dana predomislio se stari Mitar, počeo se bajagi sjećati i davati opširnije priznanje.

Pred njim, te sinovima mu Blagojem i Nedjom, izvadio je Veljko jednu kutiju iz bisaga i rekao: »Evo vidite, ovo je bomba«. On, Mitar, se odmah prepao i primijetio mu, kako je mogao donijeti to u njegovu kuću, jer je bio čuo, da takova bomba ako pukne može razdrijeti kuću. Učitelj ih nato stao

miriti, neka se ništa ne boje, i rekao je skinuvši s bombe žuti pipčić, da se tim pipčićem mora udariti po onoj kapsli, što se ispod nje nalazi, zatim se bomba baci i tek onda ona prsne. Veljko je rekao Cvijanu i Nedji, da će ponijeti oružje što je u bisagama i predati ga Mišku Jovanoviću u Tuzlu. Kad je Cvijan primijetio, da ne pozna Miška, napisao je Veljko za Miška cedulju i dao je, ne zna da li Nedji ili Cvijanu, i uputio ih kako će naći Miškov stan. Kad su djaci one noći odlazili, on je spavao u drugoj sobi, pa ga je Nedjo probudio i on se izrukovao s djacima i opet legao spavati.

Slijedeće nedjelje, iza kako su kod njega bili ti djaci, sreo se je Mitar pred crkvom s Veljkom Čubrilovićem, koji ga je pozvao svojoj kući na rakiju. Tu je po običaju upitao Veljka što ima nova, a on mu odvratio nato, da uoči Vidovdana dolazi u Sarajevo prestolonasljednik Ferdinand, i da će oni djaci, što ih je dovodio u njegovu kuću, izaći pred Ferdinanda u Sarajevu i preda nj baciti bombe. Na ovo mu je primijetio Mitar: »Kako si ih po Bogu brate mogao dovoditi u moju kuću, kad oni idu nato?« Veljko mu odvratio: »Oni, kad bi i ubili, oni bi odmah i s a m i s e b e u b i l i, — o tom ne bi mogao niko doznati ništa. Ne smije niko kazati za njih, a ako bi ko kazao, j a b i h b a c i o b o m b u u n j e g o v u k u ć u«. U svojoj odbrani naveo je Mitar Kerović i ove riječi: »Ja sam vidio da sam upao u veliko zlo, kad sam čuo ove riječi od učitelja Veljka. Silno sam se prepao, nisam znao što da činim i u tom strahu sam se odmah uputio kući«. Još isti dan pošao je u planinu, gdje ima zemlje i blaga, i tamo je pripravljao japiju za štalu. Sutradan došao mu je sin Nedjo i pričao mu, kako su djaci pred Tuzlom kod »Divica« (časne sestre milosrdnice) izašli iz kola, te kako su predali oružje Mišku Jovanoviću. Upitao je Nedju, da li zna zašto su oni djaci ponijeli bombe u Sarajevo; a Nedjo mu odvratio, da mu je kazivao učitelj Veljko, da će oni djaci baciti bombe pred Prestolonasljednika kad dodje u Sarajevo, našto je on primijetio Nedji: »Šuti, bolan, i meni je to jučer kazivao Veljko . . .«

On bi sve to prijavio bio žandarima, ali se je bojao p r i j e t n j e u č i t e l j e v e; a mislio je, da možda ipak neće doći ni do čega. Za vrijeme Balkanskog Rata slušao je on od ljudi, a i sinovi su čitali u novinama, što su bombe, i kako su komite iz Srbije znali bacati bombe u kuće, te da bomba kad se ras-

prsne i čitavu kuću razori. Dan po Vidovdanu došli su k njemu u planinu sinovi Nedjo, Blagoje, i Jovo, da mu pomognu kopati, pa su mu pričali, da su čuli od Teše Tešića, da je Prestolonasljednik u Sarajevu ubijen. Oni su odmah slutili, da su ga ubili oni djaci, da će se doznati za njih, pa da će biti pozatvarani i da će im sve propasti. Sinovi su se prekoravali, zašto nisu podnijeli za vremena prijavu; a on Mitar im je rekao: »Kako ćemo prijaviti, kad prijeti učitelj da će nam razoriti kuću, djavo ga odnio kad je i došao u našu kuću...« Dogovorio se sa sinovima, da će o svemu ćutati, a tek ako dodje do suda, da će sve priznati pred sudom, — »jer ionako će se doznati istina, priznali mi ili ne priznali«.

Iz iskaza ovih seljakâ očito proizilazi, da oni nisu bili unaprijed obaviješteni o dolasku tih djaka i o njihovoj otpremi u Tuzlu. Veljko Čubrilović upao je iznenada u njihovu kuću. On je, kao njihov kum, znao, poznavajući još i gostoljubivost seljaka, da će ga oni primiti i poslušati. Čubrilović je sigurno znao, da kad bi bio unaprijed obavijestio o svemu tome te seljake, da oni kao valjani i imućni gospodari ne bi bili pristali nato; zato ih je zaskočio, a nije bio za njih posve siguran, pa im je zato i prijetio.

Nepojmljivo mi je bilo, zašto su ti jadni seljaci odani, a nisu odani oni koji su organizirali atentat. Nedjo Kerović bio je čak osudjen na smrt, te mu je tek putem milosti pretvorena kazna u tamnicu od 20 godina. Mitar Kerović osudjen je na doživotnu tamnicu; Jovo i Blagoje Kerović riješeni su optužbe, i to Jovo zato što nije znao o čemu se radi, a Blagoje zato što nije mogao bez opasnosti po svoju rodbinu prijaviti stvar vlasti, jer bi — kako je vidio i znao da su upleteni otac mu Mitar i brat Nedjo — potpali ovi pod kaznu. Cvijan Stjepanović osudjen je na sedam godinâ tamnice.

*

Jakov Milović je onaj seljak koji je, sa granice Srbije, doveo bio Principa i Grabeža do učitelja Veljka Čubrilovića. Naveo sam već, kako u početku nije htio ništa priznati. Tek kad je okovan u teške lance, kao i svi ostali, pa se uvjerio da je stvar ozbiljna, počeo je po malo priznavati. Ovaj Jakov Milović, ro-

dom iz Boderišta (kot. Gacko), u zadnje vrijeme nastanjen u Obriježju (kot. Bijeljina), 43 godine star, pravoslavne vjere, udovac, otac petero djece, po zanimanju težak, nepismen i dosada nekažnjen, izjavio je slijedeće.

Jednog dana, početkom juna, našao ga u Janji Petar Mičić i saopćio mu je, da ga zove na Izakovića-adu finansijski narednik Grbić, da odmah krene onamo. Na ovaj poziv otišao je na tu adu, gdje je zatekao u kolibi Mile Čule narednika Grbića i dva djaka, koji mu rekoše, da su Sarajlije, te da bi obnoć htjeli neopaženo preći granicu. Grbić mu je naložio, da potajno prevede te djake preko granice, a zatim se vratio u svoju karaulu u Lješnicu. Djaci mu rekoše, da ih odvede do Veljka Čubrilovića u Priboj. Kad se već dobrano smrklo, krenuli su Milović, Mičić, Princip, i Grabež, prema Obriježju, i tu ih je ostavio Mičić, a oni — hodajući dva-i-pol sata po oranicama i poljima — stigoše u Obriježje i krenuše prema Čengić-selu, onda kroz šumu Lazarevicu do sela Trnove. Tu su u jednoj praznoj štali legli spavati u jasle, umorni i prokisli, jer ih je cijelu noć pratila jaka kiša. Kad je svanulo, nastavili su put i došli do kuće Obrena Miloševića, i tu popili kavu. Djaci zamoliše Miloševića za torbe, jer da nose nešto teško. Milović je vidio u djakâ četiri ili pet kutijâ, te četiri revolvera, što su djaci zamotali u krpe i ponijeli u dvije zobnice sve do Priboja. S njima je pošao i Obren Milošević, pa su preko Mezgraje došli do na vrh Priboja. Tu su opazili nečije stope, a čulo se je i neko naricanje, pa se djaci sakriše s oružjem u grm, a on i Milošević sreli su nedaleko Veljka Čubrilovića i jednog popa. Čim ih je Veljko opazio, upitao ih je što hoće; a on Milović odvratio mu, da je došao do njega, da ga traže dva varošanina: »Idu do tebe, evo ih ovdje blizu, pa ih pitaj što hoće«. Nato su, pošto je pop otišao, izašli djaci iz grma i predstavili se Veljku Čubriloviću. Djaci su dali Miloviću i Miloševiću svakom po pet kruna, našto su se oni odmah vratili kući, a djaci su pošli sa Veljkom Čubrilovićem.

Zadnji uhapšenik u atentatu bio je Obren Milošević iz Gornje Trnove (kot. Zvornik), 38 godina star, po zanimanju težak. On je naveo, da je baš orao na uzajmljenom volu, kad je izbio Jakov Milović sa dva djaka. Njega je pozvao Milović,

da s njime otprati te djake do Priboja, nu on se nećkao radi uzajmljenog vola, našto mu je pokazao Milović srebrn forint i rekao dati mu ga kao odštetu za najmljenika. Torbe s oružjem nosili su do Priboja, jednu on a drugu Milović. Kad su im na rastanku dali djaci svakom po pet kruna, primijetio je njemu Veljko Čubrilović: »Sada ajde ti dolje«; a Miloviću »Ajde ti gore«, — pa je Milošević krenuo putem uz brdo, a Milović niz brdo, i tek kasnije su se u šumi sreli i pošli kući. O atentatu mu nitko nije ništa rekao, te o tome ništa i ne zna.

Milović i Veljko Čubrilović poricali su te navode Obrena Miloševića, pa Milović nije htio ni to priznati, da je on nosio torbu s oružjem. Princip i Grabež tvrdili su, da su u kući Obrena Miloševića tražili od njega i Jakova Milovića, da ih otprate do Tuzle, ali ovi da su se ustručavali pratiti ih tako daleko, te da im je tu u kući Milović rekao, da će ih odvesti do Veljka Čubrilovića u Priboj. Kad je Miloviću predočena ta tvrdnja Principa i Grabeža, ostao je on nepokolebljivo kod svoje tvrdnje, da su mu oni još u kolibi Milana Čule rekli, da ih otprati do Veljka Čubrilovića u Priboj. Svakako je iskaz Obrena Miloševića bio vjerojatniji, jer on nije bio unaprijed obaviješten o prolazu djakâ; a drugi, naime Milović, Grabež, i Princip, ostali su kod svojih tvrdnjâ zato da se ne bi saznalo, kako su Jakov Milović i Veljko Čubrilović već po prije odredjenu sporazumu postupali. Najbolje se to vidi po tome, što je Veljko Čubrilović odmah upozorio seljake, da idu jedan gore a drugi dolje, da ne bude napadno; pa se iz svega vidi i to, da je Veljko Čubrilović tu dočekao djake znajući da će oni doći, a njegova isprika, da je pošao da kupi janje, bila je samo izmišljenja. To se napokon vidi i iz prijetnja Kerovićima.

Na daljna pitanja, branio se Jakov Milović, da on nije bio ni u kakovoj vezi sa Narodnom Odbranom, ili sa Božom Milanovićem, te bilo u kakovoj vezi sa Srbijom. Poricao je to odlučno i onda kad mu je o tome predočen iskaz Veljka Čubrilovića. Konačno je priznao tek, da je bio prije pet godina u Šapcu, kad se je još bavio krijomčarenjem, ali da ne poznaje Božu Milanovića. Priznao je još, da je jedno dva puta odnio Milanu Čuli na Izakovića-adu pisma, koja mu je bio dao Čubrilović, ali da ne zna za koga su bila odredjena ta pisma.

Jakov Milović bio je suh i visok čovjek, dugoljasta lica, nemirna, živa a podmukla oka; izgledao je kao jegulja, koja bi se mogla svukud provući. Bio je prepreden i cinički tip krijomčarâ, oprezan i spreman na sve.

I taj Jakov Milović bio je osudjen na smrt, pa je i njemu putem milosti pretvorena kazna u tamnicu od 20 godinâ. Po postojećem bosanskom zakonu, morao je sud, kad bi koga osudio na smrt, iza osude vijećati i osudjenoga predložiti vladaru na pomilovanje. Tako su i u ovom atentatu bili osudjeni na smrt: Miško Jovanović, Veljko Čubrilović, Danilo Ilić, Jakov Milović, i Nedjo Kerović, pa je pomilovanje došlo samo za Milovića i Kerovića.

Optužen je bio i Mićo Mičić iz Janje (kot. Bijeljina), 26 godina star, neoženjen, po zanimanju pekar. On je u predistrazi naveo u svoju odbranu, da je bio u dobrom poznanstvu sa finansijskim narednikom Grbićem, pa bi češće s njegovom dozvolom prelazio granicu bez propusnice i dolazio u Lješnicu, gdje se zabavljao sa djevojkama; kod tih prelaza svraćao bi obično na Izakovića-adu, u kolibu Milana Čule. Tako je došao i 31. maja 1914 tom Čuli, i tu zatekao dva nepoznata djaka, naime Principa i Grabeža. Na stolu u sobi opazio je neke kutije, te mu rekoše ti djaci, da su to bombe. Ti djaci su pucali revolverima oko kolibe. Grbić mu je rekao, da ova dva djaka hoće da idu preko Tuzle u Sarajevo. Mičić mu je primijetio, da bi mogao naći u Janji kola, koja bi ih odvezla u Tuzlu, nu Grbić mu je odvratio, da djaci moraju ići potajno, jer hoće u Sarajevu nešto da učine, i zato da nikom ništa ne kazuje, jer će mu inače otići glava; pa neka ode odmah i pozove Jakova Milovića iz Obriježja. Doveo je Milovića, a u večer kad se smrklo, svezali su djaci bombe oko pasa, pa su svi zajedno pošli do vode Starače, koju su pregazili. Grbić je nato pošao svojoj karauli, a malo poslije rastao se i on od Milovića i djaka, te krenuo kući.

Već sam spomenuo kako se ustanovilo, iz nadjenih dokumenata pograničnog oficira Koste Todorovića, da je Mićo Mičić bio s njim u ličnom dodiru kao kurir za izvještajnu službu. Tako je u djelovodnom protokolu od 18. I. 1913 upisano: »Da bi stanje u Tuzli provjerio, pošto se na Bobara ne može

osloniti, jer je star i nepismen, naredjeno je povjereniku u Lješnici učitelju Jakovljeviću, da odmah naredi članu organizacije M. Mičiću iz Janje, da ide u Tuzlu«. I zatim upis od 20. januara 1913: »Povjerenik Jakovljević javlja iz Lješnice, da M. Mičić nikako nije išao, izgovarao se da nije smeo«. Nalog koji se ovdje spominje (u dnevniku od 18. januara 1913) nadjen je prigodom premetačine u malozvorničkoj školi, gdje je službovao Jakovljević, i glasi u originalu: »Dobavi ili pozovi iz Janje Mičića pekara, koji je dolazio... sa onim komitom iz Janje pre nekoliko... i reci mu, da je apsolutno potrebno da on lično ide u Tuzlu odmah, najdalje prekosutra. U Tuzli će naći Jovu Pavlovića i da mu se javi znakom — Avala —«.

Ipak je osudom o atentatu Mićo Mičić riješen od optužbe, jer je sud usvojio, da mu je nedostajala zla namjera kod pomoći koju je pružio. Sudjeno mu je tek u Banjalučkom Procesu za uhodarenje.

Tako su preslušani svi oni za koje sam doznao da su u bilo kakoj vezi sa Sarajevskim Atentatom; osim onih preko granice, naime onih koji su boravili u Srbiji, a to su bili: Ciganović, kapetani Popović i Prvanović, narednik Grbić, i Milan Čule.

*

Poslije svega toga, jednog dana, preslušavao sam opet o nečemu Nedeljka Čabrinovića; pa se ovaj počeo ljutiti na Principa i Grabeža, jer da su ga oni omalovažavali i nisu ga smatrali ozbiljnim, a ipak je on izvršio atentat. Nato je priznao Čabrinović, da se onaj gospodin s kojim je bio Ciganović u vezi zove T a n k o s i ć. Taj Tankosić da je bio jedan od zavjerenika godine 1903, da je kao major ratovao u Balkanskom Ratu, te se istakao i bio poznata ličnost kao vodja komitâ, pa da je i sâm vježbao komite. Ciganović da im je saopćio, da Tankosić želi upoznati jednoga od njih, našto su on, Čabrinović, Princip i Grabež, raspravljajući o tom koji bi od njih pošao do Tankosića, zaključili da — budući da je Čabrinović previše brbljiv, a Princip presitan i malen, te ne bi dovoljno imponovali, — ode Grabež, koji je ozbiljan i jače konstitucije. Grabež je doista i pošao Tankosiću, ali on (Čabrinović) ne zna što su oni tada razgovarali.

Pozvao sam nato Trifka Grabeža i rekao mu, da je Čabrinović odao ime onog gospodina s kojim je Ciganović bio u vezi, i pozvao ga da mi i on navede ime toga gospodina. Vidilo se da mi Grabež ne vjeruje, jer se skanjivao da mi ga oda. Nato sam ga zapitao: »Kako se zvao onaj major kojemu je išao jedan od vas, i kako je to bilo?« Tek sad je Grabež uvidio da mi je sama činjenica poznata, pa je priznao da se taj major zvao Tankosić; a zatim je o dogovoru, koji bi od njih išao do njega, iskazao posve suglasno kao i Čabrinović. Tada sam bio posve uvjeren da su i Čabrinović i Grabež rekli istinu, jer su im se iskazi na vlas slagali, a apsolutno se o tome nisu mogli dogovoriti.

Princip mi te činjenice kroz više dana nipošto nije htio priznati, iako sam i pred njim pravio aluzije kao i pred Grabežom. Bio sam uvjeren, da Princip mora toga više znati i da je zato toliko oprezan. Ali se nisam žurio sa Principom, i nisam mu htio predočiti što su mi Čabrinović i Grabež iskazali, držeći pouzdano da će on ipak progovoriti; ali je Princip ostao tvrdokoran. Kod mojih dnevnih izvještajâ, pitao me je Šef Sudstva svaki dan, da li mi je Princip tu okolnost priznao. Vidio sam da je vrlo nestrpljiv, pa je tražio od mene da suočim Principa sa Čabrinovićem i Grabežom i da tako završim istragu, jer da iz Beča požuruju završetak istrage i čekaju još samo na to priznanje Principa. Dotada nisam nikada osumnjičenike osobno suočavao radi njihovih iskazâ, jer sam ih uz zgodne aluzije lakše navodio na priznanje stanovitih okolnosti, i samo na taj način mogao kontrolirati njihovu istinitost. Ipak mi konačno i Princip izjavi, da će mi priznati što on zna ako pred njim kažu Čabrinović i Grabež što su meni priznali o tom gospodinu, za kojega sam ja rekao da je major. Videći dakle da on, znajući više o tom majoru, nije znao što bi mi priznao, pokušao sam još zadnje sredstvo: pozvao sam pred sebe Čabrinovića i Grabeža — posve naravno, svakog za se —, pa sam im rekao da oni kažu Principu u oči, da su odali ime onog majora s kojim je Ciganović bio u vezi, te kako je jedan od njih i išao majoru, i da je sa majorom govorio; ali da ne smiju spomenuti ime Tankosić, niti reći koji je od njih išao majoru i šta je s njim govorio.

Obavivši takovo suočenje, najprije izmedju Principa i Grabeža, a zatim izmedju Principa i Čabrinovića, pošto su se ovi udaljili, znao je sad Princip o čemu se radi, pa mi je odmah priznao, da se taj major zove Tankosić. Onda je još iskazao, da mu Ciganović nije odao to ime sve do onog dana kad mu je rekao, da Tankosić želi da vidi jednoga od njih. On je poznavao tog Tankosića još od Balkanskog Rata, jer je Tankosić kao vodja upisivao komite, pa se bio i on njemu prijavio, da ga primi kao komitu, ali ga nisu htjeli primiti zato što je bio preslab; kasnije se više nije sastajao sa Tankosićem. Zato i ovaj put nije htio da ide pred Tankosića, budući da mu ovako sitan i slab ne bi imponovao, a nisu htjeli da ode ni Čabrinović, jer je on dosta neozbiljan i brbljiv, pa su zato konačno zaključili da podje Grabež, koji je bio jače konstitucije i po naravi vrlo ozbiljan. Kad se Grabež vratio od Tankosića, saopćio je Principu šta je s njim razgovarao, i o tome je Princip iskazao posve saglasno kao i Grabež. Drugi dan ih je doista Ciganović u Topčideru učio gadjati iz brauninga u stabla.

Po iskazu Principa, Tankosić je spadao medju bivše zavjerenike, koji su ubili kralja Aleksandra Obrenovića. Na moje izričito pitanje, da li je Tankosić bio u dobrom odnosu sa Srpskom Vladom, odvratio mi je Princip, da su Tankosić i svi oficiri zavjerenici bili na ratnoj nozi sa Pašićem i radikalima, te da bi se o tome dalo mnogo pričati, ali da se on u to ne upušta. Princip je još naveo, da je Tankosić za Aneksijone Krize, a i za Balkanskog Rata, kupio i poučavao četnike, te im bio vodja. Baš zato što je Tankosić bio u velikom neprijateljstvu sa Pašićem, odnosno sa njegovom vladom, upozorio ga je Ciganović, da se ima kroz Srbiju potajno izvršiti prenos oružja i potajno preći granica.

Kad sam upitao Principa, da li su i pogranični oficiri, koji su im pomogli kod prelaza, bili bivši zavjerenici i u vezi sa Tankosićem, izjavio je Princip, da je to možda tako, ali da on o tome ništa pozitivno ne zna. I iz toga se vidilo, da je Princip o svemu tome više znao, ali se nikako nije htio upustiti pobliže u razgovor, jer je bio vrlo oprezan i bojao se da se ne bi zarekao.

*

Spomenuću još, ukratko, i iskaz svjedoka Trifka Krstanovića, na kojega se toliko pozivala Bečka Vlada, dovodeći atentat u vezu sa Narodnom Odbranom. Tog Trifka Krstanovića uhapsili su žandari 7. srpnja 1914, zato što se on bio javno izrazio, da se moglo očekivati da će biti izvršen atentat na prestolonasljednika Ferdinanda, pa se slutilo da i on nešto zna o zavjeri. Ja nisam sâm preslušavao Krstanovića, jer sam ga bio izlučio iz atentatske istrage; preslušao ga je drugi jedan sudija, najprije kao osumnjičena, a onda je Drž. Odvjetnik obustavio protiv njega kazneni postupak i dao ga od tog istog sudije preslušati kao svjedoka. Ja slučajno tada nisam ni čitao njegov iskaz, zato što mi je vjerojatno moj pomoćnik (Dr. Sertić) rekao, da nije važan za istragu o atentatu.

Trifko Krstanović iskazao je, da je s jeseni godine 1908 prešao bio u Srbiju da traži posla. U to je proglašena aneksija Bosne i Hercegovine, pa je u Beogradu nastala velika uzbuna, i zato je on odlučio zatražiti od Austrijskog Konzulata da ga otpreme u zavičaj. No pri izlasku iz Konzulata pograbio ga je jedan žandar i odveo u kvart, gdje ga je grdio jedan podoficir i prebacio mu što ne ide u komite. Kad je rekao da nema od čega živjeti, odvratio mu je taj podoficir, da će dobiti potpunu opskrbu ako se upiše u četnike. Žandar ga je odveo u gostionicu k »Zelenom Vencu«, gdje su ga uzeli na hranu i stan; o tu su stanovali i drugi četnici. Kad je došao u tu gostionicu, predstavio ga je žandar Voji Tankosiću, koji je tada bio kapetan i vodja komitâ, pa mu je Tankosić rekao, da se četnici uče kako se bacaju bombe, razaraju mostovi, tuneli, telegrafi i željeznice, te da će oni ići pred vojskom, ako dodje do rata s Austrijom. Jedan čovjek odveo ga je u neku pomanju erarsku kuću, koja se nalazila kraj Ministarstva Finansija, i tu ga je u kancelariji upisao Milan Pribićević kao četnika, i pitao ga, da li mu je Tankosić objasnio dužnosti komite. Tu u Beogradu bilo je upisano oko 70 četnikâ, a nisu radili ništa. Za jedno mjesec-i-pol saopćio im je Tankosić, da su vlasti zabranile vrbovanje u komite, te da se moraju sakriti; i poslali su ih u Ćupriju. Tu su ih vježbali u bacanju bombi, postavljanju mina, i razaranju telegrafa, željeznica, tunela i mostova, i to oficiri: Voja Tankosić, Dušan Putnik, i Mitar Djinović, koji je bio

upleten u crnogorsku bombašku aferu i kasnije ustrijeljen u Crnoj Gori. Bilo im je zabranjeno općiti s drugim ljudima. Svakih 14 dana dolazili bi k njima Milan Pribićević, general Božo Janković, ljekarnik Šarić, poslanik Živko Rafajlović, i Milutin Glišić, činovnik Ministarstva Finansija, koji bi posmatrali njihovo vježbanje i namirivali troškove opskrbe. U Ćupriji je bilo oko 140 komita, koji su — pored hrane i opskrbe — dobijali dnevno po 25 para za duhan. U martu 1909 bili su otpušteni, jer da su velevlasti priznale Aneksiju Bosne i Hercegovine.

Pri raspuštanju rekao mu je general Božo Janković, da ode u službu Boži Milanoviću u Šabac. Stupio je u službu kod Bože Milanovića, koji mu je rekao, da će biti njegov kurir i raznositi pisma, te da će — ako ne bude vjerno služio i izvršivao naloge — izgubiti glavu. Kad je nosio jedamput pismo finansijskom naredniku u Srpskoj Rači, ustavio ga je na putu za Bogatić Sreski Kapetan i oduzeo mu to pismo i revolver, rekavši mu da je od Ministarstva došao strog nalog, da komite ne smiju ništa učiniti na svoju ruku, da se ne bi provocirala diplomatska intervencija. Vrativši se Boži Milanoviću, javio mu je što se dogodilo, a ovaj se pritužio Okr. Načelniku, koji je naredio Kapetanu u Bogatiću, da vrati Krstanoviću revolver, te da otpremi pismo nekom Čedi Lukiću, finansijskom naredniku u Rači, na kojega je pismo glasilo. Kao kurir odnio je, do listopada 1910, 43 pisma u Srpsku Raču, 55 u Loznicu, 5 u Zvornik, 2 u Ljuboviju, a mnoga u Koviljaču. Nosio je pisma obično carinicima, od kojih je opet donosio odgovore Boži Milanoviću. Svake nedjelje odnosio je od Bože Milanovića pisma u Beograd i uručivao ih Milanu Pribićeviću i generalu Boži Jankoviću. Nakon osam mjesecâ službovanja, dao mu je Božo Milanović svoju posjetnicu, na kojoj je bila narisana mrtvačka glava, i napisano da je on, Trifko Krstanović, imenovan povjerenikom Narodne Odbrane. Kadikad bi mu dao Milan Pribićević po revolver ili novaca za revolver, da ih dade financima na granici, koji su služili kao komite. U listopadu 1910, kada mu Božo Milanović nije htio povisiti plaću, zahvalio se na službi. Kad je stigao u Beograd, dao ga je general Janković zatvoriti, što je otkazao posluh. Povlačili su ga dva mjeseca po raznim tamnicama, i u decembru 1910 prebacili su ga u Bosnu.

Na pitanje suca, izjavio je Trifko Krstanović, da mu o »Crnoj Ruci« nije ništa zaizvjesno poznato, već samo ono što je čitao u srbijanskim novinama; ali se ne sjeća više što su sve te novine pisale.

Meni je poslije bilo žao, što nisam osobno preslušao toga svjedoka; a i čudno mi je bilo što me niko nije upozorio na njegov iskaz. Ja bih ga sigurno bio iscrpnije preslušao, da bih se uvjerio o istinitosti svih njegovih navodâ. Svakako, taj iskaz nije bio u vezi sa samim atentatom, i upotrebljen je samo zato da bi se rad Narodne Odbrane za vrijeme Aneksijone Krize doveo u vezu s atentatom.

Treba da kažem, da ja tada još nisam gotovo ništa znao o t. zv. »Crnoj Ruci«, odnosno o udruženju »Ujedinjenje ili smrt«; ali držim pouzdano, da su austrougarske vlasti za to morale znati posredstvom svog diplomatskog predstavnika u Beogradu. Tek iza Rata saznao sam, da je godine 1911 grupa oficirâ-zavjerenikâ (iz godine 1903) osnovala tajno udruženje »Ujedinjenje ili smrt«, nazvano »Crna Ruka«, i da je na čelu tog udruženja stajao Dragutin Dimitrijević Apis, koji je kao pukovnik (1913) postao šefom Obavještajnog Odjeljenja Gjeneralštaba, te da je cjelokupna izvještajna služba išla preko njega. Čuo sam dalje, da su ti oficiri, početkom 1914, došli u otvoren sukob sa Vladom, te da je Stojan Protić, kao Ministar Unutrašnjih Djelâ, dao provesti premetačinu u prostorijama udruženja »Ujedinjenje ili smrt«. Kako se o tome tada pisalo i po srbijanskim novinama, svakako su austrijske vlasti za sve to znale; pa me ipak Bosanska Vlada nije upozorila na to udruženje, iako sam inače dobijao sve moguće i nemoguće informacije, te morao osumnjičenicima predočavati kojekakove brošure, pisma, dapače i fotografije. Mislim da je to učinjeno zato što su — kako sam već naveo — vlasti htjele da se tom istragom kompromituje Narodna Odbrana, koja je bila u dobrim odnosima sa srpskim vlastima, a kad bi se bilo ustanovilo da su tu upleteni »crnorukci«, bilo bi teže okriviti službenu Srbiju. Medjutim, iz iskaza Principa vidilo se, da je Tankosić bio zavjerenik, te da su on i njegovi drugovi bili u otvorenoj borbi sa Pašićem; ali tu okolnost nisu htjele iznijeti austrijske vlasti, iako je ona bila svakako važnija nego li okolnost, da su se atentatori htjeli za

dobavu oružja u prvi mah obratiti na Narodnu Odbranu. Uostalom, iz nadjenih dokumenata koje sam citirao, vidi se, da su i nekoji viši pogranični oficiri bili protiv prenošenja oružja, pozivajući na odgovornost Kostu Todorovića.

Na koncu, i iz iskaza samih atentatorâ, kao i iz cijelog njihova postupka i prelaza kroz Srbiju, vidi se jasno, da su se oni skrivali ispred vlasti službene Srbije. Stoga, ako je Srpska Vlada bila kriva da nije sve to spriječila, isto toliko su bile krive i austrougarske vlasti; još i više, budući da im je, kako su i sami u Memoaru prije Rata naveli, bio poznat neprijateljski stav stanovitih krugova u Srbiji i omladine u krajevima Jugoslovenâ unutar Monarhije, pa su ipak — nakon tolikih prethodnih atentatâ, koji su se u kratko vrijeme prije toga zbili — poslali Prestolonasljednika u Sarajevo, u službeni posjet, i to uz tako nedovoljno lično osiguranje i baš na srpski Vidovdan! Ako čovjek o tome razmisli bez ikakovih predrasudâ, mora doći do uvjerenja, da je to učinjeno bilo hotimice bilo u krajnjoj i nevjerojatnoj nepažnji. Zato sam i ja tada bio uvjerenja, a toga sam još i danas, da su stanoviti krugovi Austro-Ugarske morali pogodovati tom atentatu, koji su onda iskoristili za rat protiv Srbije. Zato je i Bosanska Vlada stalno nastojala, a pogotovo kad je bio proglašen rat protiv Srbije, da bi se za atentat učinila odgovornom službena Srbija; zato se je i u optužnici i kod glavne rasprave na svaki način imala dokazati veza atentatora sa Narodnom Odbranom, a po tome i sa istaknutim srpskim službenim ličnostima koje su ujedno bile i funkcijonari Narodne Odbrane. Zato je i citiran cjelokupni rad Narodne Odbrane kao uperen protiv Austrougarske Monarhije za vrijeme Aneksijone Krize, iako je to bila jedna proizvoljna kombinacija koja se nikako nije temeljila na onome što je dokazano u samoj istrazi o atentatu. Kad su napokon Princip i Čabrinović i Grabež priznali, da su dobili oružje od Ciganovića, onda se odmah reklo, da je i Ciganović to učinio kao član Narodne Odbrane, iako se tečajem istrage nigdje nije moglo ustanoviti da je Ciganović bio članom Narodne Odbrane. Tako se onda proizvoljno zaključilo, da je službena Srbija kriva za atentat, zato što su neke osobe, koje su pomogle atentatorima u Srbiji, bile službene ličnosti.

ZAKLJUČAK.

Istraga je bila uglavnom gotova; ali, kako sam već spomenuo, dobijao sam od vlasti svakojaka pisma, fotografije, te razne spise, koje sam imao predočavati pojedinim osumnjičenima, da se o njima izjave.*)

---

*)

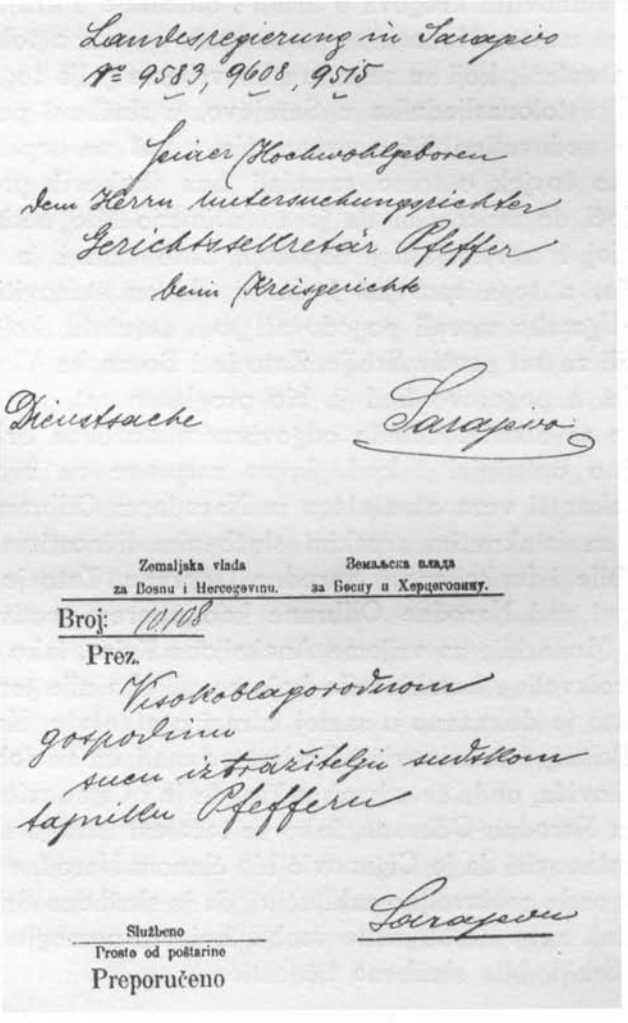

Landesregierung in Sarajevo
Nr. 9583, 9608, 9515

Seiner Hochwohlgeboren
dem Herrn Untersuchungsrichter
Gerichtssekretär Pfeffer
beim Kreisgerichte

Dienstsache Sarajevo

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Земаљска влада за Босну и Херцеговину.

Broj: 10108

Prez.

Visokoblagorodnom
gospodinu
istražitelju sudbenom
tajniku Pfefferu

Sarajevo

Službeno
Prosto od poštarine
Preporučeno

Tako, jednog dana kad je već održana glavna rasprava o atentatu, dodje u kancelariju jedna osoba, kojoj imena ne mogu odati, te mi je — pošto je zatražila da joj se zajamči, u smislu zakona, da joj ime neće biti spomenuto — učinila jednu izjavu o postojanju nekake »teroristične organizacije«, koja da ima sjedište u Beogradu, a ekspoziture u Sarajevu, Mostaru, Bos. Brodu, te Tuzli, — za Bosnu; u Zagrebu, Voloskom, te Sušaku, — za Hrvatsku; u Zadru, Splitu, i Dubrovniku, — za Dalmaciju, — te da se Čabrinović morao toj organizaciji već prije jednu godinu ili jednu-i-pol godine zakleti, da će izvršiti atentat na prestolonasljednika Ferdinanda i na druge predstavnike vlasti u Austrougarskoj Monarhiji, kao i na radnu većinu u Bosanskom Saboru. Dalje, da je bogoslov Djuro Šarac, iz Bosanske Krupe, u savezu sa Ciganovićem i bogoslovom Kazimirovićem, bio posrednikom izmedju atentatorâ, te Tankosića i drugih časnikâ, koji su pripremili atentat. Ljudi koji su — pored Čabrinovića — položili prisegu »terorističkoj organizaciji« bilo je više, a medju njima i drž. činovnika u Bosni; jedan od ovih imao je postaviti pakleni stroj u Sabornici, kad se glasalo o proračunu: čim bi neko bio digao taj stroj u obliku ručne torbice, uhvativši je za ručku, pakleni stroj bi eksplodirao.

Ta teroristička centrala u Beogradu — tako je glasila dalje ova izjava — pronašla je, pored Čabrinovića, još i Grabeža i Principa, a sarajevska podružnica dala im je novaca za putovanja u Beograd i natrag. Članovi ove terorističke organizacije bili su, kaže, i Danilo Ilić, te odvjetnički perovodja Dr. Orlić u Opatiji, koji bi mogli dati obavještenja o organizaciji. Zato je Ilić i u Sarajevu davao novac atentatorima, i zato je kod njega nadjen sakriven toliki novac. Ilić je i bombe i revolvere dijelio po zaključku te organizacije, medju čijim članovima ima doktorâ prava i medicine, a i novinarâ. Većina članova imala je izbjegavati političke razgovore i nebaviti se javno politikom. Zato je putovao Ilić u Bosanski Brod i u Mostar. Navodno su zato iz Bosne bili pobjegli i Dr. Stojanović iz Tuzle, te Dušan Vasiljević, advokat iz Mostara. Popis svih članova te tajne organizacije, šifre i velika prepiska o tome, nalazi se — kaže — u kovčegu Čabrinovića, što ga je navodno ostavio u Beogradu. U Loznici, htjeli su jedan kapetan, Princip, i Grabež, ubiti Čabrinovića, jer su se bojali da će on organizaciju odati.

Dalje se kaže u izjavi, kako se atentatori sporazumijevaju u zatvoru udarcima o zid, koji označuju alfabet, što se može ustanoviti na zidu u ćelijama. Pa završuje riječima: »Pobijedila Austrija u ratu, ili bila pobijedjena, ta će organizacija nastaviti svoj rad, jer su se članovi zakleli uništavati predstavnike austrijske vlasti u svrhu provodjenja jugoslovenske ideje, koja neće prestati ni onda ako bi Austrija uništila Srbiju. U toj organizaciji ima i Hrvatâ, ali mnogo više Srbâ...«

Ova prijava podnesena mi je 27. oktobra 1914; ali je ja nisam dao protokolirati, već sam je pokazao Šefu Sudstva (Hmijeljevskom), koji mi je rekao da preslušam o tome ukratko Danila Ilića i Nedeljka Čabrinovića. Pošli smo stoga u vojni zatvor, moj perovodja (Dr. Šutej) i ja, te sam ja preslušavao i diktirao, a on pisao slijedeći

ZAPISNIK,

sastavljen u uzama vojnog zatvora, dne 28. oktobra 1914.
(Prisutni potpisani)

Predveden bude iz uzâ Danilo Ilić, te na pitanja očituje: »Ja sam kazao sve što sam znao... Vremena, atentati u Zagrebu i po Monarhiji, te lektira djačkih nacijonalističkih listova, počevši od ‚Zore' koja je izlazila u Pragu i propovijedala revoluciju, te čitanje revolucijonarnih knjiga (kao ‚Podzemna Rusija'), što se sve turalo djacima u ruke, kao i proslavljanje atentatorâ u pjesmama, razvilo je medju djacima takav revolucijonarni duh da, kad bih bio tražio i 15 djakâ za sudjelovanje u atentatu, bio bih ih našao spremnima.

»Da bi odista postojala kakova revolucijonarna, ili teroristička, odredjena organizacija za atentate uopće, to meni nije poznato, jer ja za takovu organizaciju ne znam da je postojala u Sarajevu, niti gdje drugdje; a da ja to znam, ja bih članove, odnosno sukrivce, odao, jer bi mi možda to pomoglo da mi se život pokloni.

»Kako rekoh, ja nemam Vama više ništa odati, jer ja više ništa ne znam.«

Iliću bude predočen sadržaj prijave, koja prileži, našto on izjavljuje: »Ova prijava je puko nagadjanje, koje je neko sastavio na temelju utiska što ga je dobio kod glavne rasprave, i sve to nije istina; bar meni nije ništa poznato, a novac pronadjen u mojoj kući je moje majke, kako sam to već kazao«.

P. P.

Danilo Ilić v. r.

Predveden bude zatim iz uzâ Nedeljko Čabrinović, te mu bude saopćeno, da se ušlo u trag jugoslovenskoj terorističkoj organizaciji, pa ako hoće neka se o tome izjavi, našto je Čabrinović očitovao:

»Ja o takovoj organizaciji ništa ne znam, niti sam o njoj išta čuo; a držim, da takova organizacija i ne postoji.«

— Vi ste neki dan jednoj osobi priznali opstojnost takove organizacije; a ta je osoba, po svojoj državljanskoj dužnosti, to prijavila, pa zašto nećete meni da kažete?

»Možda sam ja neki dan stanovitoj osobi kazao neku mistifikaciju, jer sam ja branio one ljude u Srbiji, pa sam htio toj osobi prikazati, da atentat potiče odavle a ne iz Srbije, budući da ja i mi svi držimo, da je atentat od nas samih potekao«...

Pročitana bude Čabrinoviću prijava, koja se nato odnosi, našto je on očitovao:

»Meni je kazao .....« (spomenuo je tu ime dotične osobe) »prekjučer kad je došao k meni, da ja ustvrdim, da su Dr. Stojanović i Dr. Vasiljević bili u terorističkoj organizaciji, kojoj da su oni bili predstavnici, te sve što je u toj prijavi navedeno, to je govorio on, a ne ja, tim više što ja Dra. Orlića ni ne poznam i nisam kod njega nikada bio na Sušaku. Istina je samo to, da sam mu pripovijedao, kako mi je Ciganović opisao pakleni stroj, s kojim bi se dalo lako izvesti atentat; a ja sam nato primijetio, da sam ja onda mislio s tim strojem u Sabornici počiniti atentat. Ta prijava je posve neistinita.«

P. P.

Nedeljko Čabrinović v. r.

Zaklj. i potp.

Pfeffer v. r. *Dr. Šutej* v. r.

Svršivši ove izvide, pokazao sam ih Šefu Sudstva, pa smo se sporazumjeli, da ovu prijavu ne protokoliram niti ulažem u spis, jer da nema smisla u tom pravcu voditi dalje izvide, kad je već pala osuda o Atentatu, utoliko prije što je cijela ta prijava vrlo problematična. Tako sam je ostavio sebi za uspomenu; a ovdje je spominjem zato, jer su karakteristične izjave Danila Ilića i Čabrinovića, nakon toga što su već bili osudjeni na smrt, odnosno robiju. Inače, ova izjava potvrdjuje i moje navode, da djaci u Sarajevu, iako su bili borbeno raspoloženi, nisu imali nikakove terorističke organizacije, već se je ova tek pred sâm Atentat ustrojila izmedju nekoliko njih u Sarajevu. To se uostalom vidi i iz iskaza sarajevskih djakâ, koje sam zato i iznio malo opširnije.

*

Svaki je sudac vodio dnevnik o istrazi, u koji je unošen dan kad je koji osumnjičeni nastupio prethodni, odnosno istražni zatvor. Na sâm dan atentata, t. j. 28. VI., zatvoreni su: Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović, i Danilo Ilić; dne 4. VII., Trifko Grabež; dne 5. VII., Vaso Čubrilović; dne 6. VII., Ivo Kranjčević; dalje: 7. VII., Miško Jovanović; 8. VII., Cvjetko Popović, Ivan Momčinović, te Franjo i Angela Sadil; 9. VII., Lazar Gjukić, i Branko Zagorac; 10. VII., Marko Perin; 11. VII., Veljko Čubrilović; 15. VII., Dragan Kalember; 18. VII., Nedjo Kerović i Blagoje Kerović; 20. VII., Cvijan Stjepanović; 24. VII., Mitar Kerović; 25. VII., Jovo Kerović; 1. VIII., Nikola Forkapić; 11. VIII., Jakov Milović; 18. VIII., Mićo Mičić; i konačno, 22. VIII. Obren Milošević.

Formalno, ustupio sam 19. septembra 1914 spis o atentatu, nakon dovršene predistrage, Drž. odvjetniku, da podnese optužnicu.

Po nalogu Šefa Sudstva, pravljeni su na pisaćem stroju u mojoj kancelariji prepisi zapisnikâ iz iskazâ glavnih osumnjičenikâ. Ti su se prepisi pravili u više primjeraka. Šef Sudstva slao je nekoje primjerke u Beč, a jedan je dobijao Drž. Odvjetnik, koji je i prije toga zaglédao u istražni spis i pravio sebi bilješke. Prema tome držim, da je Državni Odvjetnik — u sporazumu sa Vladom — izradio optužnicu još prije nego što sam mu ja ustupio spis, budući da je on već 26. septembra, dakle nakon sedam dana, predao sudu optužnicu, i još k tome tiskanu i latinicom i ćirilicom na 33 strane. To je bilo moguće i zato, što sam ja faktično bio s istragom gotov već koncem augusta, a do 19. septembra sam provodio tek nekoja razjašnjenja ili predočenja spisa.

*

Isti dan kad sam dobio optužnicu, naime 26. septembra 1914, pošao sam u vojni zatvor i pozvao pred sebe prvi put sve osumnjičenike zajedno, proglasio im optužnicu i uručio svakom po jedan primjerak pisan ćirilicom; a Ivi Kranjčeviću, Ivanu Momčinoviću, Franji i Angeli Sadil, pisan latinicom. To je bilo zato, što su se tada — po postojećim propisima — sudska rješenja imala dostavljati Srbima pravoslavne vjere u ćirilovskim

pismenima. Ujedno sam poučio optužene, da mogu po zakonu podnijeti prigovore protiv optužnice na viši sud; a ako ništa ne prigovore, da će biti optužnica pravomoćna i na temelju iste odredjena glavna rasprava.

Svi su priznali primitak optužnice, i dali pismeno očitovanje da prigovarati neće; jedino je Čabrinović oponirao, ali je — na nagovor svojih drugova — odustao i on od prigovora, te je tako optužnica postala pravomoćnom.

Čabrinović je, naime, htio žalbom stvar produljiti, jer je — koliko se još sjećam — izjavio, da je rat i da nitko ne zna što će biti sutra; a da su čuli, da se Crnogorci približuju Ilidžama, i da su komite došle već u Pale, pa bi mogli još i njih osloboditi.

U to su se vrijeme zaista jedne noći čuli bili iz daljine sa fronte topovi, i bili su se Sarajevu približili komite. U Sarajevo su došli neki stari vojnici iz Tirola, koji su na uniformi imali značku runolista, te se za njih pričalo, da su oni izvanredni strelci i da proganjaju komite. Sjećam se, tom zgodom, i jednog komičnog slučaja. Bili su naime po Sarajevu prikupljeni razni besposleni mladići, najviše muslimani, date su im puške i odvezeni su željeznicom u Pale, da dočekaju komite. Medjutim, kad su oni došli u Pale i vidili da se tu uistinu puca, poskakaše svi iz vagona, ostaviše puške, i pobjegoše pješice natrag u Sarajevo.

Inače, stvar je bila više ozbiljna nego smiješna. Tako sam jednog dana opazio s prozora moje kancelarije, kako je kejom prema Bendbaši krenulo nekoliko četa vojske u ratnoj spremi; a nije prošlo ni jedan sat, počeše se otuda vraćati ranjeni vojnici, nekoji pješice a nekoji na nosilima. Kasnije sam doznao, da su na te vojnike pucali komite. Kad sam vidio te ranjenike, moram priznati da mi nije bilo baš ugodno pri duši, jer sam bio uvjeren, ako provali srpska vojska, da će potražiti najprije mene i atentatore . . .

Pošto sam dakle uglavnom dovršio bio istragu, prestao je onaj strogi nadzor nad osumnjičenicima, pa su oni mogli lakše doznati i šta se u svijetu zbiva, te se i sporazumijevati kucanjem o zid, ili pisanjem po posudama u kojima su dobijali hranu. Upraviteljem vojnog zatvora bio je neki postariji kapetan, pa

sam ga jednom u šali upitao, što će biti sa atentatorima ako provale u Sarajevo komite, ili srpska vojska; on mi je sasvim ozbiljno odvratio, da bi ih, prije nego bi stigla srpska vojska, sve postrijeljao! Zato sam ja i dao razumjeti Čabrinoviću, da se ne nada oslobodjenju, jer da bi ih ovi u zatvoru prije toga sigurno poubijali...

Isti dan, t. j. još uvijek 26. septembra 1914, predao sam spis sa pravomoćnom optužnicom Okr. Sudu u Sarajevu, koji je odredio glavnu raspravu za 12. oktobra 1914. Spis je zapravo predan sudskom nadsavjetniku Kurinaldiju, koji je specijalno za tu raspravu bio dodijeljen od Vrhovnog Suda Okr. Sudu u Sarajevo. To je bio ispravan sudac, ozbiljan i dobar pravnik, samo malo previše pobožan, — išao je skoro danomice u crkvu.

Šef Sudstva odredio je, da prisustvujem glavnoj raspravi kao izaslanik Vlade. Moje mjesto bilo je kraj Drž. Odvjetnika; ovo zato, da bih ga tečajem rasprave eventualno upozorio na kakovu okolnost, ako bi to bilo potrebno, jer se pretpostavljalo da je meni stanje spisa bolje poznato nego njemu. Osim toga, imao sam paziti da, ako bi predsjedatelj tečajem rasprave previdio koju važnu okolnost, o tome obavijestim Šefa Sudstva, da bi onda mogao na to upozoriti predsjedatelja. Napokon, morao sam i dnevno podnositi Šefu Sudstva izvještaje o tečaju rasprave, na temelju kojih su pravljeni izvještaji za novine. Jednom zgodom došao sam u mali konflikt sa Šefom Sudstva, jer je donesena bilješka o raspravi koja se nije slagala sa mojim izvještajem; opazio sam, da je hotimično iskrivljena u svrhu da se naglasi odgovornost srbijanskih službenih faktora za atentat. Šef Sudstva mi je primijetio, da se mene napokon ne tiče što novine iznose, jer da ja zato nisam odgovoran. Inače tečajem rasprave, nijedan od osumnjičenih nije porekao svoje navode iz predistrage; dapače, ako bi im se iskaz kod glavne rasprave u čemu razilazio s iskazom kod istrage, te im to bilo predočeno, uvijek bi izjavili, da je iskaz u predistrazi tačan.

Rasprava je održavana u jednoj tek ovećoj sobi vojnog zatvora, pa joj je mogao prisustvovati, uz ulaznice, vrlo malen broj publike. Medju ovom je bio i neki p a t e r P u n t i g a m, s kojim sam se upoznao tek kod ove rasprave. On mi je, u

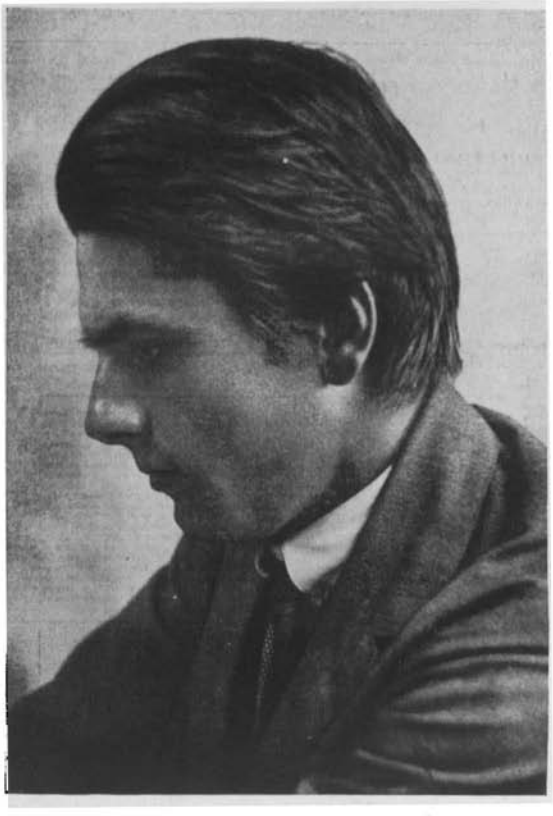

Vlado Gaćinović.

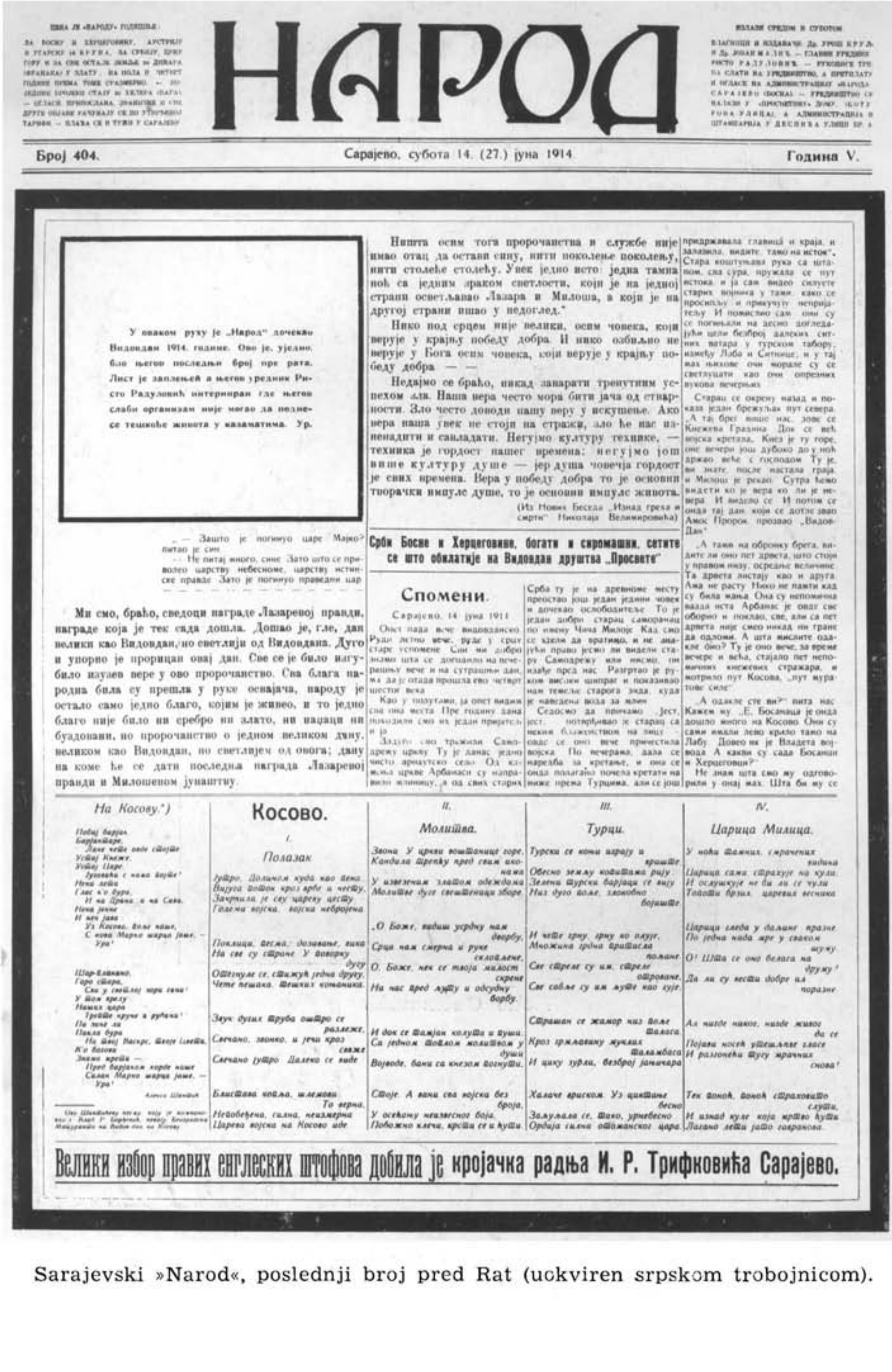

НАРОД

Број 404. Сарајево, субота 14. (27.) јуна 1914. Година V.

У оваком руху је „Народ" дочекао Видовдан 1914. године. Ово је, уједно, било његов последњи број пре рата. Лист је заплењен а његов уредник Ристо Радуловић интерниран где његов слаби организам није могао да поднесе тешкоће живота у казаматима. Ур.

— Зашто је погинуо царе Марко? питао је син.
— Не питај много, сине. Зато што се приволео царству небесноме, царству истинске правде. Зато је погинуо праведни цар.

Ми смо, браћо, сведоци награде Лазаревој правди, награде која је тек сада дошла. Дошао је, гле, дан велики као Видовдан, но светлији од Видовдана. Дуго и упорно је прорицан овај дан. Све се је било изгубило изузев вере у ово пророчанство. Сва блага народна била су прешла у руке освајача, народу је остало само једно благо, којим је живео, и то једно благо није било ни сребро ни злато, ни наџаци ни буздовани, но пророчанство о једном великом дану, великом као Видовдан, но светлијем од овога; дану на коме ће се дати последња награда Лазаревој правди и Милошевом јунаштву.

Ништа осим тога пророчанства и службе није имао отац да остави сину, нити поколење поколењу, нити столеће столећу. Увек једно исто: једна тамна ноћ са једним зраком светлости, који је на једној страни осветљавао Лазара и Милоша, а који је на другој страни ишао у недоглед."

Нико под срцем није велики, осим човека, који верује у крајњу победу добра. И нико озбиљно не верује у Бога осим човека, који верује у крајњу победу добра — —

Недајмо се браћо, никад занарати тренутним успехом зла. Наша вера често мора бити јача од стварности. Зло често доводи нашу веру у искушење. Ако вера наша увек не стоји на стражи, зло ће нас изненадити и савладати. Негујмо културу технике, — техника је гордост нашег времена: негујмо још више културу душе — јер душа човечја гордост је свих времена. Вера у победу добра то је основни творачки импулс душе, то је основни импулс живота.

(Из Нових Беседа „Изнад греха и смрти" Николаја Велимировића)

Срби Босне и Херцеговине, богати и сиромашни, сетите се што обилатије на Видовдан друштва „Просвете"

Спомени.

Сарајево, 14. јуна 1914.

Опет пада вече видовданско. Руди летње вече, руде у срцу старе успомене. Сви ми добро знамо шта се догађало на вечерњу вече и на сутрашњи дан, ма да је отада прошла ево четврт шестог века.

Као у полусну, ја опет видим сва она места. Пре годину дана походили смо их један пријатељ и ја.

Задуго смо тражили Самодрежу цркву. Ту је данас једно чисто арнаутско село. Од камења цркве Арбанаси су направили џамију, а од свих старих Срба ту је на древноме месту преостао још један једини човек и дочекао ослободиоце. То је један добри старац саморанац по имену Чича Милоје. Кад смо се хтели да вратимо, и не знајући право јесмо ли видели стару Самодрежу или нисмо, он изађе пред нас. Разгртао је руком високи шипраг и показивао нам темеље старога зида, куда је наведена вода за млин.

Седосмо да причамо. „Јест, јест, — потврђивао је старац са неким блаженством на лицу — овде се оно вече причестила војска. По вечерама дала се наредба за кретање, и она се онда полагано почела кретати на ниже према Турцима, али се још придржавала главицâ и краја, и залазила, видите, тамо на исток". Стара коштуњава рука са штапом, сва сура, пружала се пут истока и ја сам видео силуете старих војника у тами, како се просипљу и прикучују непријатељу. И помислио сам: они су се погињали на десно догледајући шеш безброј далеких ситних ватара у турском табору, између Лаба и Ситнице, и у тај мах њихове очи морале су се светлуцати као очи опрезних вукова вечерњих.

Старац се окрену назад и показа један брежуљак пут севера. „А тај брег више нас, зове се Кнежева Градина. Док се већ војска кретала, Кнез је ту горе, оне вечери још дубоко до у ноћ држао веће с господом. Ту је, ви знате, после настала граја, и Милош је рекао: Сутра ћемо видети ко је вера ко ли је невера. И видело се. И потом се онда тај дан, који се дотле звао Амос Пророк, прозвао „Видов-Дан".

„А тамо на обронку брега, видите ли оно пет дрвета, што стоје у правом низу, осредње величине. Та дрвета листају као и друга. Ама не расту. Нико не памти кад су била мања. Она су непомична вазда иста. Арбанас је овде све оборио и поклао, све, али са пет дрвета није смео никад ни гране да одломи. А шта мислите одакле оно? Ту је оно вече, за време вечере и већа, стајало пет непомичних кнежевих стражара, и мотрило пут Косова, „пут муратове силе".

„А одакле сте ви?" пита нас. Кажем му: „Е, Босанаца је онда дошло много на Косово. Они су сами имали лево крило тамо на Лабу. Довео их је Владета војвода. А какви су сада Босанци и Херцеговци?"

Не знам шта смо му одговорили у онај мах. Шта би му се

На Косову.*)

Побиј барјак
Барјактаре,
Ласне чете овде стојите
Устај Кнеже,
Устај Царе
Југовића с нама војите!
Нека лети
Глас к'о бура,
И на Дрину и на Саву.
Нека јекне
И век јава
Уз Косово, Воле наше,
С нова Марко шарца јаше. —
Ура!

Шар-Планино,
Горо стара,
Сва у светлој зори сина!
У том врелу
Наших царa
Трепте круне и рубина!
Па зове ли
Пакла бура
На свеј Васкрс, свеје светла,
К'о Косова
Знамо крепка —
Пред барјаком хорде наше
Силан Марко шарца јаше. —
Ура!

Алекса Шантић

*) Ову Шантићеву песму, која је компонована у „Кнез Р. Ђорђевић", новоју Београднице Маједравар на Видов-дан на Косову.

Косово.

I.

Полазак

Јутро. Долином куда као вена
Вијуга поток кроз врбе и честу,
Закрчила је сву царску цесту
Голема војска, војска небројена.

Поклици, песма, дозивање, вика
На све су стране. У поворку дугу
Оттегнуле се, стижући једна другу,
Чете пешака, тешких коњаника.

Звук дугих труба оштро се разлеже.
Свечано, звонко, и јечи кроз свеже
Свечано јутро. Далеко се виде

Блистава копља, шлемови. То верна,
Непобеђена, силна, неизмерна
Царева војска на Косово иде.

II.

Молитва.

Звона. У цркви воштанице горе.
Кандила трепћу пред свим иконама
У извезеним златом одеждама
Молитве дуге свештеници зборе.

„О Боже, видиш усрдну нам борбу,
Срца нам смерна и руке склопљене,
О, Боже, нек се твоја милост скрене
На нас пред љуту и одсудну борбу.

И док се тамјан колута и пуши,
Са једном топлом молитвом у души
Војводе, бани са кнезом погнути,

Стоје. А вани сва војска без броја,
У осећању неизвесног боја,
Побожно клечи, крсти се и ћути.

III.

Турци.

Турски се коњи играју и рвуће.
Обесно земљу копитама рију.
Зелени турски барјаци се вију
Низ дуго поље, злокобно бојиште.

И чете груну, груну ко олује,
Множина грдна притисла пољане.
Све стреле су им, стреле отроване.
Све сабље су им љуте као гује.

Страшан се жамор низ пољеталаса.
Кроз грмљавину жуклих таламбаса
И цику зурли, безброј јаничара

Халаче вриском. Уз циктање бесно
Заљуљала се, тако, урнебесно
Ордија силна отоманског цара.

IV.

Царица Милица.

У ноћи тамних, смрачених видика
Царица сама, страхује на кули.
И ослушкује не би ли се чули
Топоти брзих, царевих весника.

Царица гледа у даљине празне.
По једна нада мре у сваком шуму.
О! Шта се оно беласа на друму?
Да ли су вести добре или поразне.

Ал нигде никог, нигде живог да се
Појави носећ утешљиве гласе
И разгонећи тугу мрачних снова!

Тек понећ, понећ страховито слути,
И изнад куле која мртво ћути
Лагано лети јато гавранова.

Велики избор правих енглеских штофова добила је кројачка радња И. Р. Трифковића Сарајево.

Sarajevski »Narod«, poslednji broj pred Rat (uokviren srpskom trobojnicom).

Kuća Milana Čule na Isakovića-adi (na Drini), odakle su Princip i Grabež prebačeni u Bosnu.

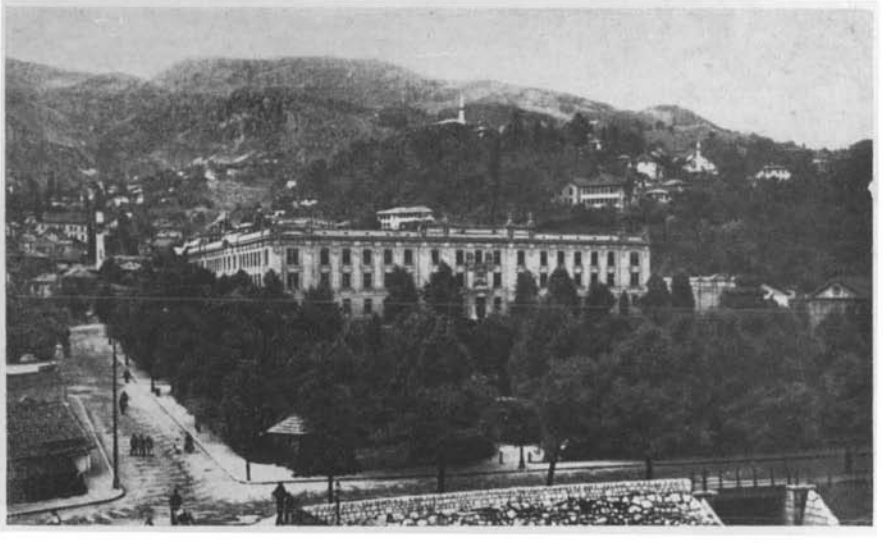

Filipovićev Park i Kasarna, u Sarajevu (sad, Kralja Petra Kasarna).

Kuća Danila Ilića
(danas u Ulici D. Ilića).

Velika soba u kući Danila Ilića: levo, krevet pod kojim su bile skrivene bombe; za stolom, majka Danila Ilića.

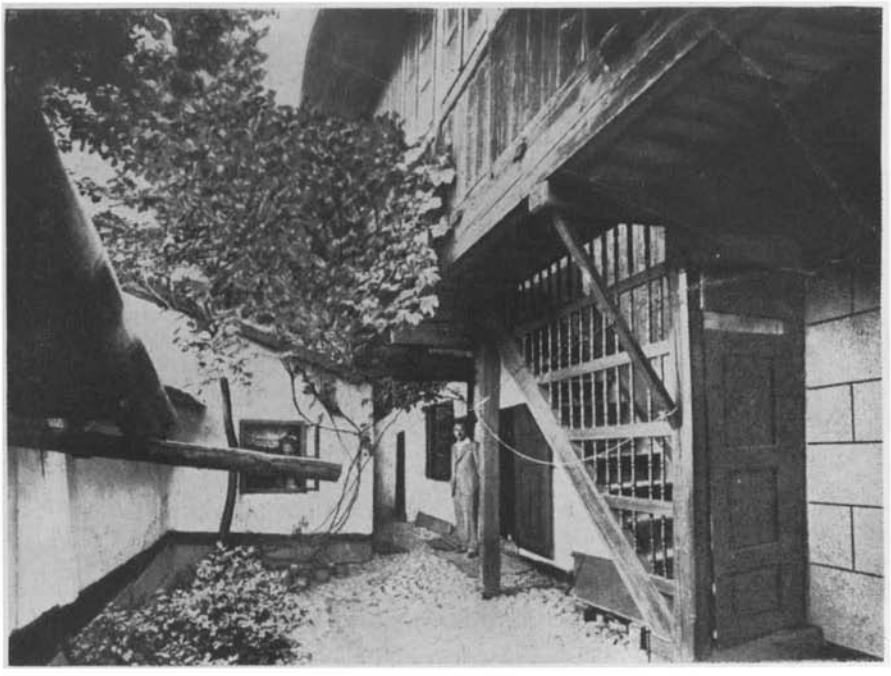

Dvorište kuće Danila Ilića. U dnu, na prozoru, majka Ilićeva; pred vratima, s desna, dopisnik francuskog lista »Illustration« (koji je snimio kuću).

Oružje (bombe i revolveri) i otrov (cijankalij) atentatorâ.

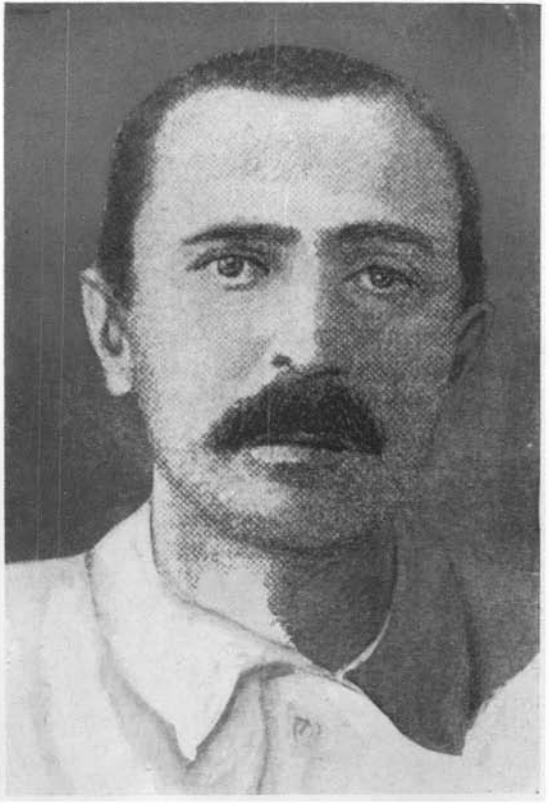

Milan Ciganović.

Vojin Tankosić.

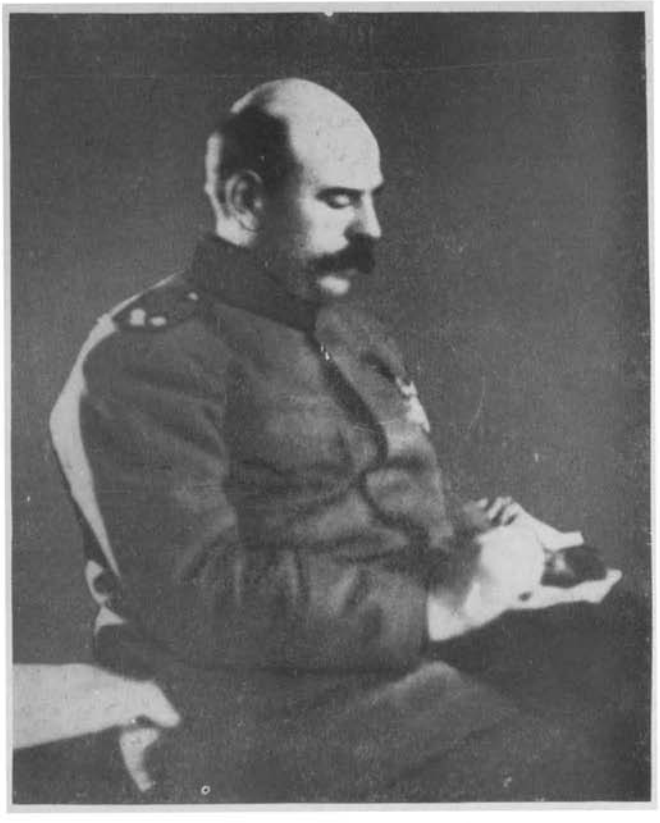

Dragutin Dimitrijević-Apis.

Предат

Разносеној бр.

час. мин.

Исповѣ

ТЕЛЕГРАМ

Адреса: P. O. Minister royal des affaires etrangeres Nis

ПТБр.3.—II.

ИЗ	БРОЈ ТЕЛЕГРАМА	БРОЈ	БРОЈ РЕЧИ	ВРЕМЕ ПРЕДАЈЕ	СЛУЖБЕНИ ПОДАЦИ	ВРЕМЕ ПРИЈЕМА	ПОТПИС ЗВАНИЧНИКА
Vien	3523	5	145	28 14		15 12 80	R

le gouvernement royal de serbie n'ayant pas repondu d'une maniere satisfaisante a la note qui lui avait ete remise par le ministre d'autriche hongrie a belgrade a la date du 23 juillet 914 le gouvernement imperial et royal se trouve dans la necessite de pourvoir lui meme a la sauvegarde de ses droits et et interets et de recourir a cet effet a la force des armes. L'autriche hongrie se considere donc de ce moment en etat de guerre avec la serbie =

le ministre des affaires etrangeres d'autriche hongrie

comte berchtold

Objava rata Austro-Ugarske (upućena telegrafski u Niš, Ministarstvu Spoljnih Poslova Srbije, na francuskom).

razgovoru za vrijeme odmora, tvrdio, da su u atentat umiješani i slobodni zidari; a ja sam mu nato odvratio da su, uz slobodne zidare, upletene tu i neke druge mračne sile, ali da ja to nisam mogao ustanoviti, jer priznanje atentatorâ nije išlo dalje od Tankosića. Medjutim, jednoga dana iza toga, počeo je predsjedatelj rasprave ispitivati atentatore o slobodnom zidarstvu. Danas se više ne sjećam pojedinosti; samo znam, da su ispadali komični odgovori, a čini mi se da je Čabrinović tvrdio, da je i on slobodni zidar! . . . Upozorio sam Šefa Sudstva, pa je on izdao nalog, da se o slobodnom zidarstvu više ne raspravlja. Taj isti pater Puntigam izdao je, poslije Rata u Francuskoj, jednu omašnu knjigu o glavnoj raspravi o atentatu, pa i tu dokazuje sudjelovanje slobodnih zidarâ, uz tečaj cijele rasprave, po stenografskom zapisniku. Tečaj rasprave stenografirao je poznati stenograf, prof. dr. Kesterčanek.

Kad je dovršena glavna rasprava, pozvao je Predsjedatelj optužene: da ustanu oni koji žale čin. Ustali su svi osim Gavrila Principa. Kad ga je Predsjedatelj pitao, zašto ne ustaje, odvratio je: da je njemu žao što su djeca izgubila oca i majku, i žao mu je još što je ubio vojvotkinju Sofiju kao Čehinju, jer je nikako nije kanio ubiti, budući da je taj hitac bio namijenjen Potjoreku; ali da mu nije žao što je ubio austrougarskog prestolonasljednika Ferdinanda, jer ga je htio ubiti. Nato je odjedared ustao sav uzbudjen i Čabrinović, i stao tvrditi da i njemu nije žao što je učinio.

*

Osuda je izrečena 28. oktobra 1914. Na smrt na vješalima osudjeni su: Danilo Ilić, Veljko Čubrilović, Miško Jovanović, Nedjo Kerović, i Jakov Milović; prva trojica obješeni su u zoru 3. februara 1915, u Sarajevu, dok je Jakovu Miloviću ublažena kazna na doživotnu robiju, a Nedji Koroviću na 20 godinâ. Mitar Kerović osudjen je na doživotnu robiju. Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović, i Trifko Grabež — kao maloljetnici — dobili su 20 godinâ teške tamnice. Ostali su takodjer osudjeni na tešku tamnicu, i to: Vasa Čubrilović na 16, Cvjetko Popović na 13, Lazar Djukić i Ivo Kranjčević na po 10, Cvijan Stjepanović na 7, Branko Zagorac i Marko Perin na po 3 godine.

Kad su imali biti obješeni Miško Jovanović, Veljko Čubrilović, i Danilo Ilić, pozvao me je Šef Sudstva i saopćio mi, da ću kod tog vješanja biti prisutan kao izaslanik Vlade, te mu o svemu podnijeti izvještaj. Ja sam to otklonio, i zamolio ga da odredi drugog suca; pa je umjesto mene odredjen sudac Davidzak. Ja sam, naime, i kao sudac — po svom osvjedočenju — protivnik smrtne kazne, i nisam nikada glasovao za kaznu smrti, niti sam ikada prisustvovao kakovoj justifikaciji. Ne mogu ni pojmiti, da to može interesirati nekoje suce. Osim toga, bili su mi svi atentatori simpatični, jer mi se svidjala njihova poštena odbrana i odvažnost kojom su uzeli na sebe svu odgovornost da bi spasli druge i razjasnili stvar. Napokon, svi su oni neustrašivo, osim rijetkih iznimaka, izrazili svoje nacijonalno osvjedočenje; pa budući da sam kao sudac-istražitelj imao da se bavim — za vrijeme istražnog zatvora — i njihovim privatnim stvarima, mogao sam se o njihovu držanju i o njihovim uvjerenjima osvjedočiti i pri cenzuri zadnjih listova koje su osudjeni na smrt pisali svojoj rodbini.

* *
*

Poslije Rata, čitao sam mnogo toga o Sarajevskom Atentatu; ali mi ništa nije tako upalo u oči kao jedan članak u časopisu »Nova Evropa« (XXV/8, od 26. VII. 1932), koji je napisao bivši pukovnik Čeda Popović, zato što njegovi navodi u mnogom upotpunjuju ustanovljene činjenice u atentatskoj istrazi. U tom se članku kaže i to, da su pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis i major Tankosić bili medju osnivačima organizacije »Ujedinjenje ili smrt«, nazvane »Crna Ruka«, a Ciganović da je bio njen običan član. Tankosić je umro 1915, za Svjetskog Rata, od zadobijene rane u borbama kod Požarevca; dočim je Dimitrijević-Apis osudjen na smrtnu kaznu u Solunskom Procesu, koja je i izvršena.

U naprijed spomenutom članku iznosi Čeda Popović, da je njemu — godine 1915 — o Sarajevskom Atentatu kazao Apis slijedeće: »Bio sam ubedjen, da je projektovani manevar u Bosni pretekst za upad Austrije u Srbiju, na čelu sa glavnokomandujućim Austrijske Vojske, prestolonaslednikom Francom Ferdinandom. I ja sam u duši užasno strahovao od toga... A ti znaš

da je, po nesreći, tada u zemlji vladalo i suviše zaoštreno stanje u pogledu političkih, unutarnjih, borbâ. Kakva je bila naša vojnička situacija, to ti je poznato: mogli su pustiti samo jednudve konjičke divizije u Srbiju, pa ne bi imao ko da ih zaustavi. Dok bi naše trupe pristigle iz južnih krajeva, Srbija bi bila pregažena. Ceo svet, pa i sami mi, našli bismo se pred svršenim činom. I zato, kada je kod mene došao jednoga dana u kancelariju Tankosić, i rekao: ‚Ima nekih mladića Bosanaca, dosadiše mi moleći da im dopustim da odu u Bosnu, — hoću li da ih pustim?' — ja sam doista toga trenutka, nerazmišljajući dalje, kazao: ‚Pa pusti ih!' — Tankosić mi je tada rekao, da ti mladići, po dogovoru sa drugovima iz Bosne, hoće da pokušaju nešto protiv Ferdinanda. Pravo da ti kažem, toga sam trenutka pomislio, da je nemoguće da takav atentat uspe, i da možda neće ni doći do njega. Pretpostavljao sam, da će austrijski Prestolonaslednik biti tako čuvan i osiguran da mu se ne može ništa dogoditi; u najboljem slučaju, da može doći do kakva incidenta, koji bi za njega i njegovu okolinu bio jedan memento, te da uvide da je opasno napadati na Srbiju. U svakom slučaju, nisam mogao pretpostaviti ni u snu, da takav atentat može biti povodom za rat protiv Srbije... Ipak, kada sam, posle nekoga vremena, razmislio malo više o toj stvari, rešio sam se da pokušam, da se prebačeni mladići vrate, i da se na svaki način spreči atentat. Taj pokušaj učinjen je preko četnika Djure Šarca. Bilo je dockan. Atentatori, kako ova dvojica što su otišli iz Srbije tako i oni koji su se zatekli u Sarajevu, nisu hteli da čuju za to...« Kad sam pročitao ovaj članak Čede Popovića, bila mi je jasna izjava Danila Ilića, da on nije htio da se izvrši atentat, ali da Princip nije pristao nato. Tu je Ilić posve naravno zatajio, da mu je navedeni Šarac dolazio iz Beograda sa porukom, da se obustavi atentat.

Tog Djuru Šarca, bogoslova iz Bosanske Krupe, spominje i ona konfidentna osoba, koja je u svojoj prijavi (28. X. 1914) navela, da je taj Šarac bio posrednikom izmedju atentatorâ, Vojina Tankosića, i drugih časnika, a u savezu sa Milanom Ciganovićem. Taj Djuro Šarac fungirao je kao svjedok i u Solunskom Procesu; a pred kraj Rata umro je u Švicarskoj.

*

Konačno ću spomenuti, kako je — po mom shvaćanju — došlo do Sarajevskog Atentata. Posve naravno, to moje shvaćanje ne mora biti mjerodavno. Moje uvjerenje temeljim na onim činjenicama koje su se ispoljile za vrijeme predistrage o atentatu, kao i na činjenicama koje su izbile iza Rata, a koje se upotpunjuju sa prvima.

Još godine 1895 počelo je bilo previranje medju omladinom na slovenskom jugu. Ta omladina u emigraciji, slušajući naročito predavanja profesora Masarika u Pragu, došla je do uvjerenja, da mora u prvom redu vaspitati samu sebe, a zatim sitnim radom prosvjećivati narod, ako ga se želi osloboditi ispod tudjeg jarma. Ona se spremala učeći tudje jezike i čitajući tudju literaturu, te saznavajući koliko je trebalo žrtava dok se — tek nedavno — postiglo ujedinjenje Italije i ujedinjenje Njemačke. Kad je (1905) nastala u Hrvatskoj t. zv. »Hrvatskosrpska koalicija«, okupila je ona oko sebe sitnim radom prosvijećeni narod i kompaktna stupila u političku borbu. Ali ta borba, koja je bila legalna, nije uspijevala, pa kad se, za Aneksijone Krize, počelo proganjati najprije Srbe, a kasnije i Hrvate, izazvalo je to još veću slogu medju omladinom, tako da je ova proglasila Žerajića, koji je (1910) izvršio atentat u Sarajevu, narodnim herojem, koji se stavljao omladini za primjer. Političke prilike, a pogotovo pritisak u Hrvatskoj i u Bosni, izazvali su u omladini uvjerenje, da se ne može uspijevati samo mirnom političkom akcijom, već da treba terorizmom upozoriti cio svijet na stanje u kojem se nalazi potlačeni narod, rastrgan na tri strane u samoj Dvojnoj Monarhiji. Tako se onaj sitni rad omladine iz godine 1905, koji se isprva vršio unutar granicâ Monarhije, proširio već 1912 u nacijonalan rad omladine na cijelom slovenskom jugu; ponajviše medju najmladjom generacijom, koja se još nalazila u školskim klupama gimnazijâ i preparandijâ, te koju je nacijonalna ideja revolucijonirala.

Oficiri-zavjerenici u Srbiji, koji su 1911 bili osnovali potajno udruženje »Ujedinjenje ili smrt«, imali su slične nacijonalne ideale o Jugoslovenstvu kao i omladina u Monarhiji, pa su omladince, koji su prelazili u Beograd, dočekivali neki od ovih oficirâ, revolucijonirajući duh omladine, koja je — čitajući pritom još revolucijonarne knjige — prelazila polako i na djela, izvršu-

jući prvo atentate u Zagrebu, a završivši s atentatom u Sarajevu. Njime je omladina postigla svoj cilj, kako je rekao sâm Princip, »izazvan je evropski rat, kad je trebalo da Jugosloveni i Srbi budu tako jaki da se od Austrije ocijepe, — to su moje misli i misli omladine, a ima djubreta koje drugačije misli...« Pritom je uticaj ruske anarhističko-revolucijonarne literature igrao znatnu ulogu (osobito na Principa i Danila Ilića).

Kad je osnivač i vodja potajnog udruženja »Ujedinjenje ili smrt«, Dimitrijević-Apis, postao (1913) šefom generalštabne izvještajne službe u Beogradu, postavio je na granicu sigurne oficire svoje pristaše, koji su, kako se ustanovilo i iz nadjenih dokumenata odmah poslije Rata, vršili nesamo izvještajnu vojnu službu, nego su preko granice organizirali svoje povjerenike u smislu programa svog udruženja pripremajući teren za borbu, koja je — po njihovu uvjerenju, kao i po uvjerenju omladine, a onda i mnogih drugih starijih i vidjenih ljudi, — trebala da nastane protivu najvećeg neprijatelja, Austrougarske Monarhije. Manevri austrougarske vojske, na granici od Sarajeva prema Srbiji, izazvali su još više ovaj borbeni duh, pa kad se je pročulo da će doći prestolonasljednik Ferdinand u Sarajevo, posve naravno da se je medju već ionako revolucijonarno raspoloženom omladinom počelo govoriti o tim manevrima i o tom posjetu. Medju tim omladincima, koji su još bili pod dojmom raznih atentatâ počinjenih od njihovih drugova u Zagrebu, pomislio je zacijelo ne jedan, već na stotine njih, pa i izrekao riječ: »Evo zgode!« Pa je ta riječ pala i u kavani »Zeleni Venac« u Beogradu, gdje su se još od Aneksijone Krize sastajali djaci i bivše komite, svi revolucijonarno raspoloženi i razdraženi; pa je tu zgodnu priliku uočio i Gavrilo Princip, koji se bio zakleo još prije dvije godine, na grobu Žerajića, da će ga osvetiti. Kad je onda pristaša pomenutog udruženja i bivši komita Ciganović, uz glasnu želju koja se je svagdje čula, dodao u razgovoru s Principom još: »Samo da ima ljudi«, — odvratio mu je odmah Princip, da će on izvršiti atentat. I od toga časa, preko tog Ciganovića, stupio je on u vezu sa zavjerenikom majorem Tankosićem, koji je — u sporazumu sa nekolicinom svojih drugova — organizirao sve potrebno, da se izvrši atentat na prestolonasljednika Ferdinanda.

Preslušavajući Principa, imao sam dosta prilike da upoznam u tančine njegov karakter. On je na prvi pogled izgledao skroman i povučen čovjek, ali je bio ponosan i odlučan fanatik svog političkog osvjedočenja i svojih političkih ideala. Možda je on znao da boluje od sušice, pa mu nije bilo toliko stalo do života. Činjenica je svakako, da prigodom istrage nije nikada pokušavao da bilo čime olakša svoj položaj; naprotiv, nastojao je da uzme svu odgovornost na sebe. I ne bi bio nikada nikoga odao, da to nisu učinili drugi prije njega. Njega najbolje karakterišu riječi koje je izrekao Blagoju Keroviću: »Ne boj se Blagoje za nas, da ćemo mi išta kazati, mi smo rizikovali svoje živote za vas Srbe«. Takova Principa ne bi mogao niko nagovoriti, ili najmiti, da izvede atentat. Misao i odluka o tome nikla je u njemu, a vanjski dojmovi i prilike mogli su tek učvrstiti tu odluku. On bi bio i sâm, bez ičije pomoći, izvršio atentat, — to jasno proizilazi iz svega što nam je o njemu poznato.

»Evo zgode, da ga se dočeka!« Te su riječi izgovarali i revolucijonarno raspoloženi omladinci u Sarajevu, pa se jedan od njih sjetio Čabrinovića, koji se je — već po svojoj naravi — uvijek isticao kao terorist, te kojemu su bili premlitavi i socijalisti. Zato je poslao taj drug iz Sarajeva Čabrinoviću onaj izrezak iz novinâ, koji je on pokazao Principu već spremnom da izvrši atentat; i tada se Čabrinović sporazumio s Principom, da zajedno izvrše djelo. Kod Čabrinovića je odlučivao i prkos, da pokaže drugovima, koji su ga držali neozbiljnim i neodlučnim, da on nije takav. Uvjerenje je u njega bilo ljevičarsko, upravo on je ponajviše naginjao idejama anarhiste. Ali je bio od prirode slavoljubiv: srećan pri pomisli, da mu se drugi dive; zato je htio biti uvijek prvi i najpametniji. To dokazuju i njegove smjele kritike socijalizma i kršćanstva. On sâm sebe naziva drugim Sindjelićem, pa se i slika pred atentat, da bi iza njega ostala slika kao uspomena! On je uopće impulzivan, ne može da zataji svoje osjećaje i misli, pa odaje i tajne, čak i posluzi u kući svog oca. Pri svem tom, ni on kod preslušavanja nije nikad klonuo, jer je i tu htio biti prvi, natječući se sa Principom. Pogreška mu je bila što je i suviše govorio, pa kad bi se zarekao, prezirao bi sâm sebe. Uza sve to, treba reći onako kako je bilo: on je ipak izvršio atentat, i metnuo sebi u usta cijankalij, spreman da se žrtvuje.

Princip je bio, kako su priznali Čabrinović i Grabež, vodja atentatorâ sve do Sarajeva. On je nedvojbeno bio u vezi nesamo sa Ciganovićem, već i sa Tankosićem, pa je znao cio plan putovanja i sve osobe koje su im imale pomoći putem. Kad je uočio ovu čitavu do u tančine promišljenu organizaciju, tek tada mu je to sve moralo izgledati mistično, kako je i sâm izjavio. Oficiri-zavjerenici, koji su u organizaciji učestvovali, već su po običaju odredili da kod atentata ima biti trojka; zato je Princip i pridobio uz Čabrinovića još i Grabeža. A da bi uspjeh bio sigurniji, eventualno i efektniji, kad bi svi bacili bombe, i da se — za svaki eventualni slučaj — ne bi kasnije moglo tvrditi, da su u atentatu sudjelovali samo omladinci koji su došli zato iz Beograda, zaključili su Tankosić i zavjerenici koji su bili s njime u vezi, da je uputnije sastaviti još jednu trojku izmedju sarajevskih djaka. I tada je o tome obaviješten Danilo Ilić, zakleti član organizacije (sigurno ne pismeno, već po nekoj osobi, po svoj prilici po pomenutom Djuri Šarcu).

Grabež, kao sin pravoslavnog svećenika, bio je odgojen više u moralno-kršćanskim načelima, pa kad je vidio ženu Prestolonasljednika — nije se mogao odlučiti na atentat. Ostali omladinci atentatori u Sarajevu, kako sam već spomenuo, bili su doduše oduševljeni nacijonalisti, ali još neodlučni i premladi, nesazreli za terorizam; nedostajala im je, kako je jedan od njih ispravno priznao, energija. I da Danilo Ilić nije dao ono priznanje, bila bi se istraga otegla u nedogled, — stradali bi mnogi nedužni ljudi i pravile bi se još gore kombinacije.

Nedvojbeno je, medjutim, da su i kapetani Popović i Prvanović bili prethodno obaviješteni o prelazu atentatorâ preko granice. Popović je odmah rekao Principu, da je baš i on sâm došao iz Beograda, pa to, kao i njegova pripravnost da ih spremi dalje, očito pokazuje da je on znao da će oni doći. To isto vrijedi i za kapetana Prvanovića, koji je na puku riječ u pismu (»Otpravi ih kuda znaš«) doista poduzeo sve da atentatore otpremi potajno preko granice. Tako postupaju samo oni koji su za sve u sporazumu. A finansijski narednik Grbić, pa i Jakov Milović, već od prije organizirani za izvještajnu službu, morali su izvršiti svaki nalog, pa i ovaj, a da ih prethodno nije trebalo o tome obavještavati. Isto tako slijedi iz cijelog postupka Veljka Čubrilovića i Miška Jovanovića, da su i oni bili već od prije o

svim pripravama dobro obaviješteni. Nije Veljko Čubrilović tražio pred Pribojem u šumi janje, već je on tu dočekao Principa i Grabeža, zato što bi bilo sumnjivo i pogibeljno da oni s oružjem dodju u sam Priboj. Zato je odmah i opomenuo seljake, da se vrate jedan gornjim a drugi dolnjim putem, dok je on sâm oprezno poveo djake u kuću svoga kuma Mitra Kerovića, te donio sa sobom bisage, u koje je sakrio bombe i revolvere. I Miško Jovanović, inače oprezan i bojažljiv, ne bi bio sam prenosio bombe u Doboj i sakrivao oružje u svojoj kući, da nije bio prije o svemu tome obaviješten. Ostali seljaci, u Bosni, radili su bilo kao povjerenici pograničnih oficirâ, bilo prisiljeni nastalim prilikama (kao naprimjer članovi obitelji Kerovića), ali svi svjesni svoga čina i iz uvjerenja.

Misao o atentatu strujala je dakle medju nacijonalističkom omladinom i ustavila se kod Gavrila Principa; a nekoji oficiri zavjerenici u Beogradu, zadojeni istim idejama kao i ta omladina, pomogli su joj da izvrši atentat.

Princip je dobio bio u jednoj staklenci cijankalija, koji je imao progutati onaj atentator koji izvrši čin i bude uhvaćen. Princip i Danilo Ilić prosuli su taj cijankalij pred atentat na papir, podijelili ga na šest dijelova, svaki taj dio metnuli u papirić, pa je svaki atentator dobio u papiriću toga otrova. Tako je taj cijankalij prozračen oslabio. Čabrinović i Princip progutali su taj otrov iza čina, ali se Čabrinoviću prosuo jedan dio; a kad je gutnuo drugi dio, stao je piti vodu, dočim je Princip izbljuvao otrov. Da su Princip i Čabrinović progutali cijankalij, to je istina, jer sam ja na svoje oči vidio kako su im bila upaljena usta; a na svoje sam uši slušao, kako su oni teško izgovarali riječi, Čabrinović još teže nego Princip.

Da li su mogle taj tako oprezno i promišljeno pripravljeni atentat otkriti vlasti, bilo u Srbiji bilo u Bosni? Teško. Javno mnijenje, pa i te vlasti, bojali su se, doduše, da bi se takav atentat moglo izvršiti, pa je toga radi Bosanska Vlada i rastjerala svojim kućama srednjoškolsku omladinu u Sarajevu već 25. juna 1914, dakle još prije nego što su joj uručene bile školske svjedodžbe. Osim toga su, poznavajući psihozu naroda, upozorili policajni organi u Sarajevu nadležne više faktore na pogibelj koja prijeti. Ipak su zato mjere sigurnosti na dan atentata bile posve

nedovoljne, a postupak iza prvog atentata do krajnosti nepromišljen. Time su vlasti, kao i najviši faktori u Monarhiji — odredivši da prestolonasljednik Ferdinand baš na najveći nacijonalni praznik Srbâ, na Vidovdan, posjeti Sarajevo — dali Principu i Čabrinoviću zadnji poticaj, da izvrše čin.

A kad je čin bio izvršen, onda su se austrougarski vlastodršci i diplomati požurili, da cijelu stvar iznesu pred svijet u krivom svijetlu, pa da i istragu prikažu onako kako to njima konvenira. Iako je G. Vizner — kako sam napred rekao — još 13. jula 1914 javio u Beč, da rezultati istrage ne dokazuju krivicu Srbijanske Vlade; naprotiv, da je i u Srbiji isto onako potajno pripreman ovaj atentat kao i u Bosni, mada su vlasti i na jednoj i na drugoj strani strahovale da bi moglo do toga doći, s obzirom na prilike koje su u Bosni i uopće medju južnim Slovenima vladale, — bečki i peštanski diplomati su ipak okrivljavali Srbijansku Vladu, baš kao da je njen zadatak bio da čuva austrougarskog Prestolonasljednika!... Još prije dovršene istrage, rekao mi je jednoga dana Šef Sudstva, da ću po svoj prilici imati da nastavim istragu u Srbiji i u Beogradu, našto sam mu odmah odvratio, da Srbija kao suverena država to neće dopustiti; a ipak je takav zahtjev stavljen u Ultimatum, — očigledan znak da se je htjelo izazvati rat sa Srbijom! I taj neopravdano izazvani rat izazvao je onda — protivu volje Austrougarske — Svjetski Rat. A onda se dogodilo ono što je Princip, kao prorok, »sebi postavio ciljem«: »Da se svi Jugosloveni smatraju kao jedan narod«, po primjeru Njemačke i Italije; »pa da se u danom momentu ima ujedinjenje i kod nas provesti«, a »takovim momentom mogao se je smatrati slučaj evropskog rata, kad bi trebalo da Jugosloveni, uz Srbiju, budu tako jaki, da se od Austrije ocijepe...«

Koliko je moralo izginuti ljudstva, da se napokon stvori država kakvu je Princip zamislio i prorekao! Ali, koliko će još trebati da protekne vremena, dok se izglade utjecaji kojima su bili podvrgnuti stoljećima dijelovi te države?...

Princip je bio prorok i apostol, koji se žrtvovao za svoju ideju; ali Sarajevski Atentat nije bio samo djelo pojedinca ili nekolicine, — on označuje početak pokreta cijele nacije, koja raskida i zadnju kariku na lancu da bi se oslobodila i postala nezavisnom. To ne treba puštati s vida, makolike bile još teškoće

i prepreke do konačnog ujedinjenja, pa je i mene to — prije svega drugog — potaklo, da kao bivši sudac-istražitelj, i kao član ove naše državne zajednice, iznesem ono što znam, i što sam bio u mogućnosti ustanoviti pri istraživanju, o uzrocima koji su izazvali Atentat i o načinu kako je on izveden. Rijetko se dogadja, priznajem, da sâm sudac-istražitelj govori javno o rezultatima jedne istrage; ali se ovdje radi o djelu koje je imalo tako nedogledne posljedice, da će ova knjiga za pitanje odgovornosti, ili takozvane »krivice za Rat« — tako krupno i toliko obradjivano — biti takodjer od važnosti. U ogromnoj gradji koja je objavljena, i kod nas i na strani, po ovom predmetu, svakako je nedostajala — kako su već mnogi konstatovali — riječ Suca-istražitelja. Ta će praznina sad biti popunjena.

Pritom imam samo još jedno da kažem, a to je: da su, iako je istraga o Sarajevskom Atentatu iznijela na vidjelo razne činjenice, ipak ostale neotkrivene mnoge tajne koje će se teško doznati, a možda i neće nikada. Ostavimo, da o tom progovori istorija.

NAPOMENE

UZ UVOD (str. 4—6): literatura o predmetu.

Prvi iscrpan i zaokrugljen prikaz Sarajevskog Atentata na našem jeziku, s onim što mu je prethodilo i što ga je izazvalo, dao je Borivoje Jeftić, jedan od članova Mlade Bosne i osumnjičenikâ za učešće u Atentatu u člancima beogradske »Politike« (februara, marta, i aprila 1923), koje je onda preštampao u knjigu: »Sarajevski Atentat — sećanja i utisci« (Sarajevo, 1923). U pogovoru ove knjige, pisac kaže za svoje članke, da »oni predstavljaju zbijen i stegnut izvod iz knjige ‚Mlada Bosna', u kojoj je sistematski razradjen ceo materijal jednog istorijskog pojasa. Taj period, od 1908—1914, samo je kratko dotaknut u ‚Sarajevskom Atentatu', u prva tri poglavlja ...« Borivoje Jeftić objavio je i inače — iz ove svoje »Mlade Bosne«, ili iz drugih svojih »sećanja i utisaka« u vezi s Atentatom, — razne članke i napise, koji se svi odlikuju svojim, kako on to sâm naziva, »subjektivnim tonom«, u čemu im je ujedno i vrlina i mana. On je, medju ostalim, napisao i jednu dramu: »Obećana zemlja (Princip)«, koju je nazvao »dramski triptihon« (izašla u Sarajevu, u izdanju »Male biblioteke«, 1937), a od kojega je četvrta slika prvog dela (glavni junaci: Gaćinović i Princip) objavljena u sarajevskoj »Prosveti« (od 15. maja 1937).

Opširnije i objektivnije — na osnovu vlastitih ispitivanjâ i usmenih razgovorâ s učesnicima u Atentatu i njihovim istomišljenicima, i na osnovu dokumenata i iscrpne literature o odgovornosti za Svetski Rat, — napisao je svoje »Sarajevo« Dr. Siton-Vatson (R. W. Seton-Watson), čija je knjiga, dosad još uvek najtemeljnija i najzanimljivija »studija o uzrocima Svetskog Rata«, izašla naporedo na engleskom (u Londonu, Hutchinson & Co.) i na našem jeziku (u izdanju »Nove Evrope«), godine 1925/1926, pošto su prethodno neka poglavlja štampana u »Novoj Evropi«. U predgovoru i na kraju ove knjige (u oba izdanja) nalazi se zabeležena i kratko ocenjena najglavnija literatura o ovom predmetu (zbirka dokumenata, monografije i brošure, i ponajvažniji članci iz časopisâ i novinâ) koja je do tog vremena (1926) ugledala sveta. — Dok je Siton-Vatson radio na svojoj knjizi, izišao je poznati članak pok. Ljube Jovanovića u »Krv Slovenstva«, koji su Nemci tako oberučke dočekali, te koji je uzvitlao toliko prašine u literaturi o krivici za Rat — osobito i u Engleskoj i Americi (Mis Edith Durham, S. B. Fay) — da je Vatson našao za potrebno da doda šestom poglavlju svoje knjige jedan dodatak (o »otkrićima« G. Ljube Jovanovića), pošto je raspravljano o tome u »Novoj Evropi« (brojevi od 1. i 25. marta, 1. aprila, 1. maja, i 1. juna 1925, i 11. maja 1926) od strane pisca ovih redaka, i u »Novom Životu« (od 22. i 28. marta 1925, preštampano i od »Politike«) od strane samog G. Ljube Jovanovića.

Pored prilogâ iz pera Dra. Sitona-Vatsona i od svog urednika, donela je »Nova Evropa« znatan broj članaka o Atentatu i o predratnoj omladini, te o krivici za Rat, od svojih stalnih saradnikâ (Dra. Branka Čubrilovića, Dra. Pere Slijepčevića, J. Zubovića) i učesnikâ u onim dogadjajima, medju kojima se naročito ističu članci Čed. A. Popovića, bivšeg pukov-

nika i tajnika udruženja »Ujedinjenje ili Smrt«; od njih ćemo neke još spomenuti na mestima gde bude reč o predmetu koji oni naročito obradjuju. Neki od ovih pisaca objavili su članke i po drugim listovima i časopisima, a neki i čitave knjige ili brošure, o Sarajevskom Atentatu ili o dogadjajima u vezi s njim. Tako je, naprimer, Dr. Branko Čubrilović, brat Veljka i Vase, izdao knjigu: »Petar Kočić i njegovo doba« (Banjaluka—Zagreb, 1934), u kojoj opisuje Bosnu, i poimence Krajinu i njene ljude, pred Atentat. Dr. Pero Slijepčević izdao je, pre toga (1929, u Sarajevu), delo: »Napor Bosne i Hercegovine za oslobodjenje i ujedinjenje«, u kojem je sâm obradio teme: »Mlada Bosna« i »Bosna i Hercegovina u Svetskom Ratu«, na osnovu vlastitih doživljaja i najpouzdanije gradje, zbog čega ćemo ove njegove članke najčešće navoditi na pojedinim mestima; pored toga, on je — uvek sažeto i njemu svojstvenim jasnim stilom i argumentacijom — pisao i pre i posle ove knjige o Sarajevskom Atentatu, a poimence o Gaćinoviću, s kojim je bio u prisnom prijateljstvu, te s kojim je za vreme Rata išao u Ameriku da obaveštava naš svet onde o dogadjajima u domovini i da skuplja priloge za osudjenike u Banjalučkom Procesu i inače. On je o četrdesetnici smrti Gaćinovićeve (2. septembra 1917) održao svoj čuveni govor na parastosu u Grčkoj Crkvi u Lozani, koji je odštampao u prvom izdanju svoje »Spomenice Vladimiru Gaćinoviću« (u Ženevi, 1917; novo izdanje: Sarajevo, 1921), i od to doba nije prestajao govoriti i pisati o ovom glavnom ideologu Mlade Bosne, sve do pre neki dan, »O dvadesetgodišnjici Vladimirove smrti« (u Beogradu, u Kolarčevu Univerzitetu), koji je govor odštampan (sa dodatkom poglavlja o Gaćinovićevoj smrti) u knjižici »Današnjica i Mlada Bosna — uloga i značaj Vladimira Gaćinovića« (Sarajevo, 1937). Osim toga, Pero Slijepčević je prikupljao i objavljivao priloge i drugih učesnikâ, ponajviše kao urednik almanaha »Prosveta« (koji je izdavao i za vreme Rata, u Ženevi), a onda časopisa za narodno prosvećivanje društva »Prosvete« u Sarajevu, čiji je dvobroj već od juna godine 1920 izdao kao »Vidovdansku knjigu«. Ovu tradiciju nastavila je »Prosveta« — i kao kalendar-almanah (pod uredništvom Voj. Gaćinovića, brata Vladimirova) i kao »list za savremene probleme i književnost« (pod uredništvom Dra. V. Runda) — sve do danas, pa je i ovogodišnja junska sveska (6.—7.) opet posvećena Vidovdanu, sa mnogim člancima koji se odnose na Sarajevski Atentat.

Vojislav Gaćinović pokrenuo je 1931 i »Narodni Almanah« za naše iseljenike na zapadu Amerike (izlazi u Los Angeles, California), pa je u njemu nastavio s donošenjem članaka o Mladoj Bosni i omladinskoj akciji u oči Rata, te o Svetskom Ratu i stvaranju naše države.

Slično sarajevskoj »Prosveti«, celokupne sveske posvetio je (1929) »Predratnoj omladini« i dogadjajima »Iz Velike Epohe« Milivoje V. Knežević, urednik »Književnog Severa« u Subotici. Ali najviše prostora člancima i gradji o ovom predmetu ustupa sarajevski »Pregled« (urednici, Dr. Jovan Kršić i Todor Kruševac), poglavito iz pera samih atentatorâ ili njihovih najbližih drugova i istomišljenikâ, te uopšte članova Mlade Bosne. Ovde, kao i u časopisima i almanasima koje smo spomenuli, i još ponegde — osobito u nekim našim dnevnicima (poimence u beogradskoj »Politici«, te u »Novom Listu« Oskara Tartalje, u »Beogradskom Dnevniku« K. Cicvarića, i u sarajevskom »Narodu« — ukoliko su ovi listovi izlazili posle Rata —, i u sarajeskoj »Večernjoj Pošti« i »Vrbaskim Novinama«) —, nalaze se ponajau-

tentičniji i ponajzanimljiviji podaci na našem jeziku o Sarajevskom Atentatu, koji u mnogome dopunjuju ili ispravljaju od ranije poznatu i dugim ponavljanjem ustaljenu sliku o toku događajâ, te koje ćemo stoga na pojedinim mestima u knjizi još zabeležiti ili istaći. Medju njihovim piscima sretamo — pored već spomenutih — Cvetka Dj. Popovića, Nikolu Trišića, Branka Zagorca, Vojislava Bogićevića, J. Palavestru, Milana Karanovića, Vlad. Glika, Mirka Kus-Nikolajeva, Dr. Mih. Tomandla, i druge.

Od Bosanaca i Hercegovaca starije generacije, koja je — pored Kočića, Vasilja Grdjića, Rista Radulovića, i drugih, — pripremila nacijonalni pokret u Bosni, pisali su posle Rata svoje uspomene i članke: Dr. Nikola Stojanović, Dr. Risto Jeremić, Sćepan Grdjić, Dr. Živko Nježić, i drugi. Dr. Danilo Dimović i Dr. Vladimir Ćorović objavili su takodjer dosta istorijske gradje i ličnih uspomenâ. Posebno mesto zauzima, kao neka vrsta učesnika i »krunskog svedoka« u događajima oko Atentata, G. Jov. M. Jovanović, poslanik Srbije u Beču u vremenu kad je izvršen Atentat i izbio rat; on je objavio mnogobrojne članke i odštampao mnoga svoja predavanja (najviše u beogradskoj »Politici« i u sarajevskom »Pregledu«), pa je napisao i knjigu: »Borba za narodno ujedinjenje 1914—1918« (Beograd 1935, izdanje Gece Kona). Ovde treba spomenuti i knjigu N. Bartulovića: »Od revolucijonarne omladine do Orjune« (izd. Direktorijuma Orjune, Split 1925.

Od drugih knjigâ, koje na našem jeziku — posle Jeftića i Vatsona — obradjuju Sarajevski Atentat i Mladu Bosnu, ili događaje koji su im prethodili, kao celinu, treba ovde da zabeležimo: Oskara Tartalje (Tartaglia) knjigu »Veleizdajnik (moje uspomene iz borbe protiv crnožutog orla)« (Zagreb—Split, 1928); Dra. B. Čerovića: »Bosanski omladinci i Sarajevski Atentat« (Sarajevo, 1930); i Dobroslava Jevdjevića: »Sarajevski atentatori« (izdanje Binoze, Zagreb 1934), — koje, kraj sve korisne i zanimljive gradje, nisu uvek pouzdane ni kao ideja ni kao informacija, te kojima se treba služiti s izvesnom opreznošću. Od radnja G. Vladislava Glika (Gluck) o »Sarajevu«, koje su na poljskom jeziku štampane (u Krakovu, godine 1933 i 1935), prevedena je prva u »Politici« (od 16. do 22. novembra 1933); a sâm G. Glik javljao se i u sarajevskom »Pregledu« (vidi broj za februar 1936). G. Glik je bio i sâm policijski činovnik u Sarajevu u vreme Atentata, a sad živi u Poljskoj.

U vezi — bližoj ili daljoj — sa Sarajevskim Atentatom, treba se za časak zadržati na literaturi koja izlaže događaje oko Aneksije Bosne i Hercegovine (1908/9), i još ranije (čak do godine 1903), pa sve do Balkanskog Rata, i do političkih atentatâ u Hrvatskoj i Bosni koji su prethodili Sarajevu. Tu posebno vredi istaći: Dragiše Vasića odličan prikaz »Devetsto-treće (Majski Prevrat) — prilozi za istoriju Srbije od 8. jula 1900 do 17. januara 1907« (Beograd, 1925), te članke Božina Simića (pod pseudonimom Marco) i Čed. A. Popovića, o Balkanskom Ratu i Srpskoj Vojsci pre Svetskog Rata, u »Novoj Evropi«. A onda dolaze članci i brošure o Solunskom Procesu (opet najviše u »Novoj Evropi«, vidi naročito broj od 21. oktobra 1922), uz koje naročito ističemo kurijoznu knjižurinu: »Tajna prevratna organizacija — izveštaj sa pretresa Vojnog Suda za Oficire u Solunu...« (Solun, 1917), i brošuru »Solunski Proces — ponuda Austrije za separatni mir« (Beograd, 1923; vidi i »Novu Evropu« od 21. juna 1924: »Naši pobednici s naličja«).

O neposrednom učešću u Sarajevskom Atentatu srbijanskih oficirâ, poimence Dragutina Dimitrijevića-Apisa i njegovih drugova iz udruženja »Ujedinjenje ili Smrt«, napisao je svoju poznatu brošuru pok. Stanoje Stanojević: »Ubijstvo Austriskog Prestolonaslednika Ferdinanda — prilozi pitanju o početku Svetskog Rata« (Beograd, 1923), koju je na nemačkom izdao (iste godine, u Frankfurtu na Majni) Herman Vendl (Wendel), te joj tako dao nezasluženi publicitet na strani (vidi »Novu Evropu« od 21. septembra 1923, i šesto poglavlje »Sarajeva« Dra. Sitona-Vatsona, te »Srpski Književni Glasnik« od 1. decembra 1924, str. 552).

Herman Vendl je inače i sâm, na nemačkom, često pisao o ovom predmetu, pobijajući odlučno austrijsku i nemačku tezu o učešću zvanične Srbije u Atentatu. On je, kao član nemačkog Parlamenta, imao udela u jednoj komisiji koja je trebala da ispita uzroke Rata, te koja je 11. i 12. maja 1923 pročitala svoj izveštaj pred zato odredjenim odborom berlinskog Parlamenta; svoj izveštaj izdao je Vendl prvo u knjižici pod naslovom: »Die Habsburger und die Südslawenfrage« (1924) kod Gece Kona u Beogradu, a zatim je — s ostalim izveštajima — unesen u veliko delo: »Schuld und Recht im Weltkrieg« (Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin). Godinu dana kasnije izdao je onda on svoje veliko delo: »Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit« (Frankfurt, 1925), koje se utoliko više ističe što ga je napisao Nemac. Ali je, i pre i posle toga, Vendl pisao i razne članke o samom Sarajevskom Atentatu, poimence u »Prager Presse« (1923 i 1924), te u bečkom »Arbeiter Zeitung«-u (jula 1925), koji su prevedeni ili zabeleženi u našoj štampi; svoj članak u »Die Volksstimme« (za juni i juli 1925) preštampao je i u vidu brošure: »Das Attentat von Sarajewo — Eine historisch-kritische Untersuchung«. On je i lično dolazio u Sarajevo, kao i Dr. Siton-Vatson, da na licu mesta ispita stvar.

Uz Hermana Vendla, kao članovi »istražne komisije nemačkog Parlamenta« po pitanjima ratne odgovornosti, objavili su rezultate svoga ispitivanja još i Dr. Eugen Fischer i Hermann Lutz, i to prvi svoje poznato delo: »Die kritischen 39 Tage von Sarajevo bis zum Weltbrand« (1928), (vidi prikaz u zagrebačkoj »Riječi« od 27. jula 1928, str. 6), a drugi: »Die europäische Politik in der Julikrise 1914« (godine 1930), kao prvu svesku (Reihe I, Bd. II) parlamentarne komisije. Iscrpno se bavio slovenskim problemima u Austro-Ugarskoj, pa za vreme Rata i Sarajevom, istaknuti austrijski političar i parlamentarac (vodj nemačkih liberala u Austriji) Jozef Bernrajter (Baerenreither), koji je znao srpskohrvatski i često dolazio u jugoslovenske zemlje; njegove memoare (»Fragmente eines politischen Tagebuches: Die Südschlawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg«) izdao je sa predgovorom profesor Bečkog Univerziteta J. Redlih (u Berlinu, 1928; vidi prikaz u beogradskom »Vremenu« od 7. septembra 1928), a postoji i englesko (američko) izdanje (Njujork, 1930 — Macmillan). — Od ranijih ozbiljnih pisaca na nemačkom, vredi naročito spomenuti još: K. Kauckog (1919, »Wie der Weltkrieg entstand«), Dr. H. Kanera, urednika bečkog »Zeit«-a (osobito njegovu knjigu »Kaiserliche Katastrophenpolitik« 1922), te Hermana Kantorovica, profesora na Frajburškom Univerzitetu, koji je dugo proučavao pitanje Sarajevskog Atentata, pa je svoje rezultate predao komisiji Berlinskog Parlamenta, koja ga je objavila (vidi opširan prikaz Jov. M. Jovanovića, u »Politici« od 28. i 30. juna 1933).

Inače, na nemačkom jeziku, literatura o uzrocima za Svetski Rat i svemu što je s njim u vezi, pa dakle i o Sarajevskom Atentatu, ogromna je, upravo nepregledna; iako, nažalost, najvećim delom tendencijozno jednostrana, zastupajući austro-nemačku tezu do krajnjih granicâ, — i preko njih! Srećom je — biblijografski — obilna gradja o ovom predmetu prikupljena i zabeležena u središnjem organu nemačke kampanje za odbranu Nemačke od odgovornosti da je ona izazvala Rat, te za pripremanje terena za reviziju Versajskog Ugovora. Ovaj časopis je mnogo godinâ izlazio pod imenom »Die Kriegsschuldfrage — Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung — herausgegeben von der Zentralstelle für Erforschung der Kriegsursachen« (u Berlinu). Njegov neumorni i dobro obavešteni, ali do krajnosti uporni i nepopustljivo tendencijozni, izdavač i glavni urednik, Alfred von Wegerer, napisao je i sâm više raspravâ o pojedinim tezama i delovima pitanja, pa je napokon objavio (godine 1934) i biblijografiju (»Bibliographie zur Vorgeschichte des Weltkrieges«), svakako dosad najpotpuniji pregled o literaturi ovog predmeta na raznim svetskim jezicima, iako i tu stalno jednostran (naprimer, ime Hermana Vendla nismo uopšte mogli otkriti u registru ove knjige, a i u tekstu smo ga našli zabeležena samo uz prevod napred spomenute brošure Stanoja Stanojevića, o umorstvu nadvojvode Ferdinanda!). U dodatku (»Anhang«), naročita rubrika posvećena je »Sarajevu« (sa 14 publikacijâ), pored svega što je navedeno u ranijim poglavljima (poimence pod »Austro-Ugarska« i »Srbija«). Nakon izjave »Vodje« (od 9. novembra 1936), izmenio je ovaj časopis svoj podnaslov (»Zeitschrift zur Vorgeschichte und Geschichte des Weltkrieges«) u »Zeitschrift für neueste Geschichte«, a G. Vegerer je upotrebio priliku da se povuče, te izdavanje i uredništvo preda A. Bahu (August Bach) i profesoru Here (Dr. Paul Herre).

Na nemačkom i francuskom jeziku objavio je svoje publikacije, u vezi s uzrocima Svetskog Rata i napose sa Sarajevskim Atentatom, a s izrazitom tendencijom protivu zvanične Srbije i Vlade Nikole Pašića, i Miloš Bogićević, nekadašnji viši činovnik Ministarstva Inostranih Delâ Srbije, i to: godine 1919, »Kriegsursachen« (sa dokumentima u dodatku; kasnije izdato u tri sveske, pod naslovom: »Die auswärtige Politik Serbiens. 1903—14« i »Serbien und der Weltkrieg«, u Berlinu, 1928—1931); godine 1925 (u »Die Kriegsschuldfrage« i »Evolution«), i godine 1929 (u Süddeutsche Monatshefte«, München — Februar), kojima su se izdašno poslužili zagovornici austro-nemačke teze, nesamo u Beču i Berlinu već i u Francuskoj, u Engleskoj, u Americi, i inače; medju njima naročito poznata gospodja M. E. Durham, koju je Bogićevićev primer uz spomenutu knjižicu prof. St. Stanojevića — i potakao da napiše i izda svoju knjigu »The Sarajevo Crime« (u Londonu, 1925). Ali postoje na francuskom i engleskom jeziku i velika, vrlo ozbiljna, naučna dela o ovom predmetu, čiji broj raste u nedogled, te od kojih ćemo navesti ovde samo najvažnije.

Godine 1917, dakle još za vreme Rata, izašla je u Ženevi knjiga »Ceux dont on ignore le martyre. (Les Yougoslaves et la guerre)«, koju je napisao Švajcarac Dr. Victor Kühne, a koja daje obilne podatke kako o Sarajevskom Atentatu tako i o prilikama u Bosni i u Austro-Ugarskoj koje su ga izazvale. Najpoznatiji francuski pisac o Svetskome Ratu i njegovim uzrocima jeste Pierre Renouvin, profesor na Sorboni, koji je godine 1925 izdao svoje »Les origines immédiates de la guerre (28. juin — 4. août 1914)« (drugo izdanje, 1927; engl.-američko izdanje 1928), a godine 1934 veliko delo: »La Crise Européenne et

la Grande Guerre (1914—1918)«. — U izdanju uredništva »Ratnik« izašao je na našem jeziku (1935) Vlad. T. Spasojevića prevod s francuskog »istorijskog izvoda«: »Uzroci Svetskoga Rata« K. Bloha (Camille Bloch), profesora na Sorboni i direktora Knjižnice i Muzeja Velikoga Rata u Parizu (na francuskom: »Les Causes de la Guerre mondiale« — Pariz, 1933). Poznato je i delo Fabr-Lisa (Alfred Fabre-Luce): »La Victoire« (Pariz, 1924; na engleskom: u Njujorku, 1926), za kojim je sledovalo novo: »Caillaux« (Pariz, 1933).

Na engleskom — odmah po svršetku Rata — izdao je poznati oksfordski istoričar i član Parlamenta Čarls Oman delo: »The Outbreak of the War of 1914—1918. A Narrative Based Mainly on British Official Documents« (u Londonu, 1919); a — posle Vatsonova »Sarajeva« — izašle su najvažnije publikacije u Americi, medju čijim se piscima ističu naročito: profesor Barns (Harry Elmer Barnes), koji zastupa austro-nemačku tezu pošto-poto (»The Genesis of the World War. An Introduction to the Problem of War Guilt«, Njujork 1926; nemački prevod, Štutgart 1928), te dva najpoznatija profesora za Modernu Istoriju: Sidney B. Fey, sa svojim delom »The origins of the World War«, u dve sveske (I: »Pre Sarajeva« i II: »Posle Sarajeva« — Njujork, 1928); i Bernadotte E. Schmitt: »The Coming of the War 1914«, u dve sveske (Njujork-London, 1930), koji iscrpno govore o Atentatu i beleže obilnu literaturu u svojim napomenama ispod crte. O knjigama Barnsa i Šmita dao je opširan prikaz Jovan M. Jovanović, u »Politici« (7. do 11. avgusta 1931). Bernadot Šmit izdaje sada (od godine 1929) časopis za savremenu istoriju (»The Journal of Modern History«) u Čikagu, te sâm i dalje piše i revnosno prati sve što drugi pišu o poreklu Rata (»the origins of the War«). — Iz bogatih vrelâ ratnih i predratnih uspomenâ treba naročito istaći, medju Englezima, čuvenog publicistu Vikema Stida (Wickham Steed) i njegovu knjigu »Through thirty years« (1924, u dve sveske; na francuskom, u Parizu 1927; postoji i prevod na našem jeziku), te Vinstona Čerčila (Winston L. S. Churchill), koji je izdao knjige »Svetska kriza« (u šest svezaka, 1923—1931; postoji i nemačko i francusko izdanje) i »Moj raniji život« (1930).

Na italijanskom jeziku napisao je knjigu o Sarajevskom Atentatu (»Il dramma di Seraievo — origini e responsabilità della Guerra Europea«) Luciano Magrini (Milano, 1929). Pisac ove knjige bio je, kao dopisnik velikih milanskih listova, na srbijanskom frontu, gde se i lično upoznao sa mnogim oficirima i dobrovoljcima. On sprema opet jedan veći rad o istom predmetu, pa je u tu svrhu i nedavna boravio u Jugoslaviji prikupljajući gradju. I u njegovoj knjizi ima na kraju biblijografija o predmetu.

Saznali smo da, pored G. Magrinija, pripremaju i drugi naučnici i publicisti opširnije radove o Sarajevskom Atentatu i što je s njim u vezi. Tako, na strani, G. H. Hudson, profesor Oksfordskog Univerziteta (»All Souls«), i A. F. Pribram, poznati austrijski istoričar (koji je još 1920 izdao političke tajne ugovore Austro-Ugarske iz 1879—1914, te napisao — 1923 — poznato delo o austrijskoj spoljnoj politici u godinama 1908—1918). Kod nas, ima već gotov rad za štampu Vojislav Bogićević, a slušali smo i o jednom dokumentovanom delu Vlad. Ćorovića (vidi »Novu Evropu« od jula 1934, uvod u članak Vojislava Bogićevića; Ćorović je medjutim objavio nedavna samo knjigu: »Borba za nezavisnost Balkana«, Beograd 1937). I zet pok. Ljube Jovanovića, Ministra Unutrašnjih Dela u

Pašićevoj Vladi pred Rat i za vreme Rata, Dragiša Stojadinović, poznat kao svedok u Solunskom Procesu, oglasio je bio (u beogradskoj »Politici«) svoju senzacijonalnu knjigu o Sarajevskom Atentatu i Solunskom Procesu, koju kani izdati; ali se o toj njegovoj knjizi nije više ništa čulo.

Najbolja obaveštenja o samom Atentatu, i o svemu što je — s njim u vezi — za njim neposredno sledovalo, daju naravno zapisnici i izveštaji o istrazi i sa glavne rasprave; samo što istražni spis (vidi str. 5 i 126/127, te napomenu), u originalu, nije pristupačan niti u celini objavljen, a zapisnici sa rasprave — ukoliko su objavljeni — ne slažu se u svim pojedinostima i ne mogu se smatrati do kraja autentičnima. Najiscrpnije (na preko 600 stranicâ) izdao je stenografske zapisnike sa rasprave — uz opširan predgovor — Albert Mousset, u svom delu (na francuskom): »Un drame historique — L'Attentat de Sarajevo — documents inédits et texte intégral des sténogrammes du Procès« (Payot, Paris 1930). Za svoj tekst kaže pisac da je zvaničan, ali ne kaže ko mu ga je dao. Pre Musea, još pred kraj Rata (1918), štampao je zapisnik sa rasprave, na nemačkom, prof. Pharos (pater Puntigam), ali tendencijozno. Na našem jeziku dao je prve izvatke iz zapisnika sa rasprave Dr. Pero Slijepčević (godine 1925, u »Novoj Evropi« i beogradskim »Novostima«). Opširnije o ovome, vidi na strani 129 (i u napomeni k toj strani).

Vrlo važne i zanimljive pojedinosti, osobito o političkim dogadjajima koji su izazvali Atentat ili koji su za njim sledovali, razasute su po izjavama i objavljenim zabeleškama političarâ i diplomatâ, vojskovodjâ i ostalih aktivnih učesnikâ u Svetskome Ratu, kao i istaknutih publicistâ; medju ovima su mnogi napisali velike knjige (od kojih smo neke spomenuli), sa pretenzijama istoričarâ i krunskih svedokâ, dok su se drugi ograničili na uspomene (memoare) i objavu pojedinih dokumenata (u svoju ličnu odbranu, ili u odbranu izvesne teze). Tu nailazimo na poznata imena ljudi i iz velikih i iz malih nacijâ: Poenkare i Klemansô, Ribô, Vivijani, Kajô, Kambon i Paleolog; Askit i Grej, Balfur i Lojd Džordž, Čerčil i Ser Henri Vilson, Bjukenen, Halden, Harding, Nikolson i Renel Rod, te Vikem Stid, Repington, Ser Valentin Čirol, Brus Lokhart; grof Erental, grof Julije Andraši, Berhtold, Tisa, Konrad od Hecendorfa, grof Cernin, Bilinski, Burijan, Musulin, Makio, Gisl, Hojoš, Bernrajter i prof. Redlih, pored G. Viznera (vidi napomenu k str. 98/99); Betman-Holveg, Bilov, fon Jagov, i sâm car Viljem i njegov sin, bivši Kronprinc, »traže istinu« (vidi članak Milutina Jakšića, u »Novoj Evropi« od 1. avgusta 1925), uz Tirpica, Limana von Sandersa, Moltkea, Lihnovskog, Bernstorfa, i princa Hoenloa; Vudrô Vilson, Rozevelt, Lansing, Peršing, Pedj, Hauz, Džerar; Džoliti, Orlando, Salandra, grof Sforca (koji je baš ovih danâ izdao i svoju knjigu o Nikoli Pašiću, sa jednim poglavljem »Pašić i Sarajevski Atentat«, u izdanju »Kosmosa« Gece Kona, u Beogradu), Sonino, Bizolati, Titoni, Kadorna, Salvemini; Gešov, Madžarov, Radoslavov, Rizov, Stančov; Jonesku, Braćanu, Jorga, Margiloman, Vladimir Gika (»Les Origines de la guerre: autour du drame de Sarajevo«, 1930); car Nikolaj II i carica Aleksandra Feodorovna, i veliki knez Andrej Vladimirović, Sazonov i Ivoljski, grof Vite, Stolipin i Suhomlinov, Kuropatkin, Lamsdorf, Čarikov, Šebeko, Savinski; Masarik i Beneš; te da završimo sa našima: Radić, Svetozar Pribićević, Trumbić, Hinković, Stojan Protić, Spalajković, Dimitrije Popović, Dušan Stefanović, Velizar Janković, Ninčić i — već spo-

menuti — Pašić i Ljuba Jovanović i Jovan Jovanović, uz ostale, — svaki je ostavio nešto napisano ili zabeleženo što spada ovamo, u literaturu o Sarajevskom Atentatu, ili što je s njim u vezi. A onda dolaze zbirke dokumenata, iz ministarskih i ratnih arhivâ, koje je za javnost prva otvorila Sovjetska Rusija, a za njom Nemačka i Velika Britanija i Francuska, i druge države uz razne »bele«, »plave«, »žute«, i t. d. knjige (pobeležene u napred označenim delima, pod crtom ili na kraju, i poimence u biblijografskim prikazima Alfreda Vegerera, Kamila Bloha, francuske »Revue d'histoire de la Guerre Mondiale«, koja je izlazila tromesečno u Parizu, i t. d.).

Dragoceni su i podaci i svedočanstva pojedinaca koji su se, bilo u kakvom svojstvu, našli u blizini atentatorâ i onoga što se s njima i oko njih dogadjalo; ono što je ponajvažnije upotrebićemo ili ćemo navesti uz tekst piščeva izlaganja, gde ih bude spominjao. Ovde ćemo spomenuti samo još branioce optuženih, od kojih su neki davali izjave i intervjue (Dr. Premužić, vidi napomenu uz str. 129: »Slobodni zidari i Atentat«), ili sami zabeležili svoja sećanja (Dr. Feldbauer, u »Večernjoj Pošti« od 27. juna 1929). Medju njima se, kao i na raspravi, najviše istakao Dr. Rudolf Zistler, koji je mnogo pisao i predavao, a nedavno izdao i knjigu o tome: »Kako sam branio Principa i drugove 1914« (u Ljubljani, 1937). Dru. Cistleru i njegovoj odbrani odaju svi optuženi i prisutni na raspravi najveću hvalu.

Napokon, ova biblijografska skica o Sarajevskom Atentatu ne bi bila dovoljno obaveštena (potpuna niti hoće niti može da bude), kad ne bi u njoj bilo zabeleženo bar nekoliko najvažnijih knjigâ i spisâ koji ispadaju iz okvira istorijskog i činjeničnog, već daju sarajevsku dramu beletristički obradjenu, kao pravu dramu ili kao pripovetku. Od ovih smo spomenuli napred dramski pokušaj B. Jeftića. Dodaćemo ovde još roman poznatog češkog pisca Karel Nový (koji je i inače pisao o Atentatu; vidi praški »Narodni Osvobozeni« od 21. i 28. VI. 1934 i od 28. VI. 1935): »Atentát« (izdanje Melantrich, u Pragu 1935), i Vladislava Glika (Gluck): »Gavrilo Princip«, na poljskom (izašlo u Krakovu, 1934). Engleski publicist Stephen Graham dolazio je u više mahova u Jugoslaviju i u Sarajevo, da prikupi gradju za svoj roman o Sarajevskom Atentatu, koji je i napisao, te od kojega je prevod izašao u sarajevskoj »Jugoslovenskoj Pošti« (vidi broj od 13. januara 1930, i dalje). Ali je u tom pogledu ponajuspelija, i najbliža svome istorijskom originalu, pa svakako i najčitanija, poznata knjiga »Apis und Este« od Brema (Bruno Brehm), koja je izašla na više svetskih jezikâ, te doživela mnoga izdanja. Njen se pisac izdašno poslužio delima koja smo napred naveli (osobito Dragišom Vasićem, Siton-Vatsonom, Borivojem Jeftićem, i drugima), ali je stvar idejno i stilski začinio i plastično izneo.

Iz ove bogate literature crpao je za svoje svrhe i Eugen Lennhoff, poznati pisac knjige »Die Freimaurer« (vidi napomenu uz str. 129), koji je (godine 1930) izdao svoje delo: »Politische Geheimbünde im Völkergeschehen« (Zsolnay, Beč), u koje je uneo kao jedan odeljak i »Der Verschwörer aus Grundsatz — Oberst Dimitrijević-Apis«, sa poglavljem o Sarajevskom Atentatu (str. 459—501).

K STRANI 4 (36): »Istraga o tom atentatu bila je poverena piscu ove knjige«, — »najnezahvalniji posao, koji je zapečatio sudbinu moga života«.

Uz ono što je rečeno u predgovoru o piscu knjige (vidi k str. IV—V), i što sâm pisac L. P f e f e r o sebi kaže u toku istrage, treba videti članak L. Pfefera u »Novoj Evropi« za septembar 1937: »Zašto sam napisao knjigu o Sarajevskom Atentatu«.

G. L. Pfefer je, kako sâm kaže, bio neopravdano i nepravedno izložen napadajima kroz dug niz godinâ. Nepopularan medju bosanskim Srbima, kao sudac-istražitelj koji je utvrdio čin atentata i sudeonike u njemu, on nije naišao na simpatije i zaštitu ni na drugoj strani, budući da je bio ispravan i korektan kao sudija a human kao čovek prema optuženima. Ovo su mu upisivali u greh naročito nadležni kod Sarajevske Policije, koji su iskaljivali svoj gnev na atentatorima i sarajevskim Srbima već i zato da bi zataškali vlastite propuste i nedostatke svoje organizacije (vidi i str. 32, te 121, i 136/137); više vlasti mu, uz to, nisu mogle oprostiti obaveštenja data G. Vizneru (vidi str. 98/99). Tako je on u očima bosanskih omladinaca bio i ostao crn i omražen, kao »neobično krvoločan čovek«, »madžarski ili austrijski Jevrejin, jedan od najobičnijih karijeristâ koje je Austrija na buljuke slala u Bosnu« (Jeftić), dok je stvarno, od samog početka svoga službovanja — kao dobar Hrvat (član »Napretka«) i čovek od srca — bio na ratnoj nozi s austro-madžarskom upravom i policijom u Bosni. Sa sarajevskom se policijom nosio stalno baš zbog svojih humanih uverenjâ i zbog svog postupanja prema optuženima i uhapšenima (vidi str. 48 i napomenu); a još kao mlad sudac premešten je iz Bihaća u Bos. Petrovac zato što je »rušio« nemački činovnički »kasino«, te Madžara barona Kolasa, kao predsednika. Ovaj mu je kasnije — u Sarajevu — vratio milo za drago, pokušavajući prvo, s ostalim »faktorima«, da ga makne s položaja suca-istražitelja u Atentatu, uzaludno, budući da su Pfefera — kao najsposobnijeg suca — još trebali, da dovrši istragu; ali uspevši potom, kad je postao šefom t. zv. »unutarnjih poslova« kod Zemaljske Vlade (te kad je Poljaka Bilinskog na mestu Zajedničkog Ministra Finansijâ zamenio Madžar baron Burijan), da ga bace u Tuzlu (rodni kraj Miška Jovanovića i Veljka Čubrilovića, te Kerovićâ i ostalih Srbâ-seljakâ), ne bi li se tamo srodnici i prijatelji obešenih i na smrt osudjenih s njime obračunali (vidi i napomenu k strani 55, barun Kolas). Tu je Pfefera zatekao i prevrat, pa mu je Narodno Veće u Tuzli već htelo suditi, da mu se nisu našli na nevolji jedan školski drug (advokat Dr. Ljubo Peleš) i Dr. Branko Čubrilović, brat atentatorâ. Kad je kasnije podneo molbu za umirovljenje, umirovljen je — »ureda radi« (skupa s ostalim sucima iz Sarajevskog i Banjalučkog Procesa), te od to doba živi povučeno i radi kao privatnik u Karlovcu. Za sve ove godine (od 1919) nije L. Pfefer odgovarao na napadaje, niti je pobijao nepovoljne i pogrešne sudove o sebi i svom radu kao sudac-istražitelj u Atentatu, bojeći se da ne škodi opštoj stvari i čekajući da — sa godinama — stekne objektivnost potrebnu za iznošenje i raspravljanje ovog predmeta. Samo se jednom prilikom osvrnuo — povodom jednog člana G. Vegerera, u »Die Kriegsschuldfrage« za juli 1926, — na pokušanu kampanju, da se zvanična Srbija i viši krugovi uvuku u pitanje pripremanja Atentata, — i to u »Obzoru« od 26. jula 1926,

našto je odmah napadnut od strane časopisa »Die Kriegsschuldfrage« (od septembra 1926, str. 719), središta poratne nemačke propagande, u kojoj je ujedno G. Fridrih Vizner razvio opširno svoju tezu o istoj temi (str. 639—661). Tu je ipak isti G. Vizner učinio i nekoliko komplimenata G. Pfeferu lično, ističući »den aufrechten, unabhängigen, korrekten Richter... den ich im Juli 1914 in Sarajevo kennen und schätzen gelernt hatte« (vidi o tome u ovoj knjizi str. 98/99, i napomenu k tim stranama).

K STRANI 5 (126/127): Istražni spis.

Prema iskazu Suca-istražitelja, postoji jedan potpuni istražni spis, koji je on — nakon dovršene predistrage — ustupio (19. septembra 1914) Državnom Odvetniku, radi podnošenja optužnice; a ovaj mu ga je vratio s optužnicom 26. septembra, tako da ga je još istog dana zajedno s optužnicom — pošto je ovu pročitao osumnjičenicima — predao Okružnom Sudu, zapravo sudskom nadsavetniku Kurinaldiju, koji je imao da vodi raspravu. U taj su spis bili uloženi razni dokumenti i prilozi koji su protokolirani za vreme istrage. — Ali, osim toga originalnog istražnog spisa — koji je bio kod Okr. Suda u Sarajevu, kao deo celokupnog materijala ovoga Procesa, — pravljeni su i prepisi zapisnikâ iz iskazâ glavnih osumnjičenikâ u više primeraka (kako kaže G. Pfefer), pa je Šef Sudstva nekoje primerke slao u Beč; a jedan je dobijao Državni Odvetnik, koji je i pre toga zaglédao u istražni spis i pravio sebi beleške. Dalje, sâm Sudac-istražitelj vodio je — kako sâm kaže — privatne beleške, i to prva tri dana podrobne, a onda tek za evidenciju.

Optužnica i osuda štampane su, zvanično (br. 747/K.), u Sarajevu, u Zem. Štampariji.

K STRANI 6: Da li je Sarajevski Atentat izazvao Rat?

Odgovor na ovo pitanje, i na slična pitanja koja su u vezi s njim, vidi u napomenama k stranama 16 (Narodna Odbrana i Atentat), 17 (Banjalučki Proces), 23/24, 32, 37, 59, 94, 98/99 (G. Vizner), 120 (»Ujedinjenje ili Smrt«), 129 (Slobodni Zidari i Atentat), 136 (misao o Atentatu i bosanska omladina), i drugim.

K STRANI 8 (13): Aneksija Bosne i Hercegovine.

Posljednja publikacija, monografija, o Aneksiji Bosne i Hercegovine, izašla je nedavno, na engleskom jeziku: »The Annexation of Bosnia (1908—1909)« u Kembridžu (vidi prikaz u »Novoj Evropi« XXX/295). Pisac je profesor Moderne Istorije na Čikaškom Univerzitetu Bernadotte Schmitt, koji je pre nekoliko godinâ objavio i veliko delo o uzrocima Svetskoga Rata (vidi napred, napomena uz Uvod). O ranijem radi profesora Šmita po ovom pitanju, vidi »Novu Evropu« od avgusta 1931: »Aneksija Bosne i Hercegovine, u svetlosti novih dokumenata«.

K STRANI 12/13: Masarik i bosanska omladina.

Mnogi pisci o Masarikovu političkom radu spominju njegove odnose prema Jugoslovenima i njegovu ulogu u procesima (Veleizdajničkom i Fridjungovu, vidi str. 13/14) pre Sarajeva; vidi P. Slijepčevića članak: »Masarik i predratna omladina« (u »Srpskom Književnom Glasniku« od 16. marta 1930). O njegovim vezama sa srpskim političarima iz Bosne, poslednji članak izišao je prilikom smrti Masarikove: »Masarik i Bosna«, od Jovana Kršića (u »Pregledu« za oktobar 1937). O svojoj saradnji sa Jugoslovenima u Svetskom Ratu pisao je sâm Masarik u svojim ratnim uspomenama; jedan odlomak o tome (iz knjige »Svetska Revolucija«, u izdanju beogradskog »Kosmosa«) doneo je sarajevski »Pregled« (na uvodnom mestu sveske za maj i juni 1935).

K STRANI 13/14: Fridjungov i Veleizdajnički Proces, Dr. Hinko Hinković.

O ovim procesima pisano je mnogo; sad ponajbolje, vidi »odlomke političkog dnevnika« Bernrajtera, izdate od prof. Redliha 1928 (vidi napomenu uz Uvod), o kojima je iscrpan prikaz dao Dr. F. Šišić u zagrebačkim »Novostima« (Božić 1928): »Nov izvor Friedjungovu Procesu«. Medju prvima, održao je u Beogradu predavanje (u korist porodicâ optuženih) pok. Ljuba Kovačević (štampano u Beogradu, 1909): »Srbi u Hrvatskoj i Veleizdajnička Parnica 1909«.

Dr. Hinko Hinković izdao je svoje uspomene »Iz Velikog Doba« godine 1927 (u Zagrebu).

K STRANI 14: Frano Supilo.

Najnoviji rad o Supilu izašao je ovih danâ, iz pera J o s i p a H o r v a t a, urednika »Jutarnjeg Lista« (izdanje »Tipografije«, Zagreb).

S u p i l o v B r o j »Nove Evrope« izašao je 11. decembra 1926 (knjiga XIV, broj 11).

K STRANI 14: Jukićev Atentat (8. juna 1912).

Monografiju o Jukićevu Atentatu, i što je s njim u vezi, obećava Milan Durman, u uvodnom poglavlju koje je objavio (u »Književniku«, broj 6. od 7. juna godine 1937: »Historijski značaj Jukićeva atentata«). Verziju Romana Horvata, jednog od učesnikâ u ovom atentatu, ispričao je nedavna N. Škrgić, povodom 25-godišnjice (u beogradskoj »Pravdi« od 3. juna 1937).

Još iste godine kada je izvršio atentat (1912) posvetila je Jukiću brojeve 6.—8. (sa slikama učesnikâ) praška omladinska »Zora«. Vasa Stajić (u svom »Novom Srbinu«) doneo je rodoljubne pesme mladoga Luke Jukića (vidi P. Slijepčevića, »Napor B. i H.« str. 203 i 206/207, i str. 389/390, napomene 15 i 18).

O ostalim atentatima, pre Sarajevskog, vidi P. Slijepčevića »Napor B. i H.«; o B. Žerajiću i njegovu atentatu na Varešanina, vidi napomenu k str. 22.

K STRANI 14: Salih Šahinagić.

Salih je bio sin uglednog trgovca u Sarajevu Avdage Šahinagića, koji je — uz Ademagu Mešića — osnovao Islamsku Dioničku Tiskaru; a bio je i sestrić dra. Halidbega Hrasnice, te šurak dra. Mehmeda Spaha. O njegovu slučaju, te o odjeku postupka redarstva prilikom ove djačke demonstracije u bivšem b.-h. Saboru, napisao je nedavna (30. nov. 1937) članak u zagrebačkom »Hrvatskom Dnevniku« I. A. Milićević: »Hrvatski mučenik Salih Šahinagić«.

Vidi i str. 75 (s napomenom).

K STRANI 15: Balkanski Rat (Kumanovo i dalje).

Obimna literatura o Balkanskom Ratu zabeležena je ponajtačnije u »Ratniku« (mesečnom vojnom listu, koji uredjuje Glavni Gjeneralštab, a izdaje Ministarstvo Vojno). Nedavno, povodom 25-godišnjice Kumanovske Bitke, pisano je opet mnogo po našim listovima i časopisima o Balkanskom Ratu. O samoj bitci kod Kumanova i njenu značaju, vidi članak b. pukovnika St. Stojanovića u »Novoj Evropi« i uopšte broj »Nove Evrope« od 21. decembra 1922); a o uticaju Balkanskog Rata na omladinu u Bosni i Austro-ugarskoj govore svi pisci o Sarajevskom Atentatu, kao i o učešću omladinaca u tom Ratu (vidi P. Slijepčevića »Napor B. i H.« str. 207/208).

K STRANI 16 (51, 92/93, 118—121): **Narodna Odbrana i Atentat.**

U svom Ultimatumu Srbiji, Austro-Ugarska je — kao što je poznato — tražila rasturivanje Narodne Odbrane u Beogradu. I dugo godinâ vodjena je kampanja od austro-nemačke strane, da je Atentat pripremila Narodna Odbrana, dok je napokon nisu i sami Austrijanci napustili, pošto su o tome objavili obilan materijal. Medju ostalim, donela je Vegererova »Kriegsschuldfrage« (za mart 1927) i celokupni prevod poznate brošure o Narodnoj Odbrani, koja je 1911 — kada je Narodna Odbrana obnovljena — štampana u štampariji »Davidović«. Razjašnjenje, kako je Narodna Odbrana dovedena u vezu s Atentatom, dali su članci Čed. A. Popovića u »Novoj Evropi« (od 11. septembra i 26. novembra 1927). U beogradskoj »Politici (od 28. juna i 4. jula 1929) pisali su o tome Kosta Krajšumović i Predrag Kašiković (vidi P. Slijepčevića, »Napor B. i H.« str. 199, i na str. 387/388 napomenu 8). O Čabrinovićevoj izjavi na sudu, što se tiče Narodne Odbrane, vidi izvatke P. Slijepčevića (u beogradskim »Novostima« od 1925 i u »Novoj Evropi« od 1. juna 1925, te knjige Sitona-Vatsona, Musea, i druge). U knjizi »Iz Velike Epohe« (Subotica 1929) ima izvod: »Austrougarska optužba protiv ‚Narodne Odbrane'«. I Cvetko Dj. Popović, jedan od šestorice atentatora, pisao je takodjer o ovom predmetu (u »Pregledu« za februar 1935, str. 98/99). A i pisac ovih redaka napisao je, povodom objave ove knjige, članak o predmetu: »Sarajevski Atentat i zvanična Srbija« (u »Novoj Evropi« za oktobar 1937).

Vidi i iduću stranu 17: »Banjalučki Proces«, i napomenu; i iskaz Trifka Krstanovića (str. 118—120 i napomenu).

K STRANI 17 (100/101): Banjalučki Proces, i K STRANI 20: Vasilj Grdjić.

Proces koji je u Banjoj Luci vodjen protivu 156 uglednih Srbâ i Srpkinjâ iz Bosne, od 3. novembra 1915 do 22. aprila 1916, te u kojem su Vasilj Grdjić i 15 drugova osudjeni na smrt (pa kasnije pomilovani) a drugi na mnoge godine robije, bio je najveći od t. zv. »veleizdajničkih procesâ« i ujedno najveći politički dogadjaj u Bosni za vreme Rata. Glavnom podlogom za optužbu služio je materijal koji su Austrijanci našli pri prvom prelazu granice, u Loznici i Malom Zvorniku; a glavna teza bila je, da se dokaže kako je »Narodna Odbrana« — u stvari — organizovala Sarajevski Atentat, te dala povod Ratu. A budući da je Narodna Odbrana srbijanska ustanova, u vezi sa Srpskom Vladom, to je i zvanična Srbija pravi krivac za Rat...

O »Narodnoj Odbrani«, vidi strane 16, 51, 92/93, i 118—121. Opis Banjalučkog Procesa, ukratko, vidi kod P. Slijepčevića (»Napor B. i H.«, 236—239 i str. 397 napomena 29); opširniji članak napisao je jedan od graničnih oficirâ, Čed. A. Popović (u »Novoj Evropi« od 11. decembra 1929). U Vidovdanskom Broju »Prosvete« 1937 (str. 431—437) dao je Vojislav Bogićević jedan izvod iz svog dela u rukopisu: »O pomilovanju banjalučkih veleizdajnikâ«, iz kojega se vidi ko je sve posredovao za pomilovanje. — U »Kriegsschuldfrage« (za januar 1929) napisao je — sa svoga gledišta — članak: »Der Hochverrats-Prozess von Banjaluka« — baron Sarkotić, poslednji »Poglavar Zemlje« u Bosni i Hercegovini, naslednik Počorekov (1914—1918).

Vasilj Grdjić, prvi na listi banjalučkih optuženikâ i osudjenikâ, bio je — od starije generacije političarâ i nacijonalistâ — ponajbliži Mladoj Bosni; pa su ga i posvećivali u svoje namere i obaveštavali o svojim akcijama. Ostalo je dosta njegovih zapisâ i članaka iz tih vremenâ (u sarajevskom »Narodu« i drugde), pa i uspomena na prvu noć u zatvoru, nakon Atentata (u kalendaru »Prosveta« za godinu 1924 (str. 29—34, sa slikom V. Grdjića). P. Slijepčević je objavio knjigu: »Vasilj Grdjić«, u Njujorku 1916 (izdanje »Srpskog Dnevnika«).

K STRANI 22 (52. 92.): Bogdan Žerajić, i zakletva Principova na Žerajićevu grobu.

Bogdan Žerajić rodjen je 1886 u Miljevcu kod Nevesinja, maturirao (1907) u Mostaru, i upisao se na prava. Imao je nameru da izvrši atentat na Franju Josifa, prilikom posete ovoga u Bosni (početkom juna 1910); ali pri pogledu na carevu duboku starost, odloži misao o atentatu i promeni je u pitanju ličnosti, pa 15. juna pre podne dočeka djenerala Varešanina na Carevoj Ćupriji, kad se ovaj vraćao s otvaranja prvog Bosanskog Sabora, i ispali 4—5 metaka, ali ne pogodi cilja i ubi sebe (vidi P. Slijepčević, »Napor B. i H.« str. 205/206, i napomenu 17 na str. 389), te posta idolom omladine. U Miljevcu, u kući Žerajićâ, još živi Bogdanova stara majka, Petra (vidi beogradsku »Pravdu« od 5. avgusta 1937).

O Jukićevu atentatu na Cuvaja, u Zagrebu, vidi stranu 14 (i napomenu).

Vladimir Gaćinović napisao je godine 1912 (izdanje »Pijemonta« u Beogradu) »S m r t j e d n o g h e r o j a«, kojom je knjižicom najviše potakao kult Žerajića i revolucijonirao duh mladih Bosanaca. Princip je tvrdio stalno, i pred sucem-istražiteljem, da se na grobu Žerajićevu zakleo ubiti Franju Ferdinanda, pa je svoju zakletvu izvršio.

K STRANI 22/23 (80/81): Djačke organizacije i procesi protivu djakâ.

O djačkim organizacijama u Bosni i inače, vidi P. Slijepčevića »Napor B. i H.« str. 202—204 i 210; a o procesima protivu djakâ, godine 1915, i b i d. str. 234—236 (i na str. 389/390, napomenu 15).

O prvim ozbiljnim djačkim demonstracijama u Sarajevu (od 8. februara 1912) — vidi stranu 14 — izveštava naročito O. Tartalja (u svojoj knjizi »Veleizdajnik«). Jedan zvaničan dokumenat koji govori o postojanju nacijonalističko-revolucijonarne omladinske organizacije u Sarajevu, iz spisâ takozvane »Zentralstelle für den defensiven Kundschaftsdienst«, od 9. jula 1914, sa potpisom zamenika Zemaljskog Poglavara (Dra. Mandića), objavila je »Nova Evropa« (u broju od 1. juna 1925, str. 502—505). A o tome »Kako je 1914 stradala Srpsko-hrvatska nacijonalistička omladina«, napisao je članak Voj. Bogićević, u vidovdanskom broju »Prosvete« 1937 (str. 423—426). U knjizi Mil. Kneževića »Predratna omladina« (Subotica, 1929) otštampan je tekst iz Optužnica Drž. Tužioca Švare (od 21. marta 1915) »O nacijonalističkom pokretu srednjoškolaca u Sarajevu«, i izvadak iz jedne »veleizdajničke« optužnice (protiv N. Bartulovića): »Kako je Austrija gledala na predratnu omladinu«.

K STRANI 23/24 (32. 121. 137): »... Kao da su oni u Beču namjerno poslali u Sarajevo Ferdinanda ...«

Postoji čitava mala literatura u prilog gornje teze, koju — uostalom — dodiruju i svi ozbiljni ispitivači i pisci, konstatujući gotovo jednodušno, da su — u najmanju ruku — pripreme za doček i organizacija zaštite Prestolonaslednika i njegove najbliže okoline bile u tolikoj meri nedovoljne i lakomisleno provodjene, da izazivaju pomisao na hotimično zanemarivanje i svesne propuste (vidi P. Slijepčević, »Napor B. i H.« str. 213). Iz same bliže okoline pok. Nadvojvode i njegove žene pojavljivali su se napadaji na razne visoke osobe, za koje se tvrdilo, ili na koje se sumnjalo, da su — u vezi sa položajem Nadvojvode na Dvoru, poglavito zbog njegova morganatičkog braka, — rovarili protivu njih, pa ih čak poslali i u smrt. Tako su, odmah po Atentatu, stala kružiti po Beču poznata pisma (»Die Wiener Schmähbriefe vom Jahre 1914«) i pamfleti protivu grofa Tise (vidi pisma grofa Tise, u pet svezaka; izdanje Madžarske Akademije Naukâ, Budimpešta 1923—33, na madžarskom, — postoji prevod nemački i francuski), kao i okružnice iz svešteničkih krugova s odvratnim pogrdama protivu Vojvotkinje, za koje se govorilo da potiču iz Nadvojvodine kancelarije (»Erzherzogliches Oberhofmeisteramt«), te s kojima je dovodjen u vezu i Slovenac Dr. J. A. Žibert, biblijotekar Bečkog Univerziteta, koji je kroz mnogo godina bio dobro vidjen u Dvorcu Belvederskom (vidi knjižicu: »Umor v Sarajevu [Dostavki k dr. J. A. Žibertovim odkritjem v knjigi ‚Der Mord von Sarajewo und Tiszas Schuld an dem Weltkriege'.] Napisal I. Dolenec. V Ljubljani 1919«.) I bivši vladin sekretar za Bosnu i Hercegovinu, Anton Rémy Berzenković, pisao je (3. oktobra 1925, u »Neues Wiener Tagblatt«) u vezi s Atentatom, o držanju ličnih neprijateljâ Franca Ferdinanda, medju

koje ubraja poglavito Madžare (Tisu, Burijana, i druge) (vidi o tom beogradsko »Vreme« od 14. oktobra 1925: »Istina o Sarajevu«, i »Novu Evropu« od 21. oktobra 1925: »Gradja za povest Sarajevskog Atentata«); a još godine 1931 našla se »ličnost, nekada vrlo bliska Francu Ferdinandu«, da objavi »izvesna dokumenta« i pisma iz kojih se »razabire, da je postojala neka viša, tajanstvenija, unutrašnja zavera oko austrijskog prestolonaslednika...« (»Vreme« od 2. januara 1931: »Oko Sarajevskog Atentata«).

Ozbiljnije su prirode prigovori i zamerke što ih je, u ovom pogledu, izneo Zajednički Ministar za Bosnu i Hercegovinu Bilinski, u svojim memoarima (»Wspomnienia i Dokumenty«, Varšava: 1924/5), iz kojih su pojedine odlomke koji nas interesuju zabeležili dnevni i nedeljni listovi (naprimer, novosadski »Vidovdan« od 19. aprila i 3. maja 1925), a onda je doneo sarajevski »Pregled« dva veća odeljka (u prevodu Vl. Glucka): »O sarajevskom Atentatu i generalu Potioreku« (juni 1936); i »Pohod na Srbiju i objava Rata« (juli-avgust 1936). Bilinski je svu odgovornost za Atentat, i za prilike u Bosni uopšte, svaljivao na generala Poćoreka (vidi stranu 37); dok je sâm Poćorek — kako se čini — verovao, da Zajednički Ministar deli njegovo mišljenje o potrebi »sistematskog spremanja za jedan veliki rat«, te da »moramo biti veseli, ako nam uspe da odvratimo opasnost, da se svi Južni Sloveni ujedine u težnjama koje imaju antidinastičku bazu«, — kako je pisao Bilinskom još 28. maja 1913 iz Sarajeva (vidi pismo objavljeno na uvodnom mestu u »Večernjoj Pošti« od 7. januara 1928: »Iz nedavne prošlosti«, koje je u izvodu prenelo beogradsko »Vreme« od 3. aprila 1928, što je dalo povoda uredništvu »Kriegsschuldfrage« da objavi pismo u originalu, sa dozvolom pisca, u svojoj svesci za mart 1928, str. 260—264). O čuvenom razgovoru Poslanika Srbije (Jov. M. Jovanovića) sa ministrom Bilinskim, izjavljivao se često sâm G. Jovanović, ili ga je dodirivao u svojim mnogobrojnim napisima o odgovornosti za Rat (vidi naročito njegovu polemiku s A. Vegererom u »Politici« od 25. i 26. jula 1930, gde odgovara na članak u »Kriegsschuldfrage« za juni 1930).

Baron Kolas, godine 1914 predstojnik Predsedničkog Ureda b.-h. Zemaljske Vlade i Vladin Komesar za Sarajevo (vidi stranu 55, te napomenu, i napomenu k strani 4), napisao je i sâm članak (u »Die Kriegsschuldfrage« za januar 1927): »Auf den bosnischen Wegspuren der Kriegsschuldigen«, u kojem optužuje Beč, i poimence Zajedničkog Ministra Bilinskog, radi nepoverenja prema Pešti i popustljivosti prema Srbima u Bosni, a Prestolonaslednika predstavlja kao čehofila i madžarofoba. Malo pre toga objavio je svoje uspomene i pukovnik Bolfras (Baron Egon Bolfras): »Das Attentat von Sarajevo« (u »Neues Wiener Journal« od 27. juna 1926); on je bio u pratnji ubijenoga Prestolonaslednika, pa tvrdi, da u Sarajevu toga dana policija namerno nije preduzela dovoljne mere (vidi i »Vreme« od 5. jula 1930).

K STRANI 24—26 (84): Opis Atentata, i mesto.

Donosimo — medju slikama — plan onog dela Sarajeva kojim su prolazili automobili Prestolonaslednika Franje Ferdinanda i njegove pratnje pred Atentat, s oznakom glavnih ulicâ i zgradâ, te s obeleženim mestima

gde su izvršeni atentati, odnosno gde su stajali pojedini atentatori s oružjem. Ovaj smo plan dali naročito nacrtati, s pomoću autentičnih svedočanstava (osobito G. Nikole Trišića), pošto smo se uverili da postojeći planovi (osobito onaj iz »Kriegsschuldfrage«, za mart 1927, str. 230, kojim su se služili i neki strani pisci, te koji se obično uzima podlogom kad je o ovom predmetu reč) nisu u svemu tačni.

Opis samog atentata dali su mnogi učesnici i očevidci, pa se nalazi u svim glavnim delima o Sarajevskom Atentatu (preporučujemo naročito, od stranaca, pored Sitona-Vatsona, Bolfrasa i Morseja — vidi napomene k strani 23/24 i 38 —, a kod nas P. Slijepčevića opis u »Napor B. i H.« str. 214—216). Jedan od indirektnih učesnikâ, Jovan Palavestra, koji je inače dao nekoliko dobrih prilogâ o Atentatu, izgubio je bitku u polemici sa Borivojem Jeftićem (»Politika« od 24. juna 1929), povodom svog članka u beogradskom »Vremenu« (od 21. jula 1929): »Tačno mesto i opis Vidovdanskog Atentata«, iako je mislio da je »uspeo da rekonstruiše dogadjaj prema pouzdanim i sigurnim sećanjima nekolicine danas još živih atentatorâ«.

K STRANI 27: O zlostavljanju atentatorâ i njihovih drugova, u istražnom zatvoru.

Mnogo se pisalo o mučenju i zlostavljanju atentatorâ i ostalih optuženikâ i uhapšenikâ, a da se nije pravila razlika: gde su i kad su, i od koga su, mučeni. Nesamo učesnici u Atentatu govore i pišu opširno o tome, optužujući i suca-istražitelja, nego i ponajobjektivniji medju posmatračima i prikazivačima Atentata i istrage; tako naprimer, Pero Slijepčević (vidi »Napor B. i H.« str. 216, i str. 390 napomena 21) ne odvaja jasno mučenja od strane policije i od strane istražnog sudije. O zlostavljanju kod policije govori sâm pisac ove knjige na više mestâ (vidi naprimer str. 51), otklanjajući od sebe obedu, da bi se i sâm služio sličnim sredstvima, zbog čega je — kaže — i bio u lošim odnosima prema sarajevskoj policiji (vidi napomenu uz str. 4 i uz str. 48/49). U jednom pismu izdavaču ove knjige, G. Pfefer daje, po ovom predmetu, ovako objašnjenje: »I kao sudac i kao čovjek bio sam uvijek protiv toga, da se od uhapšenikâ bilo kakovom fizičkom silom i mučenjem iznudjuje priznanje; pa se nisam nikad tim sredstvom služio, niti ikada komu dao nalog ili poticaj da se tim sredstvom služi. Baš radi toga sam i bio na ratnoj nozi sa policijom u Sarajevu. Prema tomu, atentatori — kad su došli pod moju vlast — nisu bivali mučeni, već su sva svoja priznanja dali svojevoljno, polagano... Ima ih živih i danas, pa neka jedan kaže, da li je bio mučen po mom nalogu... Dosad sam šutio, radi općeg interesa. Ali u buduće ću svakoga koji kaže da sam mučenjem izmamio priznanja od atentatorâ javno nazvati lažcem i klevetnikom, dok mi na sudu ne dokaže da sam se — bilo kako i proti komu — služio nasiljem...«

K STRANI 27/8 (52—54. 135): Gavrilo Princip, i njegov C r e d o.

Karakteristiku Principa, koju ovde daje Pfefer, potvrdjuju svi koji su poznavali glavnog atentatora i njegovu najbližu okolinu. Psihološki razvoj bosanske omladine, od srpske do jugoslovenske, prikazao je ukratko P. Sli-

jepčević, u svom članku »Mlada Bosna« (»Napor B. i H.«, naročito na str. 188/189). Jedan od poslednjih članaka o Principu napisao je Vlad. Lebedev: »Rodjenje Gavrila Principa« (u »Politici« od 28 IX. 1936).

Sâm o sebi govorio je Princip svome lekaru psihijatru Papenhajmu u Terezinu u Češkoj (gde je izdržavao robiju), a ovaj je to objavio kasnije (u Beču, 1926) pod naslovom: »Ein geschichtlicher Beitrag zur Vorgeschichte des Attentats von Sarajewo. Gavrilo Princips Bekenntnisse. 2 Manuscripte Princips. Aufzeichnungen seines Gefängnispsychiaters Martin Pappenheim aus Gesprächen von Feber bis Juni 1916 über das Attentat, Princips Leben und seine politischen und sozialen Anschauungen. Mit Einführung und Kommentar von R. P.« (u engleskom prevodu izašlo u njujorškom časopisu »Current History« od avgusta 1927). O ovoj knjižici doneli su prikaze i naše novine; vidi: »Politika« od 28. juna 1926; »Novo Doba« od 19. avgusta 1928; i druge. Zagrebačke »Novosti« (od 27. juna 1926) donele su preko šest celih stupaca prevod ovih stenografskih beležaka dra. Papenhajma, zajedno sa dva faksimila rukopisa samog Principa, pod naslovom: »Gavrilo Princip o sebi i o uzrocima atentata«. — I drugi jedan lekar, koji je na početku Rata bio u Terezinu, Dr. Anton Merš, objavio je (u praškom listu »Die Zeit« od 29. juna 1937) članak o boravku Gavrila Principa u Terezinu (prevod u »Samoupravi« od 31. jula 1937, str. 3). On odaje priznanje »zvaničnim faktorima u terezinskom garnizonu što su, čim su se pojavili prvi teški simptomi tuberkuloze, preneli bolesnika u garnizonsku bolnicu, u kojoj je imao istu negu kao i ranjeni ili bolesni vojnici«; ali je nadzor bio veoma strog: »Jedan vojnik sa nataknutim bajunetom stajao je u njegovoj sobi, dvojica su stajali pred vratima, a dvojica su držali stražu ispod prozora, iako je pokušaj begstva od strane bolesnika bio potpuno isključen, jer bi on jedva mogao da predje dve stotine metara«. Oba ova lekara koji su opisali boravak Principa u tamnici i u bolnici Terezina, a koji su — i mimo zabrane — našli prilike da često s njime razgovaraju, svedoče da je Princip ostao čvrst u svojoj veri do kraja i da nikad nije požalio ono što je učinio, sve do svoje smrti, pa je stoga potpuno neverovatno pisanje privatnog sekretara prestolonaslednika Franje Ferdinanda, Nikič-Bula (Nikitsch-Boulles), koji — u svojoj knjizi »Pred oluju« (u poglavlju »Katastrofa« — (vidi napomenu k strani 59), kaže da je slušao od jednog očevidca, kako se Princip u Terezinu pred smrt teško kajao za svoj čin (vidi prikaz B. Jeftića: »Smrt Gavrila Principa« u »Politici« od 12. marta 1926; te — povodom toga — i svedočanstva Čede Jandrića i Svetislava Gavrilovića, koji su u isto doba s Principom bili zatvoreni u Terezinu, u »Politici« od 18. i 20. marta 1926). B. Jeftić je još jednom pisao (u »Politici« od 28. juna 1936) o »Umiranju u mraku i samoći G. Principa u Terezinu«. U »Narodni Osvobozeni« (Prag, od 20. juna 1935) izišle su i »Uspomene Jana Maršíčeka«, terezinskog čuvara. Vidovdanski broj »Prosvete« 1937 (na str. 412) doneo je pesmu Jovana Tanića: »Vizija Terezina«.

Posle izrečene presude (28. oktobra 1914), Princip i njegova dva druga, Čabrinović i Grabež, koji zbog još nenavršene 20. godine nisu mogli biti — prema zakonu — osudjeni na smrt, odvojeni od ostalih osudjenikâ — nakon kratkog vremena — odvedeni su gotovo nečujno u Terezin (Maria-Theresienstadt) u Češkoj, gde su bolovali i umrli pre kraja Rata, — Princip

1. marta 1918. S njima su bili u Terezinu — od učesnikâ u Atentatu — još i L. Djukić (koji je poludeo i umro) i seljak Stjepanović (koji je kasnije, pred kraj Rata) preveden u Zenicu, gde je dočekao oslobodjenje. Početkom godine 1919 obrazovao se u selu Hadžićima (gde je živeo brat Principov Jovo) odbor za prenos kostiju Gavrila Principa u domovinu, koji se odbor godine 1920 proširio u Sarajevu, s planom da se — osim Principa — prenesu na jedno mesto i pokopaju u zajedničku kosturnicu i kosti ostalih vidovdanskih stradalnikâ; rad toga odbora opisao je Stevan Žakula u knjižici »Od Terezina do Sarajeva — uspomene povodom desetogodišnjice prenosa kostiju vidovdanskih heroja« (Beograd, 1930). Na letnji Krstovdan, 7. jula 1920, stigao je zaseban voz sa posmrtnim ostacima Gavrila Principa i njegovih pet saučesnikâ u Sarajevskom Atentatu u Sarajevo, gde su — nakon svečanog parastosa i održanih govorâ — položeni u zajedničku raku, na starom pravoslavnom groblju u Koševu (vidi poslednju sliku). S njima je sahranjen ponova i B. Žerajić, atentator na Varešanina.

K STRANI 31 (41—46. 134): **Nedeljko Čabrinović — socijalist.**

Na Čabrinovića, koji je naginjao ekstremima i anarhizmu, uticao je naročito i odnos prema vlastitom ocu (vidi str. 45), koji je bio u službi policije, te s kojim se sin nikako nije slagao. Kad se beogradska policija (početkom decembra 1913) obaveštavala o Čabrinoviću u Austrijskom Konzulatu, a ovaj tražio podatke iz Sarajeva, odgovoreno mu je otud, da je Čabrinović neporočan (vidi kod Sitona-Vatsona str. 75—76, i P. Slijepčević, »Napor B. i H.« str. 201. te napomena 12 na str. 388), iako je imao izgon iz Sarajeva zbog učešća u štrajku tipografâ. Nedovoljno poznate pojedinosti, »utiske i uspomene«, o tome, kao i o Čabrinovićevoj saradnji na socijalističkom i nacijonalno-revolucijonarnom »Zvonu«, objavio je Jovo Šmitran, uz Danila Ilića (vidi str. 48—49) urednik »Zvona«, u češkom časopisu »Československo-Jihoslovanská Liga« 1924 (vidi stranu 43—44 i napomenu); a »nekoliko važnijih momenata iz njegova života« dao je i drug mu Drag. Gospić, u splitskoj »Pobedi« (od 2. aprila 1926). Iz ratnog dnevnika poznatog austrijskog pisca i dramatičara Verfela (F. Werfel) prenelo je u prevodu odeljak o susretu sa Čabrinovićem u terezinskoj tamnici (godine 1915) ljubljansko »Jutro« (od 28. juna 1927).

Čabrinović je — ako se tako može reći — ponajgore prošao u literaturi o sarajevskim atentatorima; možda zato što ga nisu bolje poznavali, jer nije bio student, gimnazijalac, već »deklasiran« radnik, koji je uz to imao previše temperamenta i nije umeo ćutati. Njegova uža porodica (gospodja Dr. Vuka Branisavljević, njegova sestra, živi u Jajcu) drži ga u prijatnoj uspomeni, kao mladića blaga izgleda i karaktera, sa pozitivnim svojstvima; a i Jovo Šmitran ga prikazuje kao idealistu i simpatično »veliko dete«. Trebaće stoga revidirati što je o njemu pisano, te izneti njegov pravi portret, budući da to ni Jeftić ni Jevdjević ni ostali njegovi drugovi iz Atentata nisu učinili.

Nažalost, nismo mogli dobiti dobru fotografiju Čabrinovića, pa smo morali doneti onu istu koja je i u knjizi G. Jevdjevića (reprodukciju sa jedne male »šnelfotografije« iz Trsta). Onu sliku na dan Atentata (sa drugom Vučinovićem) nije mogla dosad naći ni njegova sestra, gospodja Dr. Branisavljević.

K STRANI 37: Oskar Poćorek.

Bilinski o Poćoreku: vidi »Pregled« za juni 1936, »O Sarajevskom Atentatu i generalu Potioreku«, — (iz memoara L. Bilinskog, Ministra za Bosnu i Hercegovinu; vidi i napomenu k strani 8 i 23/34.

O nameravanom atentatu na Poćoreka, vidi str. 49/50 i napomenu (Muhamed Mehmedbašić).

K STRANI 37/8: Karl Freiherr von Rumerskirch.

Grof Rumerskirh bio je neka vrsta Ministra Dvora (Obersthofmeister) prestolonaslednika Franje Ferdinanda, te kao takav glavni priredjivač i vodja puta. On je još u oči Vidovdana, na Ilidžama, savetovao da se napusti plan sa sutrašnjom posetom Sarajevu, već da se podje najkraćim putem — preko Mostara — i ukrca u brod; ali je potpukovnik Merici pobijao to mišljenje, govoreći da bi se time nanela uvreda lojalnom gradjanstvu Sarajeva. Tako je ostalo pri udešenoj povorci, i u drugim kolima, odmah iza Nadvojvode, sedeli su — uz vlasnika automobila (grofa Boos-Waldecka) — i Merici i Rumerskirh.

K STRANI 38: Dr. Karl Bardolff.

Karl Freiherr von Bardolff bio je šef vojne kuće nadvojvode Franje Ferdinanda; on je napisao i kratku karakteristiku u »Die Kriegsschuldfrage« od jula 1927: »Franz Ferdinand. Ein Beitrag zur Charakteristik des Wesens«, obećavajući opširno istorijsko delo o istom predmetu (vidi i stranu 59 sa napomenom).

K STRANI 38: Dr. Andreas Freiherr v. Morsey.

Činovnik Ministarstva Spoljnih Poslova u Beču, bio je von Morzej, od godine 1914, na službi kod nadvojvode Franje Ferdinanda (kao »Dienstkämmerer«). Napisao je svoje uspomene na »Konopischt und Sarajevo«, u »Berliner Monatshefte« za juni 1934 (str. 486—499), gde ima i tačan opis puta Nadvojvode i njegove žene od Konopišta do Sarajeva, te prikaz samog atentata, sa svim pojedinostima koje su mu prethodile i sledile (vidi stranu 24—26 i napomenu). Von Morzej pripisuje odlučni momenat (da je uopšte moglo doći do uspešnog atentata) površnosti policijskog šefa Dr. Gerde, koji je propustio da pažljivo sasluša i do kraja izvrši uputstva data mu pred polazak iz Beledije (vidi i stranu 55 sa napomenom)

K STRANI 40: Mihajlo Pušara.

Pušara je bio onaj koji je poslao Čabrinoviću u Beograd isečak iz novinâ (vidi str. 51, i napomenu) o dolasku prestolonaslednika Franje Ferdinanda u Bosnu na manevre. On je doista bio i uz Principa u času atentata,

o čemu je dao jednu belešku ispod crte P. Slijepčević (str. 216 u »Napor B. i H.«), a onda je Nikola Trišić opisao ceo »Slučaj Mihajla Pušare, ili kako je Princip izvršio atentat« (»Pregled« za februar 1935, str. 92—98). Pušaru su uhapsili što je branio Principa kad su ga počeli sabljama udarati (vidi i iduću napomenu: F. Behr); to je video jedan policajac, koji ga je prijavio. Kako se odbranio, to je ispričao svojim drugovima Trišiću i Varagiću, kad su se — posle Atentata — našli skupa u zatvoru. Sva trojica su kasnije (koncem avgusta 1914) prevedeni u Arad, gde je Pušara umro od pegavca (1915).

K STRANI 40: Ferdinand Behr.

Ferdo Ber opisao je ovu scenu u članku: »U času atentata« (u »Pregledu« za februar 1935, strana 104—106). Kada je video Principa na tlu, sveg u krvi, kaže on, »udarana od razbešnjele ondašnje policije i gradjanstva, tada se u meni nešto slomilo. Uhvatih snažno za ruku nekog oficira sa žutim parolama i doviknuh mu nemački: ‚Lassen Sie ihn!'. No u zao čas po moja ledja i glavu, jer se u isti čas sruči besnilo svetine, policajaca i oficira na mene. Udarali su me sabljama, štapovima i šakama. Krv me odmah obli. Trojica ondašnjih policajaca dohvatiše me za vrat i za ruke i stadoše me gurati prema policijskom zatvoru kod opštinske palate. Putem sam morao da podnesem još više udaraca... Kasnije sam video, prilikom desetgodišnjice atentata, u bečkom listu ‚Interessantes Blatt', fotografiju koja, tobože, treba da prikazuje kako stražari vode Principa u zatvor. Na moje veliko iznenadjenje, prepoznah sebe, kad su me policisti vodili. Biće da je fotograf uhvatio momenat kad su mene terali u zatvor, jer sam tamo stigao nešto pre Principa, pa je tako nastala zabuna. To, uostalom, može svaki onaj koji je poznavao Principa lako raspoznati, budući da je on bio manjeg rasta, dok sam ja već i onda bio visok i mršav, kao i danas.« Prema tomu je fotografija o kojoj je ovde reč (vidi medju snimcima) u raznim publikacijama pogrešno iznošena kao momenat kad Principa — nakon atentata — teraju u zatvor.

K STRANI 41 (52. 54. 93): Ciganović.

Milan (Mišo) Ciganović (»Cigo«) prebegao je za Aneksijone Krize u Srbiju, gde je pohadjao komitsku školu u Čupriji, zajedno sa drugim bosanskim omladincima koji su svršavali praktične tečajeve za četnike u unutrašnjosti Srbije (naprimer, Žerajić u Vranji; vidi P. Slijepčevića, »Napor B. i H.« str. 203—204: »Omladina u Aneksijonoj Krizi«). Mladja grupa omladinaca prešla je u Srbiju 1912; nju je na četnički kurs u Bubanj kod Niša pratio — kako priča jedan od učesnikâ, Nikola Trišić (u »Pregledu« za decembar 1928), — Ciganović, koji je medjutim ušao bio u tajno udruženje »Ujedinjenje ili Smrt« (vidi str. 120, i napomenu), te postao Tankosićeva desna ruka i glavni posrednik izmedju njega i bosanskih omladinaca. Kasnije, u Solunskom Procesu, bio je Ciganović jedan od glavnih svedokâ protivu optuženih oficirâ.

K STRANI 43/44: Jovo Šmitran, i »Zvono«.

Jovo Šmitran, socijalist, bio je pokretač i — sa Danilom Ilićem — urednik »Zvona«; on je poznavao Čabrinovića još od 1910 godine, pa ga je upoznao i sa Danilom Ilićem. O tom njihovu druženju i sastajanju, te izdavanju i uredjivanju nacijonalističko-revolucijonarnog lista »Zvono«, napisao je on vrlo informativan članak u organu »Češkoslovačko-Jugoslovenska Liga«, godine 1924 (br. 8), koji je delomično prevela »Prager Presse« (od 21. jula 1924, str. 4/5). Kasnije se, kaže, razišao sa Čabrinovićem, pa ga je to verovatno i sačuvalo od neposrednog učešća u Atentatu. Medjutim se Šmitran upoznao (1913) sa Principom, pa je ovaj bio stalan gost u uredništvu »Zvona«, gde su iz dana u dan radili on i Danilo Ilić. Vidi i napomenu k str. 44/45.

Jovo Šmitran umro je pre nekoliko godinâ (juna 1929) u Tesliću.

O »Zvonu« i »zvonašima«, vidi P. Slijepčević »Napor B. i H.« str. 188/9, 200 (i napomenu 10 na str. 388).

K STRANI 44/45: Materijalno stanje atentatorâ.

Rodjaci i ukućani Čabrinovićevi (baka, mati, sestra, sluga) spominju, na više mestâ, neke novčane poklone što ih je delio Čabrinović u oči Atentata, iz čega bi se moglo zaključiti da su on, a možda i ostali učesnici u Atentatu, bili prilično opskrbljeni novcem; pa su neki pisci (na austro-nemačkoj strani) i naročito istakli ovu okolnost, kao da bi atentatori bili primili i novčanih sredstava s izvesnih stranâ. Stvar medjutim stoji sasvim drukče, prema svedočanstvima iz prve ruke. O Čabrinoviću i prilikama u kojima je — zavadjen s ocem — živeo, pričaju njegovi drugovi Šmitran i D. Gospić (vidi napomenu k strani 31). O Principovoj »poslednjoj zaradi« napisao je belešku Srdja Djokić (u »Vremenu« od 28. juna 1929), gde iznosi kako je Princip teško preživljavao one dane pred Atentat u Sarajevu; istu stvar, malo opširnije, saopštio je G. Djokić i piscu ovih napomena, nedavna (u jednom pismu, od 23. novembra 1937): »Pokojni Vasilj Grdjić pričao mi je (godine 1927), da je Principa, na sedam-osam dana pre Atentata, zatekao gde sedi i čita oko podne u Prosvetinoj biblijoteci (ili u prostorijama Pobratimstva?). Upalo mu je u oči, da ne odlazi na ručak, pa se upustio s njim u razgovor i napokon izvukao od njega priznanje, da nema čime da plati ručak. Onda mu je Vasilj ponudio nešto novaca, a kad ovaj to nije hteo da primi, predložio mu je da za honorar prepisuje zapisnike odborskih sednicâ ‚Prosvete' u zapisničku knjigu. Tako je Princip sledećih danâ prepisivao zapisnike, te dobio za to 15 krunâ. Na sâm dan Atentata, neko je Grdjića upozorio, da je njegov prepisivač ubio nadvojvodu Franju Ferdinanda, pa je on odmah iskidao iz knjige sve zapisnike pisane rukom Principovom i uništio ih . . .« I za Trifka Grabeža svedoči G. Djokić, da nije imao novaca, pa priča: kako je Grabež pre svoga odlaska u Tuzlu i u Srbiju, vodio jednu akciju za tajnu knjižnicu njihove gimnazije, u kojoj bi se mogle dobiti na čitanje i one knjige kojih u školskoj biblijoteci — u skladu sa planom austrijske politike u Bosni — nije bilo, pa kako su skupljali novaca za jedan ormar za tu knjižnicu i tim novcem kaparisali jednog stolara na Cirkusplacu; ali je onda Grabež otišao iz Sarajeva, i vratio se tek krajem maja 1914, sa Principom. »Ja sam se« — piše dalje G. Djokić — »ljutio na Grabeža, što je napustio bio onaj posao, pa sam ga — čim sam ga opet video — pitao šta će biti s knjižnicom. On mi je odgovorio, da su

knjige po svoj prilici još tamo gde ih je ostavio; ali me je odmah zapitao, da li znam kuda se otselio onaj stolar kome smo dali kaparu za ormar, jer bi od njega tražio da vrati kaparu, budući da je sasvim bez novaca. Rekao mi je, da od svog oca ne može da traži, jer se u Sarajevu nalazi protiv njegove volje. Rastali smo se dosta hladno, budući da ja nisam pristao da idemo tražiti onoga stolara, a on je — na moje navaljivanje da obnovimo posao sa knjižnicom — odgovorio smešeći se... Posle toga sreo sam ga još jednom, poslednji put u životu: na nekoliko minuta nakon Principova atentata, u onoj ulici što vodi od Ćurćiluka pokraj Begove Džamije; on je išao žurnim korakom, a ja sam pokušavao da ga zadržim, saopštivši mu da je služba u Staroj Crkvi, kamo sam mislio da ide, već završena. I opet sam pokušao da mu govorim o knjigama i knjižnici, jer nisam ništa znao o pripremanju atentata; da je već i izvršen, saznao sam učinivši nekoliko koraka, do Ulice Franje Josipa...« Oba ova slučaja dosta su jasna, sve i kad ne bi bilo i drugih svedočanstava da su i Princip i Grabež bili bez novaca. A da nije bolje stajalo u tom pogledu ni sa glavnim organizatorom zavere, Danilom Ilićem, i to je poznato, pa ima zato i pisanih svedočanstava iz njegove bliže okoline. Tako njegov drug Jovo Šmitran završava onaj svoj članak (vidi napomenu k str. 43/44) ovim primerom: Franjo Ferdinand bio je već u Sarajevu, na manevrima, a Danilo Ilić nije još imao na okupu svoju četu atentatora: falio je Muhamed Mehmedbašić iz Stoca; 26. juna pre podne (u petak) napisao je Ilić depešu Muhamedu u Stolac: »Zašto ne dolaziš na proslavu?« Ali, trebalo je 62 helera za telegram, a sva njegova imovina iznosila je 60 helera! »Dodao sam dva helera«, kaže Šmitran, »i poslao ga na poštu po svojoj služavci«. Mehmedbašić stiže sutradan, u subotu. Ilić je dao za tu depešu novac kojim je trebalo toga dana da sebi plati ručak!... Dobar primer čistunstva bosanskih omladinaca u pogledu novca daje Mile Pavlović u »Vremenu« od 28. oktobra 1926.

K STRANI 46/47: Demonstracije upriličila policija.

Ima mnogo potvrdâ i dokazâ, da su demonstracije organizovane od strane vlasti, i osobito od strane sarajevske policije (vidi kod P. Slijepčevića, »Napor B. i H.« na str. 221/222). Izgleda, uostalom, da je vojska, poslata tobože da zaštiti živote i imovinu gradjanâ, stvarno štitila demonstrante (ovo svedoči, medju ostalima, i G. Srdja Gjokić, koji kaže da je — kao gimnazist V razreda — na svoje oči gledao gde vojnici mirno stoje pred srpskim kućama i radnjama u kojima rulja ruši i pljačka). O pustošenju srpskih kućâ i demoliranju radnja govore rečito slike.

K STRANI 48/49 (82—85): Danilo Ilić.

Ličnih uspomenâ o Danilu Iliću donelo je »Zvono« u svojim prvim brojevima od 1919 (vidi P. Slijepčević, »Napor B. i H.« str. 390, napomena 20); a Jovo Šmitran pisao je o tom i kasnije (vidi napomenu k str. 43/44). — Godine 1922 izdali su (kod Petra N. Gakovića u Sarajevu) drugovi i prijatelji jednu »Spomenicu Danila Ilića«, u kojoj su »izneli njegov život i rad onako kako su najbolje hteli i umeli«, ističući da se tu »naročito nije iznosio njegov rad oko organizovanja atentata, jer će se o tome opširno govoriti u zajedničkoj spomenici sviju atentatorâ, koja će u skorom

vremenu uslediti«. U ovoj »Spomenici« (iz godine 1922) sabrani su — u prvom delu — prevodi Danila Ilića i njegovi članci (mahom iz »Zvona«), pored dva pisma majci iz sarajevske tamnice, pisana pred samu smrt; a u drugom su delu članci i uspomene na Danila Ilića njegovih drugova: Vlade Gaćinovića, K. Krajšumovića, Bogdana Lalića, Slavka Kaludjerčića, i Dragoslava Ljubibratića. Pero Slijepčević govori o »neobično interesantnom slučaju« Danila Ilića (u »Napor B. i H.« str. 194/195 i str. 208/209). Od zadnjih članaka o Iliću, vidi René Pelletier: »Les souvenirs du drame chez la mère du regicide« (u »L'Illustration« od 4. avgusta 1934).

U svojoj knjizi o sarajevskim atentatorima, Dobroslav Jevdjević je dao vrlo nepovoljan sud o Danilu Iliću, koji je pobio i odbacio Nikola Trišić u svome prikazu te knjige: »Kaljanje heroja« (»Pregled« za februar 1935, str. 120—126). Iza toga je (u »Pregledu« za oktobar 1935) napisao — tim povodom — i Vojislav Bogićević svoj članak: »Ko je odao zavjerenike u Sarajevskom Atentatu?« — koji ujedno odbacuje kao neosnovanu i tvrdnju Vladislava Glika u njegovoj knjizi »Sarajevo« (1935, na poljskom jeziku), da je Ilić otkrio ostale učesnike »iz bojazni da ne stradaju nevini ljudi«. Na ovo je odgovorio Vlado Gluk (u »Pregledu« za februar 1936), a završio je ovu polemiku (u istom broju »Pregleda«) Vojislav Bogićević. Kako se i iz reči Suca-istražitelja donekle potvrdjuje verzija G. Gluka — koja uostalom nije u protivnosti sa tezom G. Bogićevića —, to je pisac ovih redaka usmeno postavio pitanje G. Pfeferu: da li se seća, koji je »policajni činovnik obećao« Iliću, »da će biti vrlo blago kažnjen ako prizna što znade«, i da li je on (G. Pfefer) davao dozvolu policijskom referentu za kriminalne stvari Viktoru Ivasjuku (Iwasiuk), da fotografiše atentatore (kako je to izneo G. Gluk)? G. Pfefer mu je na ovo odgovorio: »... I u beogradskoj ‚Politici' izlazili su članci bivših policajnih organâ u Sarajevu: kako se istraga tobože zategla, te kako se ja nisam mogao maći s mjesta, dok Ivasjuk nije zaprijetio Iliću, da će biti svi internirci pobijeni ako on ne oda drugove; kako je policija našla bombu Grabežovu, i t. d.. Ja sam na sve to šutio, sve do sada. — Istraga je vodjena tajno, pa — osim Šefa Sudstva — nitko nije ni mogao znati dokle sam došao s istragom, i zato su valjda držali da istraga ne ide s mjesta. Medjutim sam već 2. jula (dakle 4. dan iza atentata) imao priznanje Ilića. Prema njegovu navodu, da je Grabež pobjegao u pravcu Višegrada, da bi prešao granicu, ja sam tražio njegovo uhićenje u Višegradu, i neznajući da su ga pogranične straže već uhvatile i vratile u Sarajevo. Višegrad je zacijelo obavijestio policiju u Sarajevu, da ja tražim Grabeža, pa su ovoga sad na policiji stali mučiti i s njime tražiti bombu, kako sam u knjizi naveo; dok me Ilnicki nije na to upozorio... Posve sigurno su Ivasjuk i ostali ispitivali i mučili i Ilića, kao sve druge koje su bili uhvatili; ali mi se Ilić nije tužio, iako sam ga pitao kad mi je sâm rekao da će sve priznati, — kako sam već u knjizi naveo. Sada, da je Ilić odao Ivasjuku sadrugove, bio bi Ivasjuk odmah načinio zapisnik, podnio prijavu o tome i hvatao saučesnike, — to mu je bila dužnost, a to bi on učinio već i zato da se istakne; nu od svega toga ništa, ni zapisnika ni prijave... Iza Ilićeva i Grabežova priznanja proveo sam tajnost istrage do krajnjih granicâ, i samo uz moju pismenu dozvolu, uz oznaku lozinke, moglo se ući u garnizonski zatvor. Kad su već bile izdate ove lozinke, zamolio me je jednom Ivasjuk ili Keler (ne sjećam se više koji), da mu dozvolim ulaz u zatvor, da fotografira uhapšenike. To je moralo biti sredinom jula, a po svoj prilici iza 24. jula, jer su slikani skoro svi uhapšenici, pa medju njima i stari Mitar Kerović, koji

je preslušan tek 24. jula. Prema tomu, kako su neistiniti navodi, da je policija našla Grabežovu bombu, tako isto nije istina ni da je Ilić dao Ivasjuku priznanje; a ako je Ivasjuk dobio takovo priznanje, zašto nije načinio zapisnik i prijavu? — Drugi dan iza Atentata, preslušavali su Ivasjuk i Dr. Gerde i Kolas Čabrinovića, pa su sastavili s njim zapisnik, gdje on po njihovoj sugestiji priznaje da je dobio oružje od Narodne Odbrane i Milana Ciganovića. Taj je zapisnik policija sprovela odmah sudu, kao i one izvide što ih je provela protivu Milana Pribićevića, o njegovu putu u Zagreb i vezi njegovoj sa Srpskohrvatskom Koalicijom (vidi u knjizi str. 81/82). To je i bio glavni razlog, da sam se onako hermetički zatvarao s uhapšenima u Atentatu, da ih nitko ne bi mogao mučiti i na njih uticati, kako je to s početka činila policija. Samo sam na taj način i mogao onako provesti istragu, što — naravno — mnogima nije konveniralo...«

O ulozi Ivasjuka pri ispitivanju uhapšenikâ treba pročitati i kratko »sećanje iz 1914«: »Jedan neugodan susret« Nikole Trišića (u vidovdanskoj svesci »Prosvete« za 1937, br. 6—7, str. 428—431).

K STRANI 49/50 (74/75): Muhamed Mehmedbašić.

Mehmedbašić se bio dogovorio još ranije (januara 1914) u Tuluzi, sa Gaćinovićem i Mustafom Golubićem (takodjer iz Stoca), da će izvršiti atentat na Poćoreka, pa je i došao toga radi u Sarajevo, marta 1914; ali ga je tada Danilo Ilić vratio u Stolac, imajući već u planu atentat na Franju Ferdinanda, pa ga je onda pozvao opet pred sâm Atentat i posvetio ga u stvar, odnosno dao mu bombu i revolver. Ovo je izneo prvo D. Tvrdoreka (u beogradskim »Novostima« od 23. septembra 1926), a onda je celu stvar opširno prikazao Nikola Trišić, dobar prijatelj Mehmedbašićev, u sarajevskom »Pregledu« za januar 1929: »Oko Sarajevskog Atentata (uspomene)« (ponovljeno, s malim izmenama, u »Pregledu« za februar 1935: »Slučaj Muhameda Mehmedbašića«) (ne znamo zašto je G. Jovan Palavestra išao tražiti uspomene i beleške za beogradsko »Vreme« — brojevi od 4. i 5. jula 1929 — od G. Trišića, kad je dovoljno bilo da od njega traži samo dozvolu da ih može doslovno preštampati iz »Pregleda«!). Najnoviji prilozi po ovom predmetu (o nameravanom atentatu na Poćoreka i učešću Mehmedbašića u Sarajevskom Atentatu) mogu se naći u »Novoj Evropi« (za novembar 1937, Čed. A. Popovića »Sarajevski Atentaat i boljševici«, s ispravcima i prikazom pravog stanja stvari Nikole Trišića, u broju od decembra 1937).

Mehmedbašić je sudjen u Solunskom Procesu (na 15 godinâ robije, pa je posle Rata pomilovan). Danas živi u blizini Sarajeva.

O učešću Muslimanâ u radu bosanske omladine, vidi P. Slijepčevića »Napor B. i H.«, str. 202/203 (i str. 75 ove knjige, uz napomenu); i članak o Salihu Šahinagiću I. A. Miličevića u »Hrvatskom Dnevniku« (od 30. novembra 1937).

K STRANI 52: Djulaga Bukovac.

Ovo potvrdjuje i P. Slijepčević, gde govori o studentu Djulagi Bukovcu (»Napor B. i H.« str. 211—212). O Bukovcu je bilo reči i na raspravi (vidi u knjizi A. Muse-a).

K STRANI 51: Izrezak iz novina.

Odmah pri prvom opširnijem preslušavanju (29. juna) izjavio je Čabrinović, da je u Beogradu »pročitao u novinama, da će Franc Ferdinand doći u Bosnu, a naročito u Sarajevo«, te je tada u njemu »misao o atentatu sasvim sazrela«. Kasnije je Sudac-istražitelj ustanovio, da je Čabrinović u martu 1914 dobio poštom, u jednoj koverti, izrezak iz novina, u kojem je stajalo »da će u junu — nakon velikih vežbâ — austrougarski Prestolonaslednik posjetiti Sarajevo«; on je pokazao taj izrezak Principu, »pa su se onda dogovorili da će oni izvršiti atentat«... On je i ponovno izjavio, »da ga je taj izrezak iz novina i potakao na odluku da izvrši atentat; a kad je pokazao taj izrezak Principu, izjavio je Princip da će i on izvršiti atentat...« Zbog važnosti ovog novinskog izreska, dakle, potaknuto je pitanje: kakav je bio taj izrezak iz novinâ, i iz kojih je bio novinâ? Taj izrezak poslali su Čabrinoviću u Beograd Mih. Pušara (vidi str. 40 i napomenu) i ostali članovi iz kružoka oko tadašnje »Srpske Riječi« (Jovo Varagić, Šošić); a Borivoje Jeftić izneo je u svojoj knjizi, da je izrezak izašao u zagrebačkom »Srbobranu«, pa su to usvojili i mnogi drugi; ali je Vojislav Bogićević pokazao u jednom članku: »Poreklo isečka iz novina« (u »Pregledu« za novembar-decembar 1935), da se ne radi o belešci iz zagrebačkog »Novog Srbobrana«, koja je objavljena 18. maja 1914, već o izresku iz sarajevskog »Hrvatskog Dnevnika« od 17. marta 1914, budući da su Čabrinović i Princip izjavili, da su svoju odluku doneli u martu, dok su koncem maja bili već prešli u Bosnu.

»Hrvatski Dnevnik« je svoju vest o dolasku Franje Ferdinanda u Sarajevo preštampao iz zvanične »Bosnische Post«.

K STRANI 55: Sarajevska policija, i njen šef Dr. Gerde.

Pored onoga što je već napred rečeno po ovom predmetu — vidi naročito napomene k str. 4, te 27 i 38 —, treba istaći dobre priloge Vojislava Bogićevića: »Austriske vlasti i Sarajevski Atentat« (u »Novoj Evropi« za juli 1934), i »Austrijske policijske vlasti i sarajevski atentatori« (u »Pregledu« od marta 1936). A možemo zabeležiti još i napis Milovana Grbe: »Das Attentat gegen Franz Ferdinand und die Sarajevoer Polizei« (u »Prager Presse« IV Jahrgang, Nr. 208, S. 3).

K STRANI 55: Barun Kolas.

Barun Kolas (Carl Collas) bio je — do godine 1913 — šef sarajevske policije, a onda je postao šefom Predsedništva Zemaljske Vlade (Präsidialchef der Landesregierung) Bosne i Hercegovine. Treba pročitati njegov članak o političkim prilikama u Bosni, i o uzrocima koji su doveli do Atentata, »Auf den bosnischen Wegspuren der Kriegsschuldigen«, (koji je članak donela »Die Kriegsschuldfrage« za januar 1927), pa da se vidi tipično rezonovanje jednog madžarskog birokrate i šoviniste iz onih godinâ, kakvima je bila poverena uprava nad onom našom pokrajinom, i da se razume — naravno, u suprotnom smislu od onog koji on tumači — kako je došlo do narodnog nezadovoljstva i do revolucije medju omladinom.

K STRANI 56 (58—60. 135): Trifko Grabež.

U vezi sa mučenjem Grabeža u policiji, pre ispita pred Sucem-istražiteljem, vidi pismo Grabeža iz zatvora kod Jevdjevića (prvo u »Politici« od 20. avgusta 1929, a onda u knjizi), usled čega sumnja i ogorčenost protivu Danila Ilića (vidi napomenu k strani 48/49).

K STRANI 59: Nadvojvoda Franjo Ferdinand, prestolonaslednik Austro-Ugarske.

Spomenuli smo članke o Franji Ferdinandu prisutnih kod Atentata barona Morzeja i Dr. K. Bardolfa (vidi str. 38 i napomene). Najpoznatiji portret Nadvojvode dao je austrijski istoričar Sosnoski (Theodor von Sosnosky), u svojoj knjizi: »Franz Ferdinand der Erzherzog-Thronfolger). Ein Lebensbild« (Minhen-Berlin 1929), iz koje je ostao poznat naročito navod onog mesta iz memoarâ Konrada od Hecendorfa (»Aus meiner Dienstzeit 1906—1918«, Str. 39 u IV svesci) gde pukovnik Mecger (Metzger), šef austrijskog Operativnog Odeljenja, izjavljuje na Ilidži, u oči Sarajevskog Atentata (27. juna 1914), da mu je prestolonaslednik Franjo Ferdinand rekao, kako je car Viljem (u Konopištu, na dve-tri nedelje pre toga) predložio, da se što pre udari na Srbiju. Sami memoari Konrada od Hecendorfa (Conrad von Hötzendorf), šefa austrougarskog Generalnog Štaba, sadrže mnoge dragocene podatke, ali su — kako kaže Siton Vatson (u svom »Sarajevu«, literatura uz I i II poglavlje) —, sa svojih pet glomaznih svezaka (1922—1925), teški za čitanje. Vatson preporučuje tajne izveštaje grofa Cernina (Otokar grof Czernin) o njegovim sastancima sa Nadvojvodom (u prvom broju češkog časopisa »Naše Revoluce«), i poznate knjige uspomenâ o caru Franji Josipu barona Margutija (Albert Freiherr von Margutti) iz godinâ 1900—1916. I veliko delo Američanina Bedžera (Bagger E. S.) o Franji Josipu (Njujork 1927; na nemačkom: Beč 1928) sadrži mnoge podatke o Franji Ferdinandu. Dalje je lični lekar Franje Ferdinanda, Ajzenmenger (Victor Eisenmenger), napisao knjigu o njemu (Amalthea-Verlag, 1929), koja je prevedena i na engleski (London, 1931). Od ostale literature o Franji Ferdinandu, u kojoj se naročito obradjuje poseta u Sarajevu i njegova pogibija, dolaze za nas u obzir još i ove knjige: »L'Archiduc François-Ferdinand«, koju je napisao Francuz Mirê (Maurice Muret) (Pariz, 1932, kod Grasset-a), te Klumeckoga (Leopold von Chlumecky) »Erzherzog Franz Ferdinand Wirken und Wollen« (Berlin, 1929); i »Vor dem Sturm. Erinnerungen an Erzherzog-Thronfolger Franz Ferdinand« (u Berlinu, 1925), koju je napisao Nadvojvodin privatni sekretar Nikič-Bul (Nikitsch-Boulles Paul), a u kojoj je posvetio jedno poglavlje i Gavrilu Principu (vidi o tome članak B. Jeftića u »Politici« od 12. marta 1926, i napomenu k strani 27/8 ove knjige). Baron Klumecki napisao je i — iz svojih uspomenâ — članak o »Spoljnoj politici Franje Ferdinanda« (u »Berliner Monatshefte«, sveska za juni 1934). Kudikamo najzanimljivije, iako u vidu romana, prikazao je Nadvojvodu Bruno Brem u »Apis und Este« (vidi napomenu uz Uvod). — Iz knjige »Franz Ferdinands Lebensroman« Karla Štrobla (koja je izašla u Štutgartu 1924) prevedeni su neki odeljci o Sarajevskom Atentatu u ljubljanskom »Slovenskom Narodu« (od 9. jula 1924, str. 3: »O Franji Ferdinandu«); a »Slobodna Tribuna« (Zagreb) donela je (u svom broju od 5. januara 1924) članak: »Trijalizam i Franjo Ferdinand«, komentarišući

»izvanredno poučan autentični program« Franje Ferdinanda, koji je objavio »Neues Wiener Journal« (od 30. decembra 1923 i 1. januara 1924). — Kako se za vreme Rata pisalo u bivšoj Monarhiji (pa i u Zagrebu) o Sarajevu i smrti Franje Ferdinanda, primerom neka posluži knjiga (izdanje Hartman-Kugli, 1914) »Život, djelovanje i tragička smrt prijestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda i supruge mu vojvodkinje Sofije Hohenberg« (od anonimnog pisca). Inače, podaci o životu i radu Nadvojvode — koji se obično navode — potiču iz knjižice »Erzherzog Franz Ferdinand« u izdanju časopisa »Österreichische Rundschau« (od 1910).

K STRANI 60 (124.—127): Sporazumevanje kucanjem o zid, u zatvoru.

Na koji su se način sporazumevali uhapšenici, kucanjem o zid svojih ćelijâ i pisanjem na posude i »čase«, o tome vidi opširnije kod B. Jeftića (str. 55—57) i Cvetka Popovića (»Politika« od 4. aprila 1928, str. 2).

K STRANI 63: Istrage protivu sokolašâ, članova društva »Prosvete«, i t. d..

O procesima protivu djakâ, u vezi sa Sarajevskim Atentatom, vidi stranu 22/23 (i napomenu) i 80/81. O drugim progonima i stradanjima vidi najbolje P. Slijepčević, »Napor B. i H.«, 1. poglavlje članka »Bosna i Hercegovina u Svetskom Ratu« (str. 219—242): »Patnje naroda« (i na str. 391—398, napomene 23—25, gde su zabeležena i mnoga imena pojedinih stradalnikâ). Medju gradovima u Bosni i Hercegovini, naročito je stradalo Trebinje (vidi: Vladimir Popović, »Patnje i žrtve Srbâ sreza trebinjskoga 1914—1918«, Trebinje 1929). — Od sokolskih procesâ, opširno je iznesen (u knjizi) »Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu, iz 1915—16« (protivu Dra. Laze Popovića i drugova) u Zagrebu, 1927 (vidi prikaz u »Novoj Evropi« od 26. novembra 1928).

K STRANI 65 (76—78): Lazar Djukić.

»U spomen Lazara Djukića«, svoga druga iz razreda, napisao je B. Kebeljić (u »Prosveti« o Vidovdanu 1937, str. 442—444) članak: »Omladina danas«.

Lazara Djukića ističu mnogi kao jednog od glavnih pokretačâ omladine; tako u jednom dokumentu bivše Bosanske Vlade, koji govori o sarajevskoj organizaciji revolucijonarne omladine (vidi u »Novoj Evropi« od 1. juna 1925, str. 502—505) stoji: »Najoduševljeniji agitator, i najbolji govornik, medju njima je Laza Djukić.. «

K STRANI 67—72 (77—80): Vaso Čubrilović.

O propusnici za Vasu Čubrilovića, da se vrati kući u Bos. Gradišku posle Atentata, vidi u članku Vl. Gluka u »Pregledu« za februar 1936 (na str. 101/102).

K STRANI 69/70 (72—74): Ivan Kranjčević.

O učešću hrvatske omladine u pokretu Mlade Bosne, vidi napomenu k strani 75.

Beležimo na ovom mestu i pojavu knjige: »Svjetski Rat i Hrvati, pokus orientacije Hrvatskoga Naroda još prije svršetka Rata«, napisao Dr. Juričić (u Zagrebu 1915).

K STRANI 71/72 (77/78): Branko Zagorac.

Branko Zagorac, osudjen na tri godine teške tamnice, napisao je više članaka i beležaka o Atentatu i atentatorima iz svojih uspomenâ (vidi k str. 88—92: Veljko Čubrilović; k str. 111—114: Jakov Milović).

K STRANI 72: Cvetko Popović.

Cvetko Popović je napisao neke od najboljih prilogâ Sarajevskom Atentatu, i što je s njim u vezi; naročito je opisao svoj slučaj i svoja iskustva iz onog vremena, kao i svoje tamnovanje za vreme Rata. Vidi njegove članke: »Prilog istoriji Sarajevskog Atentata«, u »Politici« od 31. marta, 1. 4. i 5. aprila 1928, te »Oko Sarajevskog Atentata: ‚Narodna Obrana', ‚Crna Ruka' i Atentat, Srpska Vlada i Atentat«, u »Pregledu« za februar 1935.

K STRANI 75: »...sarajevski djaci su namjerno htjeli da kod atentata sudjeluju i jedan musliman i jedan katolik, da bi se tim bolje istakao nacijonalni duh omladine....«

Po svemu što je pisano i što se zna o »nacijonalnom duhu omladine« u ono vreme, pre Atentata, držimo da je shvatanje G. Pfefera u ovom pogledu nedovoljno savremeno. Treba pročitati samo iskaze Principa, Grabeža, Ilića i ostalih, u ovoj knjizi, kao i posle na raspravi (vidi članak P. Slijepčevića, »Jugoslovenstvo sarajevskih atentatorâ«, u »Novoj Evropi« od 1. juna 1925), pa da se vidi, da je ogroman deo omladinaca — i u Bosni i po ostalim jugoslovenskim pokrajinama tadašnje Austro-Ugarske — bio iskren Jugosloven, bez obzira na veru i (kako bi se danas reklo) »nacijonalnu individualnost«. Opširnije o tome pisao je P. Slijepčević u svom članku »Mlada Bosna« (»Napor B. i H.«, str. 182—190). Vidi i članke: Branka Čubrilovića, »Nacijonalistička omladina u Bosni i Sarajevski Atentat« (u »Novoj Evropi« od 1. juna 1925), te Mih. Tomandla: »Nacijonalna svest i revolucijonarstvo predratne omladine«, i M. Kusa-Nikolajeva: »Iz života jedne generacije«, u knjizi »Predratna omladina« (Subotica, 1929).

Jedan od mladjih omladinaca bosanskih iz onog vremena (Srdja Gjokić) piše nam, nedavno, medju ostalim i ovo: »...Više nije bilo separatnih akcijâ ni srpskih ni hrvatskih, pa nema opravdana razloga tumačenju slučajnosti, da su medju atentatorima bili tek po jedan Hrvat i Musliman...«

Vidi i napomenu k str. 49/50 (Muhamed Mehmedbašić), o omladincima muslimanima, i k str. 69/70 (Ivan Kranjčević), o omladincima Hrvatima.

K STRANI 85—88: Miško Jovanović.

Lep članak Mišku Jovanoviću, nacijonalnom revolucijonaru i poborniku sokolstva, posvetio je Vojislav Bogićević, u »Prosveti« od 15. avgusta 1937 (povodom 30-godišnjice od osnivanja Srpskog Sokola u Tuzli). O proslavi u Tuzli trideset-godišnjice Sokola vidi »Politiku« od 1. i 2. decembra 1937.

Miško je osudjen na smrt i — zajedno sa Danilom Ilićem i Veljkom Čubrilovićem — obešen u Sarajevu. O njegovim zadnjim časovima donosi V. Bogićević, u gornjem članku, izveštaj njegova ispovednika.

K STRANI 88—92: Veljko Čubrilović.

O Veljku Čubriloviću napisao je članak u »Vrbaskim Novinama«, od 17. maja 1933, njegov drug iz istrage Branko Zagorac (vidi str. 71/72). Nekoliko podataka o životu i radu svoga muža dala je »Pregledu« gospodja Jovanka Čubrilović (za broj od februara 1935, str. 106—108); a u beogradskom »Vremenu« (od 2. i 3. avgusta 1928) objavio je svoje uspomene (»S vidovdanskim atentatorima u zatvoru«) Gavro Gavrić, sveštenik i sused Veljka Čubrilovića, koji priča kako je Veljko uhapšen i odveden u Sarajevo. U »Vremenu« (vidovdanski broj 1929) izišao je i članak »Veljko Čubrilović u Vojvodini«; a u »Pravdi« od 29. marta 1937 (iz predavanja branitelja Cistlera): »Kako je umro Veljko Čubrilović«.

K STRANI 93/94 (115—118 i 120): »Onaj gospodin« (Tankosić).

O Tankosiću ima podataka svugde gde je reč o udruženju »Ujedinjenje ili Smrt« (»Crna Ruka«) (vidi str. 120, i napomenu).

Od članaka njemu posvećenih, pri ruci su nam: Vojvode Ilije Ž. Trifunovića-Birčanina, »Vuk i Tankosić« (u »Vidovdanu« D. Jevdjevića, od 5. januara 1925, uvodnik), i u »Politici« (od 5. novembra 1931): »Voja Tankosić«.

K STRANI 94: Kapetani Čeda Popović i Prvanović.

Vidi o tom članak Čed. A. Popovića u »Novoj Evropi« (od 11. septembra 1927): »Granični oficiri«.

K STRANI 94—97: Put atentatora (uz mapu).

Kao što se vidi iz istrage, tri glavna atentatora (Princip, Čabrinović, Grabež) pošli su zajedno iz Beograda (28. maja), i to ladjom do Šapca; iz Šapca su išli dalje železnicom do Loznice, odakle su svratili na prenoćište u Banju Koviljaču. Onda su se u Loznici rastali, pa je Čabrinović prešao granicu kod Zvornika, te iz Bosanskog Zvornika otišao u Tuzlu, sa pasošem Trifka Grabeža; dok su ostala dvojica, noseći oružje, iz Lješnice povedeni u »Javorić« (karaula Grbića) pa u kolibu Milana Čule na Isakovića-adi (na Drini), odakle su prebačeni preko granice u Bosnu. Kradomice i vodjeni od seljaka išli su pored Obrežja i Čengić-sela kroz šumu Lazarevicu i selo Trnovo, pa preko Mezgraje u Priboj. Pred Pribojem su se

sastali sa Veljkom Čubrilovićem, koji ih je poveo kući Kerovića, gde su prenoćili i produžili put kolima — vodjeni od Nedje Kerovića i Cvijana Stjepanovića — sve do u Tuzlu. Tu su ostavili oružje kod Miška Jovanovića i sastali se sa Čabrinovićem (3. juna), pa su zajedno produžili železnicom do Sarajeva. Po bombe i revolvere pošao je Danilo Ilić u Doboj, kamo ih je bio doneo Miško Jovanović. Ilić je s oružjem, pre glavne stanice u Sarajevu, sišao na stanici Marijin-dvor, odakle je produžio kući tramvejom, da bi izbegao svakom podozrenju policije.

Isto je ovako, samo kraće, opisao put atentatorâ »Profesor Pharos«, u svojoj knjizi o Procesu u Sarajevu (1918, vidi napred, uz Uvod), odakle je opis prenela »Die Kriegsschuldfrage« za mart 1927 (»Der Reiseweg des Erzherzogs Franz Ferdinand nach Bosnien und die Wege der Attentäter von Belgrad nach Sarajewo«), dodavši i mapu puta, koja je prenesena u više novijih knjigâ o Sarajevu, te koju i mi prenosimo (vidi medju slikama). Kod P. Slijepčevića (»Napor B. i H.«) nalazi se kratak opis puta atentatorâ na strani 212.

K STRANI 98/99: Gospodin Vizner.

Gospodin Dr. Vizner, hoteći — kako izgleda — da okaje svoj greh zbog izveštaja koji je poslao iz Sarajeva u Beč, posle razgovora sa Sucem-istražiteljem, nastojao je neumorno i stalno, pa to čini možda još i danas, da pronadje i dokaže i p a k neku vezu izmedju Sarajevskog Atentata i zvanične Srbije (vidi članak pisca ove napomene u »Novoj Evropi« za oktobar 1937). On je u tu svrhu napisao čitav niz raspravâ i članaka, u kojima se služi i drugima nepristupačnom gradjom (iz bečkih zvaničnih arhivâ), poglavito u Vegererovoj »Die Kriegsschuldfrage« (vidi naročito sveske od septembra 1926, juna 1927, aprila 1928, aprila 1929, i druge). On se odlučio na objavljivanje podataka iz tajnih arhivâ, kako izgleda, poglavito kad je G. Pfefer, bivši sudac-istražitelj, izašao jednom prilikom iz svoje rezerve (u »Obzoru« od 22. jula 1926, preštampano u mnogim našim listovima, medju ostalim i u »Samoupravi« od 24. jula i. g.; prevedeno u bečkom »Der Montag« od 16. avgusta i. g.), da pobije neke pogrešne tvrdnje iznesene u »Die Kriegsschuldfrage« za juli 1926 (vidi i napomenu k strani 4).

U svojoj najopširnijoj raspravi: »Die Schuld der serbischen Regierung am Mord von Sarajewo« (u »Die Kriegsschuldfrage« za april 1928, str. 307—395) daje G. Vizner, u četiri dodatka, izvode iz knjige »Tajna organizacija i t. d.«, iz naredaba o formiranju četničkih organizacijâ, te iz članaka koji su izišli u »Novoj Evropi«, kojom prilikom čini ovoj komplimenat da ima odlične saradnike i da »pošteno teži za istorijskom istinom«, ističući naročito serije prilogâ Čed. A. Popovića i pisca pod pseudonimom »Marco« (Božin Simić). Odajući od naše strane svaku hvalu G. Vizneru za neobičnu marljivost i savesnost u prikupljanju i rasporedjivanju gradje, mi mu nažalost ne možemo uzvratiti susretljivost prema »Novoj Evropi« priznanjem da objektivno traži istorijsku istinu: kao i urednik lista u kojem piše (G. Vegerer), i G. Vizner — današnji vodj legitimistâ u Austriji — suviše vodi računa samo o svojoj (austro-nemačkoj) tezi u pitanju odgovornosti za Rat, pa bi pošto-poto, i protivu činjenicâ koje sâm iznosi, da je svakome nametne.

Vidi, uostalom, i napomene uz Uvod i k strani 16 i 17.

K STRANI 101: Rade Malobabić.

Rade Malobabić bio je glavni pouzdanik Dragutina Dimitrijevića-Apisa, s kojim je zajedno i poginuo. O njemu i njegovoj sudbini ima najviše podataka u knjizi »Tajna organizacija i t. d.« (vidi napomenu uz Uvod).

K STRANI 103: Urednik »Naroda«, i ostali internirci u Aradu.

Poslednji članak o »Ulozi i značaju Riste Radulovića u nacionalnoj akciji« napisao je B. Hristić, za Vidovdanski Broj »Prosvete« 1937 (str. 402—405). P. Slijepčević napisao je u Almanahu »Prosveta« za godinu 1918 (u Ženevi) članak: »Kočić i Radulović«; a u svom članku »Bosna i Hercegovina u Svetskom Ratu« (»Napor B. i H.«) dao je podatke (na str. 219—226 i 391—396) o bosansko-hercegovačkim zatočenicima u Aradu za vreme Rata (vidi i Vl. Čorovića »Crnu knjigu«, 1920).

K STRANI 104: Kerovići, Stjepanović.

Stari Mitar Kerović i sin mu Nedjo, posle osude (vidi strana 129) upućeni su na izdržavanje robije u Melersdorf i tamo su umrli (vidi napomenu k str. 129).

Cvijan Stjepanović otpremljen je u Terezin, s ostalima, ali je s proleća 1918 vraćen u Zenicu, gde je dočekao oslobodjenje (vidi P. Slijepčevića, »Napor B. i H.« str. 390, i napomenu k str. 129 ove knjige).

K STRANI 111—114: Jakov Milović.

O Miloviću vidi članak Branka Zagorca, prvo u »Vrbaskim Novinama« od 17. maja 1933, a onda isto u »Pregledu« za februar 1935 (str. 109—112).

Jakov Milović je, sa Mitrom Kerovićem i sinom mu Nedjom, bio upućen na izdržavanje robije u Donjoj Austriji, u tamnici Melersdorf (Möllersdorf, blizu Badena) gde su sva trojica umrli i sahranjeni za vreme Rata. Njihove grobove iznašli su izaslanici sarajevskog Odbora za prenos posmrtnih ostataka vidovdanskih atentatorâ, pa su ih — zajedno sa kostima Principa, Čabrinovića, i Grabeža — preneli u Sarajevo (vidi napomenu k strani 27, i knjižicu St. Žakule, »Od Terezina do Sarajeva«, 1930).

K STRANI 118—120: Iskaz Trifka Krstanovića.

O učešću Narodne Odbrane u Atentatu, vidi str. 16 i napomenu k str. 16 i dalje. Iskaz Trifka Krstanovića na glavnoj raspravi donosi Musê u svojoj knjizi (str. 421—434, i 447/8).

K STRANI 120 (130): Udruženje »Ujedinjenje ili Smrt« (»Crna Ruka«), i Dragutin Dimitrijević (Apis).

Iscrpni članci o »Crnoj Ruci« izašli su u »Novoj Evropi«, počevši od broja o Solunskom Procesu (21. oktobra 1922), pa do članka Čed. A. Popovića:

»Sarajevski Atentat i organizacija ‚Ujedinjenje ili Smrt'«, u kojem je sažeto izneseno sve što je on (kao tajnik negdašnje organizacije) o tome pisao o provereni rezultati do kojih su drugi došli u tom pitanju (»Nova Evropa« za juli 1932, str. 394—414); uz koji članak dolazi kao dopuna još i drugi njegov članak: »Kako je došlo do Rata pre osamnaest godinâ« (»Nova Evropa« za oktobar 1932), i članak pisca ove napomene (»Nova Evropa« od oktobra 1937).

Ogroman materijal o udruženju »Ujedinjenje ili Smrt« pružaju zapisnici Solunskog Procesa, objavljeni u knjizi »Tajna organizacija i t. d.« (vidi napomenu uz Uvod).

Vidi i brošuru »Solunski proces — ponuda Austrije za separatni mir i t. d.« (Beograd, 1923: »preštampano iz ‚Glasnika'«), te razne članke i napise o ovom predmetu u bivšem splitskom »Novom Listu« (O. Tartalje), Cicvarićevom »Beogradskom Dnevniku«, knjige dra. Miloša Bogićevića, bivšeg Otpravnika Poslova u Berlinu (prikazi u »Kriegsschuldfrage«), i t. d.. Vidi i napomene k stranama 4 (uz Uvod), 16 (Narodna Odbrana i Atentat), 17 (Banjalučki Proces), 41 (Ciganović), 93/94 (Tankosić), 94 (Kapetani Čeda Popović i Prvanović), 98/99 (Gospodin Vizner), 101 (Malobabić), 123 (Djuro Šarac), i druge.

Celokupnu sliku propasti Austrije, počevši od 29. Maja 1903 u Beogradu, pa preko Sarajevskog Atentata (1914), do Solunskog Procesa (1917), pokušao je obuhvatiti, povezati, i prikazati — u vidu romana s istorijskom pozadinom —, Bruno Brem, u prvoj svesci svoje trilogije »Apis und Este (so fing es an)«, s mnogo uspeha. Dragutina Dimitrijevića-Apisa, kao »zaverenika iz načela« izneo je — u svojim »Politische Geheimbünde im Völkergeschehen« — Eugen Lenhof (vidi napomenu o literaturi, uz Uvod).

K STRANI 123: Djuro Šarac, i bogoslov Kazimirović.

Imena Djure Šarca i Radovana Kazimirovića, bogoslova, spominjana su češće i na glavnoj raspravi, pa je njih — pored Tankosića i Ciganovića — jedan od braniteljâ (Dr. Feldbauer), u svome govoru označio kao glavne krivce i podstrekače atentatorâ (vidi knjigu A. Muse-a). Djuru Šarca, koji je bio jedan od svedokâ protivu članova »Crne Ruke« u Solunskom Procesu (vidi knjigu »Tajna organizacija i t. d.«), spominje u svom članku (vidi napomenu k strani 55) i Dr. M. Grba, koji ga je poznao u Ženevi i tu s njime razgovarao o Atentatu. Kazimirovića, u vezi s Atentatom i Slobodnim Zidarima, spominje Lenhof, u svojoj knjizi »Politische Geheimbünde i t. d.« (vidi napomenu uz Uvod).

K STRANI 129: Posle osude (atentatori po tamnicama).

U Terezinu je prvi umro Čabrinović (pod jesen 1915), koji je bolovao od tuberkuloze (vidi članak Šmitranov, napomenu k strani 43/44), za njim Grabež, i napokon Princip (vidi napomenu k strani 27/28), dok je Djukić poludeo i umro u ludnici (vidi napomenu k str. 65), a Stjepanović vraćen u Zenicu (1918) gde je dočekao oslobodjenje. U Melersdorfu su umrli sve troje; prvo Nedjo Kerović, pa Milović (vidi napomenu k strani 111—114), pa Mitar Kerović, Vaso Čubrilović, Cvetko Popović i Ivo Kranjčević dočekali su oslobodjenje u Zenici. Perin je umro nabrzo po presudi.

O sudbini atentatorâ, posle Procesa, vidi kod P. Slijepčevića, »Napor B. i H.« str. 217 i str. 390 (napomena 22). Svoje tamnovanje, i nekih svojih drugova, opisao je vrlo zanimljivo Cvetko Popović u »Politici« (vidi napomenu k strani 72).

K STRANI 129: Slobodni zidari i Atentat (pater Puntigam).

Mnogo se raspravljalo kod nas, a još više na strani, o pitanju učešća Slobodnih Zidarâ (framasonâ) u Sarajevskom Atentatu. Danas se može smatrati, da je to pitanje skinuto s dnevnoga reda, t. j. da se nisu mogle održati nikoje tvrdnje u tom pogledu. Jedino bi još bilo mogućno, da je Tankosić neko vreme bio članom beogradske slobodno-zidarske lože, ali i to pre Atentata; čini se, naime, da je on u nju — zajedno sa pok. Ljubom Jovanovićem-Ćupom, urednikom »Pijemonta«, — ubačen, da bi se tu upoznao sa »ceremonijalom« i simboličnim obredima masonskim, pred osnivanje udruženja »Ujedinjenje ili Smrt«, s namerom da ih — ako zatreba — može preneti u novo tajno društvo. On se uostalom m o r a o povući iz Lože, već zbog pravila koje, kako se čini, postoji kod masonâ, da se ne može biti članom i druge koje tajne organizacije. Ko je bolje poznavao Tankosića, a zna išta o masoneriji, može sebi lako predstaviti, koliko je on spadao u to društvo!

Ovo pitanje, o učešću framasonâ u Atentatu, postavio je u javnosti p a t e r P u n t i g a m, za kojega Sudac-istražitelj kaže da je prisustvovao raspravi, te koji je za vreme Rata izdao — anonimno — prvi i zapisnik s rasprave (vidi iduću napomenu), doterujući ga i premečući proizvoljno iskaze osumnjičenikâ — kako je to pokazao A. Musê u svojoj knjizi (vidi napomenu uz Uvod) — da bi »dokazao« svoju tezu. Isti pater Puntigam bio je tada predstojnik (»Vorsteher«) sarajevskih isusovaca, i kao takav izvršio je poslednji crkveni obred nad mrtvim Nadvojvodom i njegovom ženom; kažu, da on još čuva, kao dragocenu relikviju, okrvavljenu košulju Franje Ferdinanda. Posle Procesa, uspelo mu je da i Predsedatelja Kurinaldija (Luigi von Curinaldi) privuče u red isusovaca.

Knjiga: »Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo nach dem amtlichen Stenogramm der Gerichtsverhandlung«, izišla je godine 1918 u Berlinu, kao dodatak časopisu »Arhiv für Strafrecht und Strafprozess«, sa potpisom »Professor Pharos«, a s predgovorom poznatog berlinskog sveučilišnog profesora i kriminaliste Kolera (Joseph Kohler). O njoj i njenoj tezi daje iscrpno obaveštenje pisac i vodj austrijskih masonâ Lenhof (Eugen Lennhoff), u svojoj poznatoj knjizi »Die Freimaurer« (prvo izdanje 1928), koja ima i poglavlje o Sarajevskom Atentatu (str. 246—253). Kod nas je o ovom predmetu pisao opširno Oskar Tartalja (u »Večernjoj Pošti« 1928, br. od 29. IX do 6. X), koji tom prilikom iznosi i svoj razgovor sa braniocem Čabrinovićevim, drom. Premužićem iz Zagreba. 20. februara 1932 održao je o istoj temi predavanje na sastanku Istorijskog Društva u Novomsadu dr. V. Popović (nespominjući niti članaka O. Tartalje niti knjige E. Lenhofa!) (vidi beogradsko »Vreme« od 21. februara 1932, str. 5). Dr. Popović citira (po Museu) kao otkrivača pseudonima »Pharos« Hermana Vendla, koji je o ovoj temi pisao u časopisu »Krieg« (avgusta 1929): »Freimaurertum und Attentat von Sarajevo«.

K STRANI 129: Tečaj glavne rasprave i stenografski zapisnici.

Pristup na raspravu bio je dozvoljen, uz naročitu dozvolu, tek malom broju publike i novinarâ; ali se u javnost nije smelo iznositi doslovni tok rasprave. Tek u toku Rata (1918) objavio je prve zapisnike »prema zvaničnom stenogramu sa rasprave«, u Berlinu, pod pseudonimom, profesor »Pharos« (Pater Puntigam, vidi str. 129, i napomenu ispred ove).

Prve autentične izvatke iz stenografskog zapisnika, na našem jeziku, dao je P. Slijepčević u »Novoj Evropi« od 1. juna 1925 (»Jugoslovenstvo sarajevskih atentatorâ«) i u beogradskim »Novostima« toga vremena (u više nastavaka, o temi: odgovornost za Rat). On izveštava ujedno šta zna o samim zapisnicima sa rasprave; a (u privatnom pismu) kaže, da je zapisnik dobio na prepis, otkucan na mašini, i da je ovaj očigledno bio izvod iz potpunog stenografskog zapisnika (za koji mu rekoše da je pravljen »za porodicu Franje Ferdinanda«).

Kasnije (godine 1930) objavio je ceo zapisnik A. Musê (Mousset) na francuskom, u svojoj knjizi »L'Attentat de Sarajevo« (vidi napred, uz Uvod); on u njoj kaže (na str. 45), da ovaj zapisnik sadrži — u prevodu — onaj tekst koji je zvaničnim putem dostavljan na srpsko-hrvatskom jeziku Bečkoj Vladi, a da dolazi iz Sarajeva. Izdavač naročito ističe, da je Predsedatelj — vodeći raspravu — imao pred sobom zapisnike istrage. G. Musê ne kaže, od koga je dobio ovaj zapisnik, ni ko ga je ovlastio da ga izda (iako zadržava za sebe sva prava!); ali je zagrebačka »Slobodna Tribuna«, jednim anonimnim pismom (u svom broju od 1. maja 1931, str. 5), donekle objasnila stvar. Svakako je u ovaj predmet najbolje upućen G. Vladimir Kesterčanek, jedan od dvojice zaprisegnutih stenografâ na raspravi, koji je uostalom dao iscrpan izveštaj o ovom zapisniku i njegovim redakcijama, odnosno verzijama, u svom članku: »Autentični stenografski zapisnik sudbene rasprave protivu G. Principa i drugova« (u »Novoj Evropi« od marta 1934). Vidi, medjutim, i što kaže P. Slijepčević u »Novoj Evropi« (broj od jula 1934, u uvodu pred člankom Voj. Bogićevića) o svojim izvatcima i Museovoj knjizi.

K STRANI 136: »Misao o atentatu strujala je medju nacijonalističkom omladinom i ustavila se kod Gavrila Principa«.

Od vremena Aneksije (1908) može se pratiti stalno komešanje medju bosanskom školskom omladinom, koje se manifestuje i izvan školskih klupâ, na ulici. Tako beleži Jovan Palavestra (u beogradskom »Vremenu« od 28. juna 1929: »Bosna pre 15 godina«), kako su učenici viših razredâ mostarske Gimnazije demonstrirali u čaršiji protiv objavljene aneksije, te prvi put došli u sukob s policijom i sa školskim vlastima. Pored već napred navedenih podataka (u napomenama k stranama 14 i 15, i naročito 75), vidi još i sledeće članke u »Novoj Evropi«: K. Vidasa, »Jugoslovenska nacijonalistička omladina u oči Rata« (11. maja 1925), P. Slijepčevića, »Omladina i Sarajevski Atentat« (21. juna 1925), i J. Zubovića, »Naša predratna omladina« (26. oktobra 1926); te Dra. Gj. Šurmina: »Bosanska omladina, začetnik Vidovdanskog Atentata« (u zagrebačkim »Novostima« od 28. juna 1927); Milana Banića: »U pandžama revolucijonarnog nacijonalizma« (u sušačkoj »Naša Sloga« od 5. i

12. avgusta 1928); i članak Jovana Palavestre (u »Vremenu« od 27. juna 1929, str. 3), u kojem navodi imena još živih pomagačâ sarajevskih atentatorâ (»indirektnih učesnikâ«). — O »kultu atentata«, vidi P. Slijepčevića »Napor B. i H.« str. 196/197, i u ovoj knjizi str. 22 (i napomenu, o Bogdanu Žerajiću). Nesamo glavni ideolog Mlade Bosne nego i propovednik »Kulta atentata« bio je, kako se vidi, Vladimir Gaćinović, pa ćemo se ovde (pored onoga što je već rečeno napred, osobito uz Uvod) još za časak na njemu zadržati.

Od Gaćinovića potiče i krilatica »M l a d a B o s n a« (naslov jednog njegova članka iz godine 1910; vidi kalendar »Prosvetu« za 1911, i »Spomenicu Vl. Gaćinoviću«, Sarajevo 1921, str. 32-34). Gaćinović je počeo kao nacijonalist (»Mladi bosanski pokret za obnovu svoje zemlje mora se temeljiti na dubokoj, ogromnoj ljubavi prema narodu i velikoj tvoračkoj veri u samoga sebe«), ali je sve više prelazio k socijalizmu, da — pred smrt — postane čist revolucijonar, u smislu tadašnjih rusko-emigrantskih anarhistâ i eserovaca. O njegovu razvoju u tom pravcu, vidi: P. Slijepčevića: »Pomen Gaćinoviću« i Vladimira Lebedeva: »Vlada Gaćinović i ruski revolucijonari« (u »Pregledu« za juli i avgust 1934), te knjižicu: »Današnjica i Mlada Bosna« (Sarajevo 1937); i najnovije članke u »Novoj Evropi« (sveske za avgust, septembar, novembar, i decembar): »Nov momenat u Sarajevskom Atentatu?«, »Trocki i Gaćinović« (M. Kusa-Nikolajeva), »Sarajevski Atentat i boljševici« (Čed. A. Popovića), i »Slučaj Muhameda Mehmedbašića« (Nikola Trišić). Koliko su i ostali članovi Mlade Bosne — osobito Danilo Ilić i Gavrilo Princip — pali bili pod uticaj ruske socijalističko-revolucijonarne literature, vidi str. 48/49 i napomenu, i članak Jovana Kršića: »Lektira sarajevskih atentatorâ« (u »Pregledu« za februar 1935).

Kuća u kojoj živi G. Pfefer, u Karlovcu.

Sastavivši ove napomene, dovde, morao sam prekinuti rad, budući da je gradja i suviše obilna a da bi se mogla iscrpsti u dogledno vreme; a smatram da je sad, pre svega, važno da se čuje reč Suca-istražitelja, te da je potrebno da knjiga što pre ugleda sveta. Ipak, i ovaj je posao — držim — od opšte koristi, pa ne napuštam misao da ga nastavim, bilo za drugo izdanje ove knjige bilo u kojem drugom vidu. Kraj sve ogromne literature o ovom predmetu, još uvek se nailazi na značajne ili zanimljive pojedinosti, za koje je šteta da odu u zaborav, pa stoga molim učesnike i posmatrače iz borbe za oslobodjenje, i poimence drugove i saradnike sarajevskih atentatorâ, članove Mlade Bosne i ostalih omladinskih i drugih organizacijâ, da zabeleže što znaju i čega se sećaju, pa da to — ako nisu već drugde objavili ili drugome namenili — pošalju uredništvu »Nove Evrope«; i isto tako, da pošalju ispravke ili dopune, ako ih imaju, na ono — ili uz ono — što pročitaju u ovoj knjizi. A ovde srdačno zahvaljujem onim prijateljima i saradnicima »Nove Evrope«, koji su mi svojski pomogli već i kod izdanja ove knjige (osobito sa literaturom u napomenama i oko prikupljanja slikâ), poimence Dru. Peri Slijepčeviću i G. Nikoli Trišiću.

Što se tiče s l i k â u ovoj knjizi, njih sam većim delom dobio, s rukopisom, od G. Pfefera, koji ih čuva još iz vremena istrage; kako je došlo do fotografisanja atentatorâ, o tome vidi napomenu k strani 48/49. Od ostalih fotografijâ najbolje su, i najviše su rasprostranjene (po svetskim listovima i knjigama koje dolaze u obzir; vidi napomenu uz Uvod) one što su ih doneli bečki ilustrovani listovi (poimence »Das Interessante Blatt«) i francuski »L'Illustration« od 4. avgusta 1934 (sa člankom o poseti kod majke Danila Ilića, od upravitelja Franko-jugoslovenskog Instituta u Sarajevu, G. R. Pelletier-a, koji je ujedno doprineo i odlične fotografije koje je sâm snimio, te od kojih neke donosimo). Nemajući dovoljno vremena da tražim neobjavljene snimke, poslužio sam se i nekim reprodukcijama iz knjigâ i časopisâ, pa i iz novinâ (naprimer, iz knjigâ D. Jevdjevića »Sarajevski atentatori« i profesora Feja »The Origins of the World War«, te iz časopisâ »Die Kriegsschuldfrage« i zagrebačkog »Ilustrovanog Lista« iz godine 1914, i t. d.). Dugo bi bilo navoditi izvor i autora svake slike; alj držim da to nije ni potrebno, budući da je prošlo već blizu dvadesetipet godinâ od Atentata, a pojedini su snimci toliko puta reprodukovani da se često više i ne zna odakle potiču i ko ih je prvi upotrebio (uostalom, i snimci koji se prvi put javljaju u ovoj knjizi stoje svakom na raspoloženju, ako će ih upotrebiti za opštu stvar).

Hoću još da se na ovom mestu naročito zahvalim G. Jozi Kljakoviću, slikaru, koji je sastavio omot i pomogao mi savetom pri opremi knjige, koja je oprema izvršena po uputstvima i pod nadzorom ravnateljâ GG. Dragutina i Milana Šulhofa, u grafičkom zavodu »Tipografija«, d. d. u Zagrebu.

M. Ć.